

T.C.
RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN 'BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ'
ADLI ESERİNDE HİKMET-İ TEŞRÎ'
(Yüksek Lisans Tezi)

Muharrem Sıddık GÜNAYDIN

Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI

RİZE 2015

T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ÖMER NASUHI BİLMEN'İN 'BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ'

ADLI ESERİNDE HİKMET-İ TEŞRİ'

(Yüksek Lisans Tezi)

Tezin Yazarı

Muharrem Sıddık GÜNAYDIN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI

Tez Savunma Tarihi

30.04.2015

Tez Jürisi Üyeleri

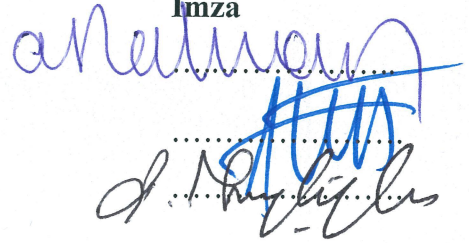
Adı ve Soyadı

Başkan : Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI

Üye : Prof. Dr. Şevket TOPAL

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ali Aslan TOPÇUOĞLU

İmza

Enstitü Müdürü

..... / / 2015

Onay Tarihi

RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu tezi bilimsel metotlara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak hazırlayıp sunduğumu, tezde bana ait olmayan tüm bilgi, düşünce ve sonuçları belirttiğimi ve kaynağımı gösterdiğimi beyan ederim. 30.04.2015

Muharrem Siddik GÜNAYDIN

ÖN SÖZ

Tanzimat sonrası Modernizm'in etkisiyle birçok alanda değişim sürecine girilmiş, İslami ilimler de bu değişimden nasibini almıştır. Özellikle fıkıh alanında geleneğin insanların sorunlarını çözmede yetersiz kaldığı, bu alanda ciddi anlamda yenileşmeye ihtiyaç duyulduğu fikri hâkim olmaya başlamıştır. Çünkü Modernizm'in ortaya çıkarmış olduğu rasyonalist (akılcı) bakış açısı fikir insanlarını da etkilemiş, dinin hükümleri artık olduğu gibi kabul edilmesi gereken unsurlar olmaktan çıkmış; akıl ve mantık süzgecinden geçirilerek kabul veya reddedilen bir unsur halini almıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş dönemi âlimlerine baktığımızda, âlimlerimizin değişim konusunda hemfikir olduklarını görürüz. Fakat onlar, değişimin gerçekleşme usulü noktasında birbirinden ayrılmışlardır. Bazısı radikal bir değişimin olması gerektiğini düşünmüş, bazıları da radikal değişimin toplumu olumsuz etkileyeceğinden endişe ederek gelenek temelli bir değişimi öngörmüşlerdir. Geleneği esas alarak değişimin gerçekleşmesi gerektiğini düşünenler, ihtiyaç duyulan dini hükümlerin İslam'da mevcut olduğunu, fakat bu hükümlerin gün yüzüne çıkarılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunu sağlamak için de klasik eserlerde mevcut olan maslahat, makâsıd ve hikmet konularını tekrar gündeme getirmişlerdir.

Bu bağlamda Ömer Nasuhi Bilmen de dini hükümlerin insanların sorunlarına cevap veremediği yönündeki yaklaşımın karşısında olmuş, zannedildiğinin aksine dinin insanların sorunlarına çözüm üretebildiğini, fakat insanların hükümlerin arka planındaki faydayı göremediklerini ifade etmiştir. Bu yüzden Bilmen, dini anlamda halkın günlük ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir ilmihal kitabı yazmaya karar vermiş, hükümlerin aklın idrakine sunulabilmesi adına da eserine hikmet-i teşrî' konusunu dâhil etmiştir.

Biz bu çalışmamızda modernizmin bir sonucu olarak ortaya çıkan rasyonalizmin Tanzimat'tan sonra İslam âlimlerinin ele aldıkları konular üzerinde etkili olduğunu, bu çerçevede Ömer Nasuhi Bilmen'in de hikmet-i teşrî' konusunu ele aldığını vurgulamaya çalışacağız.

Çalışmamız bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında araştırmanın konusu, önemi, amacı ve kaynakları açıklanacaktır.

Birinci bölümde, “modernizm” ve “rasyonalizm” kavramları ele alınarak modernleşmenin XX. yüzyılın başında İslam dünyasına etkilerinin neler olduğu vurgulanacak, bu bağlamda özellikle rasyonalizm üzerinde durulacaktır.

İkinci bölümde, Ömer Nasuhi Bilmen’in hayatı, kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

Üçüncü bölümde, hikmet kavramı tahlil edilerek bu kavramın sözlük ve ıstılahi anlamı üzerinde durulacaktır. Daha sonra hikmet-i teşrî’in tarihçesinden bahsedilerek bu kavramın tarih içerisinde ne şekilde, hangi anlamda kullanıldığı ve bu kavramla bağlantılı kavramların neler olduğu zikredilecektir. Kur’ân’da ve hadislerde hikmet kavramının kullanılışı ve örnekleri üzerinde durularak üçüncü bölüme son verilecektir.

Son bölüm olan dördüncü bölümde ise, ilmihallerin tarihçesine kısaca değinilerek Ömer Nasuhi Bilmen’in *Büyük İslam İlmihali* adlı eserindeki metodu ele alınacaktır. Tezimizin sonunda ise Ömer Nasuhi Bilmen’in ilmihalinde ele almış olduğu hikmet-i teşrî’ ile ilgili hükümler zikredilerek yeri geldikçe bunlar hakkında kısa açıklamalar yapılacaktır.

Tez çalışmam boyunca gerek muhtevaya ilişkin gerekse teknik hususlarda bana yardımcı olan, ilgisini hiçbir zaman eksik etmeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI’ya ilgisinden dolayı şükranlarımı arz ederim.

Muharrem Sıddık GÜNAYDIN

RİZE-2015

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	1
İÇİNDEKİLER	3
KISALTMALAR	5
Araştırmanın Konusu	6
Araştırmanın Önemi.....	6
Araştırmanın Amacı	6
Araştırmanın Kaynakları	8

BİRİNCİ BÖLÜM MODERNLEŞME VE MODERNLEŞME’NİN BİR SONUCU OLARAK RASYONALİZM

I. MODERNİZM VE RASYONALİZM	10
II. MODERNİZMİN VE RASYONALİZMİN 20. YÜZYILIN BAŞINDA İSLAM DÜNYASINA YANSIMALARI	11
III. MODERNİZMİN BİR SONUCU OLARAK RASYONALİZM	17

İKİNCİ BÖLÜM ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

I. HAYATI	26
A. Doğumu.....	26
B. Eğitim Hayatı ve Hocaları.....	27
C. Memuriyeti.....	31
D. Vefatı.....	35
II. KİŞİLİĞİ	37
A. İlmî Kişiliği	37
B. Ahlâkî Kişiliği	40
C. Edebî Kişiliği	42
III. ESERLERİ	44
A. Fıkıh İlmiyle İlgili Eserleri.....	44
1. Büyük İslâm İlmihali	44
2. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhatı Fıkhiyye Kâmusu.....	44
3. İslam Hukukunda Manevi Zararların Tazmini	49
B. Tefsir İlmiyle İlgili Eserleri	49
1. Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri	49
2. Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü’l-Müfessirîn	51
3. Fetih Sûresi’nin Tefsiri.....	52
4. Nesâyih-i Kur’âniye	53
C. Kelam İlmiyle İlgili Eserleri	53
1. Muvazzah İlm-i Kelam.....	53
2. Mülahhas İlm-i Tevhid Akâid-i İslâmiyye	54
D. Hadis İlmiyle İlgili Eserleri.....	55
1. Hikmet Goncaları	55

E. Dil ve Edebiyatla İlgili Eserleri.....	56
1. İki Şükûfe-i Taaşşuk.....	56
2. Dînî ve Felsefî Ahlak Lügatçesi.....	56
3. Nüzhetü'l-Ervah.....	57
F. Diğer Eserleri.....	57
1. Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İ'tikadları ve Hz. Muâviye Hakkındaki Suallere Cevaplar.....	57
2. Yüksek İslâm Ahlâkı.....	58
3. Bir Amerikalı'nın Suallerine Cevaplar.....	58
4. Sualli-Cevaplı Dînî Bilgiler.....	58
G. Ömer Nasuhi Bilmen'e Nispet Edilen Eser.....	59
1. Mübarek Geceler.....	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM FİKİH'TA HİKMET KAVRAMI VE HİKMET-İ TEŞRÎ' İLMİ

I. HİKMET KAVRAMININ TAHLİLİ.....	61
A. Hikmet'in Sözlük Anlamı.....	61
B. Hikmet'in Istılâhî Anlamı.....	64
C. Hikmet-i Teşrî' İlmî.....	68
II. HİKMETLE BAĞLANTILI KAVRAMLAR.....	82
A. Maslahat.....	82
B. Gaye.....	85
C. Sebep.....	87
D. İlet.....	89
III. KUR'ÂN'DA VE HADİSLERDE HİKMET KAVRAMI.....	91
A. Kur'ân'da Hikmet Kavramı.....	92
B. Hadîslerde Hikmet Kavramı.....	102

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ'NDEKİ METODU VE HİKMET-İ TEŞRÎ'

I. BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ.....	110
II. ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ'NDEKİ METODU.....	114
III. BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ'NDE HİKMET-İ TEŞRÎ'.....	119
A. İman Konularıyla İlgili Hikmet-i Teşrî'.....	124
B. İbadet Konularıyla İlgili Hikmet-i Teşrî'.....	130
C. Ahlak ve Hikmet.....	145
SONUÇ.....	147
KAYNAKÇA.....	150
ÖZET.....	160
ABSTRACT.....	162
ÖZ GEÇMİŞ.....	164

KISALTMALAR

ANÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ay.	: Aynı yer
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet İşleri Ansiklopedisi
ed.	: Editör
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
haz.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
krş.	: Karşılaştır
KTÜİFD	: Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
md.	: Maddesi
s.	: Sayfa
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ss.	: Sayfaları arası
sy.	: Sayı
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme, tercüme eden
ts.	: Basım yılı yok / Tarihsiz
vd.	: Ve devamı / Ve diğerleri
ys.	: Basım / Yayın yeri yok
YYÜİFD	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

‘Ömer Nasuhi Bilmen’in ‘Büyük İslam İlmihali’ Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri’” adlı çalışmamızın konusunu, son dönem İslam hukukçusu ve müfessirlerinden olan Ömer Nasuhi Bilmen’in *Büyük İslam İlmihali* adlı eserindeki hikmet-i teşri’e ilişkin görüşleri oluşturmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Tanzimat sonrası Modernizm’in birçok sahaya etkisi olmuştur. Bu etkiden İslam âlimlerimiz de nasibini almıştır. Tanzimat sonrası âlimlerimizden olan Ömer Nasuhi Bilmen’in *Büyük İslam İlmihali* adlı eserinde klasik ilmihal içeriğinden farklı olarak dini hükümlerin hikmetlerini ele alması dikkat çekicidir. Bu durum *Hukuk-ı İslamiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserinde de göze çarpmaktadır. Konuyu seçiş nedenimiz bu farklılığa dikkat çekmek ve bunun nedenlerini ortaya koymaktır.

Ayrıca son dönemlerde İslam hukuku alanında değişimi ifade eden kavram ve konular sıklıkla gündeme gelmektedir. Makasid ve maslahat düşüncesi ve bu bağlamda İslam hukukunda gaye problemi sıklıkla tartışılan kavram ve konulardandır. Bu kavram ve konuların ele alındığı her yerde, küçük hacimli de olsa hikmet-i teşri’ konusu zikredilmektedir. Zaten bütün bu kavramlar anlam yakınlığı olan, iç içe geçmiş kavramlardır. Bu bağlamda çalışmamızın söz konusu alana katkı sağlaması umulmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Aydınlanma düşüncesi, geleneksel düşünce organizasyonlarının temellendiği dinî eksene karşı insan aklını öne çıkaran modern anlayış ve yönelişi temsil eder. Aydınlanma geleneği, Tanrı merkezli evren anlayışının yerine, insanı ve insan aklını merkeze alan ve evrenin odağına efendi olarak insanın kendisini oturtan bir bilim ve felsefe anlayışı ortaya çıkarmıştır. Dinlerden boşaltılan alanın doldurulmasında bilginin yapısı, metodu ve objesinin yeniden belirlendiği bu anlayışa genel olarak “pozitivizm” denmektedir.

Pozitivizm'e göre, insanlar Tanrı'nın çizdiği kadere boyun eğerek değil, bizzat kendi çevrelerine hükmederek kendi kaderinin efendisi olarak evreni sahiplenmelidir. Pozitivistlere göre, tarih boyu insanın kendini gerçekleştirmesini önleyen Tanrı merkezli anlayış, insanlığı etrafında olup bitenlerden uzaklaştırarak, geriliğe mahkûm etmiştir. Artık insan, aklını kullanarak kendi dışında oluşan geleneksel değer, kurum ve yapıları aşarak 'ilerleme' sürecine girmelidir.

Batı toplumlarında yaşanan değişim ve adına 'modernizm' dediğimiz olgu, doğası gereği karmaşık bir dönüşüm süreci ve dünyevileşmedir. Her şeyden önce modernizm, yalnızca endüstriyel bir kalkınmadan ibaret değildir. Modernite, endüstrileşmeye paralel olarak kentleşme ve dinin gerilemesi (sekülerizm), düşünce ve eylemlerin akılcı bir hale dönüşmesi (rasyonalizm), gittikçe ilerleyen demokratikleşme, azalan sosyal mesafe, bireycilik ve daha pek çok ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel değişimi içine almaktadır.

Her şeyi yeniden tasarlamayı merkeze alan modern anlayış, insan ve toplum hayatı için geçerli alan ve kurumu yeni bir form ve içerikle tanımlamaya girişmiştir. Yoğun olarak 18. yüzyıldan sonra Batı'da esen bu değişim rüzgârından Osmanlı insanı da nasibini almıştır. Tanzimat sonrası ilim ve fikir adamları bu rüzgârdan etkilenerek, din kurumunda da değişimin olması gerektiği, mevcut hükümlerin problemlere çözüm üretmediği fikrini savunur duruma gelmişlerdir.

Böyle bir fikri ortamda yetişen Ömer Nasuhi Bilmen, radikal değişim yerine, değişimi geleneğin üzerine bina etme girişiminde bulunmuş, bu çerçevede insanların dine bakışında ufuklarını genişletmek ve kendi problemlerine çözüm üretebilmelerini sağlayabilmek için *Büyük İslam İlmihali*'nde hikmet-i teşrî' konusunu ele almıştır.

Hazırlamış olduğumuz tezde Tanzimat sonrası âlimlerimizin Rasyonalizm'den etkilenmelerini örneklendirmeye çalıştık. Bu etkilenmenin bir sonucu olarak Ömer Nasuhi Bilmen'de *hikmet-i teşrî*' kavramını ele alıp, bu kavramın kullanılış amacının dinî hükümlerin aklî yönlerini açıklamaya çalışmak olduğunu ve bunun Rasyonalizm'in bir sonucu olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Araştırmanın Kaynakları

Tezimizin konusu, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali* adlı eseri ile ilgili olduğundan, tezimizin ana kaynağını bu eser oluşturmaktadır. Günümüze kadar bu eserin birçok sadeleştirmesi yapılmıştır. Fakat sadeleştirmeler, Ömer Nasuhi Bilmen'in kendine özgü üslubunu zedelemekte, onun meramını tam olarak yansıtamamaktadır. Bu yüzden tezimizde 2002 yılında Kitabevi Yayınları tarafından neşredilen *Büyük İslam İlmihali* adlı eserin orijinal metni kaynak olarak kullanılmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı ile ilgili en önemli kaynağımız oğlu Ahmet Selim Bilmen'in kaleme almış olduğu '*Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*' adlı çalışmadır. Bu eser, Bilmen'in oğlu tarafından yazılmış olması hasebiyle önemlidir.

Bu konuda yazılmış diğer bir eser ise Vehbi Vakkasoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Eser '*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Âlimleri*' adını taşımaktadır. Vehbi Vakkasoğlu'nun merhumun öğrencisi oluşu, onun hocası hakkındaki görüşlerini önemli kılmaktadır.

Bu kaynaklar haricinde Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı ile ilgili daha hacimli eserler mevcut değildir. Fakat Bilmen'in hayatı ile ilgili bilgilere ışık tutma bağlamında hepsinin önemi malumdur. Bu eserlerin isimleri araştırmamızın kaynakça bölümünde zikredilmiştir. Aynı şekilde diğer bölümlerde yararlanılan kaynaklara da kaynakça bölümünden ulaşabiliriz.

Araştırmamızda yer yer Kur'ân-ı Kerîm meallerinden de yararlanılmıştır. Meal anlamında kendisinden yararlanılan kaynaklar Mustafa İslamoğlu'na ait '*Hayat Kitabı Kur'ân Gerekçeli Meal-Tefsir*' çalışması ile, Mustafa Öztürk'e ait '*Kur'ân- Kerîm Meali (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri)*' adlı çalışmalardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME VE MODERNLEŞME'NİN

BİR SONUCU OLARAK RASYONALİZM

I. MODERNİZM VE RASYONALİZM

Modernleşme, çağdaşlaşma, batılılaşma kavramları genel bir bakış açısı ile bakıldığında aynı durumu anlatan, öze inildiğinde ise bazı farklılıklar içeren kavramlardır. Bazı araştırmaları incelediğimizde batılılaşma kavramı yerine çağdaşlaşma veya modernleşme kavramlarının kullanıldığını görürüz. Oysaki modernleşme veya çağdaşlaşma doğu-batı farkı olmaksızın bütün toplumları içeren bir hareket iken, batılılaşma genel olarak batı ülkeleri dışında kalan toplulukları, özelde ise Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sini içine alan bir harekettir. Ayrıca modernleşme ve çağdaşlaşma kavramları kültürel, sosyal ve manevi herhangi bir değer ifade etmeyen, daha çok teknik, teknolojik ve maddi gelişmelere yönelik bir anlam taşımakta iken, batılılaşma Batı'nın gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasi, sosyal ve kültürel hareketleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu anlamda çağdaşlaşma veya modernleşme kavramları, yenileşme veya değişme hareketlerinin vazgeçilmez unsurlarıdır; bütün milletler için söz konusu olup tarihin bütün devirlerinde görülen bir olgudur.¹

Modernleşme, Batı Avrupa'da Sanayi İnkılabı ile birlikte ortaya çıkan ekonomik, sosyal ve siyasal değişimleri ifade eder. Aydınlanma düşüncesinin bir ürünü olan modernizm, eskiden bir kopuşu ve yeniliği anlatmaktadır. Bireyin ve bireysel aklın ön planda olduğu, eski kurum ve düşünce yapılarının yıkılıp yerine aklın egemen olduğu yeni ve çağdaş yapıların ikame edildiği modernizm, elde ettiği başarı ve ilerleme ile birlikte tüm dünya için ulaşılması gereken bir hedef, bir proje olarak etkinliğini günümüze kadar devam ettirmiştir.²

Batı dışında kalan toplumların yenileşme veya değişme hareketlerini incelediğimizde, başlangıçta asıl amaçlarının çağdaşlaşma veya modernleşme olduğunu görürüz. Fakat ileri aşamalara gelindiğinde bu yenileşme gayretlerinin modernleşme zemininden batılılaşma zeminine kaydığı bir gerçektir. Yani modernleşme gayretiyle yola çıkan bir toplum ister istemez çoğu noktada batılılaşmayla buluşmaktadır. Çünkü modernleşme çabasında olan toplumlar süreç

¹ Hanioğlu, M. Şükrü, "Batılılaşma", V, 148.

² Kurttaş, M. Çağlar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecine Kısa Bir Bakış*, Hikmet Yurdu, Ocak-Haziran 2012, Yıl: 5, sy. 9, V, 101.

içerisinde Batı'nın geçtiği aşamalardan geçmek zorunda olduğundan, Batı'nın değerlerini bir şekilde içselleştirmektedirler.³ Değişimi modernleşme zemininden batılılaşma zeminine kaydırmayan toplumlar bu süreci sancısız bir şekilde atlatmaktadırlar.

Tanzimat'tan bu yana Türkiye'de gerçekleştirilmeye çalışılan değişme ve yenileşme, çağdaşlaşma ve modernleşmeden çok batılılaşmayı ifade ettiği için değişim sancılı bir süreç olmuştur. Oysa çağdaşlaşma başka, batılılaşma başka şeydir. Batılılaşma, Avrupalılar gibi olma, Avrupalılar gibi yaşama ve onlar gibi düşünüp hareket etmek demektir. Çağdaşlaşma ise, çağın gereklerine uyma, zamanın icap ve şartlarına göre hareket etmek demektir. Bu anlamda çağdaşlaşma İslam nazarında meşru görülmüşken, batılılaşma ise meşru görülmemiştir.⁴

Konuyla ilgili olarak, zamanla ahkâmın değişmesi ve çağın gereklerine göre hareket edilmesi hususunda Mecelle'de '*Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz.*'⁵ denilmektedir. Yani zamanın geçmesi ile hükümlerin zamana göre tebdil edilmesi gerektiği kaçınılmaz bir husustur. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de birçok ayette zaman kavramı üzerinde durulmaktadır.⁶ Bütün bunlar çağdaşlaşmanın İslam nazarında meşru olduğunun birer göstergesidir.

II. MODERNİZMİN VE RASYONALİZMİN 20. YÜZYILIN BAŞINDA İSLAM DÜNYASINA YANSIMALARI

Modernizm'in İslam dünyasında hissedilmeye başlamasının tarihi tam olarak tespit edilemese de, ilk defa Hint alt kıtasında İngilizlerin fiilî işgali şeklinde görüldüğünü söylemek mümkündür. Ancak Müslümanların batı ile ilk ilişkilerinin tarihi çok daha eskiye dayanır.⁷

³ Gürler, Kadir, *Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din*, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010, s. 32.

⁴ Eskicioğlu, Osman, Türkiye'nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslam (Sempozyum: 3-4 Mayıs 1997, İzmir) *Batılılaşma Anlamındaki Çağdaşlaşmanın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, sy. 227, Ankara, 2000, s. 51.

⁵ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, mad. 39.

⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de zaman kavramı ile ilgili ayetler için bkz.; Asr 103/1; Casiye 45/24; Hicr 15/37, 38; Nisâ 4/18. Ayrıca bkz.; Kalm, Faiz, *Felsefe ve Bilim Işığında Kur'ân'da Zaman Kavramı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005.

⁷ Hatiboğlu, İbrahim, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, s. 81.

İslam dünyası 19. asra kadar dış kaynaklı iki meydan okuma ile karşı karşıya kalmıştır. Bu meydan okumaların ilki 9. asırdan itibaren İslam dünyası üzerinde büyük etkiler meydana getiren Yunan felsefe geleneğidir. Yunan felsefe geleneğinin meydana getirdiği bunalım, İslam ve kültür medeniyetinin canlılığı ve siyasal istikrarının sağlamlığı sayesinde atlatılmıştır. İslam dünyasına yönelen ikinci büyük tehdit, 1258 tarihli Moğol İstilasası'dır. Ancak Moğolların İslam dünyasına karşı olan meydan okuması felsefî ve düşünsel olmaktan daha çok siyasal hâkimiyet alanında olmuştur. Neticede İslam dünyası oturmuş, kurumsallaşmış bir yapı arz ettiği için kendisine karşı yönelen tehlikeyi yok etmiş, bununla da kalmayıp istilacı güçleri bile asimile etmiştir.⁸ Çünkü İslam medeniyeti kendi gücünü kullanarak, gerek düşünsel gerek teknik olsun, bu gibi dıştan gelen unsurları, kendi mekanizması içinde dönüştürebilmiş ve onu içselleştirerek bünyesine uygun bir hale getirebilmiştir. Dönüştüremediği ve içselleştiremediği değerleri ise dışta bırakmıştır. Yani İslam medeniyeti seçici bir niteliğe sahip olmuştur.⁹ Ancak 19. asra gelindiğinde ise durum çok farklıdır. Kendisine yönelen üçüncü meydan okuma karşısında İslam dünyası canlılığını ve üstünlüğünü kaybetmiş, içine kapanık/durağan bir medeniyeti temsil etmiştir.¹⁰ Ayrıca İslam dünyasının karşı karşıya geldiği üçüncü meydan okumanın adı "Batı" fenomenidir. Batı, büyük bir güç olarak kapıya dayandığında, İslam dünyası ve onu temsil eden Osmanlı İmparatorluğu hem "hükmetme" alanında geridir, hem de karşı karşıya kaldığı meydan okumayı anlamlandırabilecek ve yerel dinamikleriyle kendini yeniden üretebilecek fikri bir yapıya sahip değildir.¹¹

Batılılaşma sürecinde farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Bazıları Batı'nın yalnızca teknik yönünün alınabileceğini, ahlak ve maneviyat alanında Batı'dan uzak durulması gerektiğini savunmuşlar, bunun gerekçesi olarak da Hristiyan ürünü olan Batı medeniyetinin İslam medeniyetine uymayacağını ileri sürmüşlerdir. Bunun yanında Batı uygarlığını bir bütün olarak alıp Batılılaşmayı

⁸ Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, I-II, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, I, 20.

⁹ Akgül, Mehmet, *Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma (Bir Arka Plan Çözümlemesi)*, Makâlât, 1999/1, s. 59.

¹⁰ krş.; Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 49-50.

¹¹ Akgül, *İslam Dünyasının Değişim Süreci*, s. 59; Durak, Nejdî, *Türk İslam Felsefesinin IX. ve XIX. Yüzyıllarında Epistemolojik Paradigması*, SDÜİFD, Yıl: 1997, sy. 4, s. 240.

bir lüks olarak değil de bir yaşam tarzı olarak görüp, dinimizi, ahlakımızı kaybetme gibi bir sorunumuzun olmayacağını söyleyerek, tek çıkış yolunu batılılaşmada görenler de bulunuyordu. Nitekim Tanzimat da bu kararın hayata geçirilmesinin bir sonucudur.

Osmanlı'da modernleşme düşüncesinin oluşmaya başladığı dönem olarak 18. yy'ın başları kabul edilmektedir. Bu dönem öncesini incelediğimizde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında tam bir üstünlük kurmuş olduğunu görebiliriz. Bu dönemde Batı'nın içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durumdan dolayı Batı, Osmanlı için bir tehdit unsuru değildi. Ayrıca Osmanlı bu dönemde gücünü askeri başarılarından almaktaydı. Kazanılan bu başarılarından dolayı Osmanlı kendi uygarlıklarını Batı uygarlıklarından üstün saymış ve Batı'nın bir "model" olarak izlenmesi gibi bir sorun ortaya çıkmamıştır.¹²

18. yy'ın başlarında Osmanlı Devleti Batı karşısında 1699 Karlofça Antlaşması'yla ilk defa toprak kaybedince, bazı fikir adamları Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında gerilediğinin farkına varmış, imparatorluğun niçin gerilediği sorusuna cevap aramaya başlamışlardır. Bu sorunun cevabı olarak önce devlet yönetiminin bozulduğu ile sürülmüş, daha sonra yüzeysel bir tutumla Batı'nın askeri üstünlüğü bu gerilemenin sebebi olarak görülmüştür.¹³ Bu yüzden devletin varlığını sürdürebilmesi için Batılılaşmak gerektiğine inanılmış ve askeri kurumların Batı'ya göre düzenlenmesi yoluna gidilmiştir.

Batı'nın üstünlüğünün daha çok askeri ve teknik alanda ortaya çıktığı düşünülmüştür. Mağlubiyetlerin sebebinin askeri sıkıntılar olarak görülmesi, alınan tedbirleri de askeri alanla sınırlandırmıştır. Yani modernleşme sürecinin başlangıcı yalnızca askeri alanda olmuştur.¹⁴ Amaç ise sürekli gelişen bir Batı karşısında korunmaktır. Batı tarzında bir ordu kurulup bu orduya gerekli teçhizat sağlandığında amaca ulaşılabilecekti. Fakat yeni orduya subaylar lazımdı. Bu subayları yetiştirecek mektepler, bu mektepleri ayakta tutacak müesseseler, bu

¹² Kurttaş, *Modernleşme Süreci*, s. 105; Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 10.

¹³ Taş, Kemaleddin, *Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım*, FÜİFD, sy. 7, 2002, s. 87; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 10.

¹⁴ Osmanlı'nın askeri alanda almış olduğu ıslahat tedbirlerinin batılılaşma başlangıcı olarak görülmemesi gerektiği görüşü ve delilleri için bkz.; Hanioğlu, V, 149.

müesseseleri işler hale getirecek reformlar, araç ve gereçleri imal edecek fabrikalar da lazımdı.¹⁵ Böylece askeri alanda yapılan yeniliklerin yetersiz olduğunu gören yöneticiler diğer alanlarda da batılılaşmak gerektiği sonucuna varmışlardır. Ancak gerilemenin önüne geçemeyen yöneticiler, Batı'yı tanımanın vermiş olduğu tecrübeyle imparatorluğun parçalanmasını önlemek adına aslı yapılması gereken yeniliğin düşünce alanında olması gerektiği kanaatine varmışlardır. Varılan bu kanaat sonucu Tanzimat ile beraber Batı sosyal hayatı ve adetleri benimsenmiştir.¹⁶ Tanzimat'ın kurucuları, Batı'nın askeri ve idari yapısını Osmanlı İmparatorluğu'na aktarırken Batı'nın günlük kültürünü de imparatorluğa sokmuşlardır. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlar arası ilişkiler "Avrupâî" olmuştur.¹⁷

Başlangıçta kendisini üstün gördüğü için Batı ile ilgilenmeyen Osmanlı yöneticileri, Batı ile geliştirilen ilişkiler sonucunda, buradaki içtimai yapı ve kültürle karşılaşınca hiç beklenmedik bir biçimde genel bir zihniyet değişikliğine uğramıştır. Batı ile temasa geçen diğer topluluklarda olduğu gibi Osmanlı'da da, Batı'yı tanıdığı için kendisini toplumun diğer fertlerinin önünde gören, kendisine toplumun diğer fertlerini eğitime, değiştirme, yönlendirme vazifesini atfeden ve içinden çıktıkları toplumsal gerçeğin tamamen dışında kalan bir "seçkinler grubu" ortaya çıkmıştır. Bu kimseler ilk aşamada çok değişik bir yapı karşısında bulduklarını fark etmişler ve kendi kültürlerinin Avrupa medeniyeti karşısında yetersizliğine inanmışlardır.¹⁸

18. yüzyıla kadar İslam dünyası kaynaşmış bir haldeydi. İslam dünyasının her bir köşesi, değişik mahiyette olsa bile, bir bütünlük teşkil etmiştir. Fakat 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'nın müdahalesi neticesinde bu toplumlarda önemli değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa devletleri endüstriyel ekonomilerine ham madde ve pazar bulma arayışına girerek politik rekabet hırsıyla her biri kendi çapında birer imparatorluk kurmuşlardır. Bu süreç içerisinde İslam dünyası, batı karşısında askeri başarısızlıklarla sarsılmıştır.

¹⁵ Meriç, Cemil, "Batılılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi I*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 236.

¹⁶ Kuran, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 21-22.

¹⁷ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 13.

¹⁸ Hatiboğlu, İbrahim, *Çağdaşlaşma Serüveni*, s. 102; Hanioğlu, V, 149.

Buna bağılı olarak siyasi, ictimâî çalkantılar gittikçe yaygınlık kazanmış; 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı Devleti ağır bir mağlubiyet almıştır. 1757'de Bengal İngiliz hâkimiyetine geçmiştir. 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal etmiştir. 1852'de Hint-Pakistan alt kıtası İngiliz himayesine girmiş ve ilk defa Hindistan'da batılı kanunlar Müslümanlara tatbik edilmiştir. 1830-1857 yılları arasında Fransa, Cezayir işgalini neticelendirmişti. Yine 1881'de Fransa Tunus'a girmiştir. Osmanlı devleti ise kendi ihtiyarıyla Fransız hukukunun etkisi altında 1850'de ticaret, 1858'de ceza kanununu düzenlemiştir. 1882'de İngiltere Mısır'a girmiştir...¹⁹

Bu mağlubiyetlerin hemen ardından “yeniden istikrara kavuşmak, galip devletleri taklit etmekle mümkündür.” fikri ağırlık kazandı. Osmanlı ve diğer Ortadoğu devletlerinin siyasi ve iktisadi bakımdan Avrupa'nın desteğine muhtaç olması, yenilenme hareketlerinde Batı'nın istekleri doğrultusunda hareket edilmesi gerektiği fikrini doğurmuştur. Her şeyden önce, ordunun batılı tarzda ıslah edilme düşüncesi öne geçti. Ardından eğitim, siyasi rejim ve devletin işleyişi, gündelik hayatın düzenlenmesi başta olmak üzere diğer alanlarda da ıslah çalışmaları başladı. Neticede 20. yüzyılın başlarında Avrupalı güçler (ve Çin) hemen hemen bütün İslam dünyasını istila etmişlerdir.²⁰

Avrupa güçleri, müdahalede buldukları bölgelerde modern okullar açmış ve bu okullar sayesinde Avrupa medeniyet değerlerini en iyi şekilde, bu bölgelerdeki değerlerle yoğurarak bölge halkına zorla benimsetmişlerdir.²¹ Nitekim Batı'nın baskıları teşkilat ve kanunlaştırma alanında kendini daima hissettirmiştir.²²

19. asırdan itibaren modernleşme olgusu, Batı'nın İslam ülkelerine müdahalesiyle Müslüman toplumların iç yapılarında da önemli değişiklikler meydana getirmeye başlamıştır. Modernleşmenin ilgili olduğu tüm kavramlar,

¹⁹ Lapidus, İra M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, çev. İ. Sefa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No. 117, İstanbul, 1996, s. 11; Kara, *İslamcılık Düşüncesi*, I, 20.

²⁰ Lapidus, *İslam Dünyası*, s. 11; Kara, *İslamcılık Düşüncesi*, I, 20; Hasanova, Samire, *Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 5.

²¹ Lapidus, *İslam Dünyası*, s. 14.

²² Aydın, M. Akif, “Batılılaşma”, V, 163.

sanayi inkılabı ile birlikte Müslüman ülkelerin sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik yapısını etkilemeye başlamıştır. 16. ve 17. asırdan itibaren özellikle tabii hukuk düşüncesinin etkisiyle ön plana çıkan eşitlik, hürriyet, insan hakları, adalet gibi kavramlar İslam ülkelerinde her alanda temel dayanak olarak görülmeye başlanmıştır.

19. asırda moderniteyle birlikte gelen bu kavramların İslam'a uzak olmadığını gören âlimler, özellikle de hukukçular, Kur'ân ve Sünnet bağlamında bu kavramları açıklamaya çalışmış ve İslam hukuk geleneğinde bir prensip arayışına girmişlerdir. Modernleşme sürecinde İslam âlimleri, İslam hukuk geleneğindeki metotların ortaya çıkan yeni problemlere çözüm üretmede yetersiz kaldıklarını düşünerek, Kitap ve Sünnet'e dönüp yeniden usûl geliştirme arayışına girmişlerdir. Afgânî (v. 1897) ile başlayan Kur'ân ve Sünnet'i esas alarak İslam'ı yeniden yorumlama çabası, daha sonraki İslam âlimleri tarafından da devam ettirilmiştir. Bu yaklaşım tüm İslam dünyasına sıçramıştır. İslam'ın esas gayesinin, kulların menfaatini sağlamak ve onlardan zararı gidermek olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu konunun İslam hukuk geleneğinde özellikle Cüveynî (v. 1085), Gazzâlî (v. 1111), İbn Abdisselâm (v. 1262), Karafî (v. 1285) ve Şâtıbî (v. 1388) gibi İslam hukukçuları tarafından ele alınarak incelendiğini tespit eden modern İslam âlimleri, makâsıd ve mürsel maslahat kavramlarını yeniden gündeme getirmişler ve çağdaş problemleri çözmek için bu kavramlar üzerine odaklanmışlardır.²³

Modern İslam âlimlerine göre fikhî yeniden canlandırmak, onu bir hayat kanunu yapmak için, nasların ruhuna nüfuz etmek ve bu bağlamda yarar düşüncesine ağırlık vermek gerekiyordu. Tezimizin üçüncü bölümünde ele alacağımız ve tezimizin ana konularından birini teşkil eden “hikmet-i teşrî” kavramı da bu çerçevede ele alınması gereken bir kavramdır. Çünkü akıl ve bilim yoluyla ilerleme ve gelişmenin sınırsızlığı öngörülen, bütün problemlerin insan tarafından çözülebileceğine inanılan bir çağda, hükümlerin insan aklına hitap etmesi gerekir. Modern çağda “hikmet-i teşrî” kavramının ele alınmış olması da, hükümleri insan aklına sunma gayretinin bir sonucudur.

²³ Hasanova, *Maslahat Tartışmaları*, s. 2-3.

III. MODERNİZMİN BİR SONUCU OLARAK RASYONALİZM

Rasyonalizm (akılcılık), bilginin kaynağının akıl olduğunu, doğru bilginin ancak akıl ve düşünce ile elde edilebileceği tezini savunan felsefi yaklaşıma verilen isimdir. Rasyonalizm'e göre kesin ve evrensel bilgilere ancak akıl aracılığıyla ve tümdengelimci bir yaklaşımla ulaşılabilir. Fakat aydınlanma ile birlikte rasyonalizm (akılcılık) farklı bir anlam kazandı. Felsefi bir vurgudan öte, dini uygulamalar ile sosyal ve politik uygulamaları, akli temel alarak eleştiren yaklaşım rasyonalizm olarak anılmaya başlandı. Bu anlamda rasyonalizm, akli kurucu ilke olarak benimseyen ve dinsel, toplumsal örgütlenmelere karşı akılcı toplumsal düzenlemeleri temel alan yaklaşımı ifade eder.

Rasyonalist bakış açısıyla beraber din, ideolojiye dönüşme sürecine girmiştir. Geleneksel İslamiyet'ten farklı olarak dinin kendisini doğrulama, meşrulaştırma mekanizması eksen değiştirmiştir. Daha önce yüce bir hakikate bağlanmak yeterliyken, rasyonalist bakış açısının gelişinden itibaren diğer ideolojilerle rekabet edebilecek ve kendisini akli olarak temellendirebilecek bir dine ihtiyaç duyuldu.

Meşruiyet artık yüce hakikatle sınırlandırılmayıp, eşyanın tabiatına uygunluk, dünyanın ihtiyaçlarını karşılama gücü gibi temellere oturtulmakta; din, öbür dünya yerine yaşanan dünya üzerinde tasarruf yetkisine sahip olduğu konusunda ısrar etmektedir. İslamiyet'in yaşanan dünyayı açıklaması, gücünü kanıtlaması için statik toplum yapılarıyla özdeşleşmiş geleneksel sistemini terk etmesi, dinamik, değişen hayatla uyumlu bir hale gelmesi gerekmektedir.²⁴

Böyle bir ihtiyacın olduğunu merhum Mehmet Akif (1873-1936) şu mısralarla dile getirmiştir:

Medresen var mı senin bence o çoktan yürüdü;
Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü,
İbn-i Sina neye yok nerde Gazalî görelim,
Hani Seyyid gibi Râzi gibi üç beş âlim.
En büyük fazılınız bunların asarından,
Belki on şerhe bakıp bir kuru mana çıkarın.
Yedi yüz yıllık eserlerle bu dinin hala,

²⁴ Türköne, Mümtaz'er, *Türk Modernleşmesi*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2006, s. 403.

İhtiyacâtını kabil mi telafî, asla!
Doğrudan doğruya Kur'ân'dan alıp ilhamı,
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâmı.
Kuru dava ile olmaz bu fakat ilm ister;
Ben o kudrette adam görmüyorum sen göster.²⁵

Akif dışında, Tanzimat sonrası bazı şair ve yazarlarında rasyonalist anlayışın yansımalarını görmek mümkündür. Mesela İbrahim Şinasi (1826-1871)'nin şiirlerinde rasyonalist anlayışın izlerine az da olsa rastlamak mümkündür. Aynı şekilde Hoca Tahsin Efendi (1813-1881)'nin yazılarında da sürekli akla vurgu söz konusudur.²⁶

Önceleri ilahi vahyi anlamak ve yorumlamakla sınırlı insan aklı, aklın öne çıktığı ortamda, hızla yaşanan değişme ile karşı karşıya kaldığı yeniliklere uyum sağlamaya çalışmaktadır.

Ancak Tanzimat'tan sonra rasyonalizmin bir etkisi olarak İslam âlimleri dini hükümleri aklın idrakine sunmaya çalışmışlardır. Mesela, Muhammed Abdur (1849-1905)'un, Fil Sûresi'nde geçen ebabil kuşlarının Ebrehe ordusunu çer çöp haline getirmelerini çiçek mikrobu ve çiçek hastalığı şeklinde açıklamaya kalkışması; yine aynı yazarın cinleri bir tür mikrop olarak açıklaması; Seyid Ahmet Han (1817-1898)'in Hz. Musa'nın gözleri önünde dağın eriyivermesini volkanik bir patlama, Hz. Süleyman'ın cinlerini Lübnan'dan getirilmiş yarı vahşi köleler şeklinde yorumlaması bu teşebbüslerin yaygın olarak bilinen tipik örneklerindedir.²⁷

İttihat ve Terakkî'nin yenilenmeye açık İslam anlayışını temellendirmek ve desteklemek amacıyla eserler kaleme alan Mansûrîzâde Mehmed Said Bey (1864-1923)'in görüşleri de konumuz açısından önem arz etmektedir.²⁸

İttihat ve terakkinin 20 Eylül 1913'te toplanan kongresinde okunan raporda, bir yandan Batı'nın müspet değerlerinin alınması, diğer yandan da

²⁵ Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 378.

²⁶ Akgün, Mehmet, *1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar*, AÜİFD, XXXX, sy. 1, 1999, s. 481-486.

²⁷ Kara, *İslamcılık Düşüncesi*, I, 53-54.

²⁸ Mansûrîzâde'nin yenilenme hakkındaki görüşleri için bkz.; Kahraman, Abdullah, *Mansûrîzâde Said'in Klasik Fıkıhçılara Yönelttiği Bazı Eleştiriler*, CÜİFD, V/I, Sivas, 2001, s. 233-247.

geleneksel müspet değerlerin korunması vazgeçilmez iki esas olarak takdim edilmiştir. Rapora göre, Müslümanlar Batı medeniyetini özümseme zorunluluğu ile karşı karşıyadır. Ancak bu durumun bir inhitat vesilesi olmaması için İslam'ı ana ilkeler açısından asr-ı saadete dayandırma, uygulama açısından ise yaşanan çağa uygun bir tarzda yorumlama zorunluluğu söz konusudur. Bunun gerçekleştirilebilmesi için İslam düşüncesinin iki önemli disiplini olan 'fıkıh' ve 'kelam'ın gözden geçirilmesi ve yenilenmesi şarttır. Bu gerçekleştirilebilirse aydın kesim dine yaklaşacak, dindar kesimler ise bir aydınlanma yaşayacaktır. İttihat ve Terakkî'nin bu ulvî amacına katkıda bulunmak için fikir üreten Mansûrîzâde, yaklaşımlarına temel hareket noktası olarak tabîî hukuk düşüncesi ile fıkıhın temel esasları arasında bir ilişki tesisine çalışmıştır.²⁹

Bilindiği üzere modernizmin etkisiyle Osmanlı'nın yeni Avrupa medeniyetine hangi ölçülerde yaklaşacağı tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalarla birlikte tabii olarak İslam ilimlerinin mevcut durumu da gündeme gelmeye başlamıştır. Aydınlanma sonrası modern Batı'da dini değerlere, inanç ilkelerine ve doğrudan vahye yönelik sorgulamalar ile varlık hakkında yapılan 'bilimsel' izahlar, son dönem Osmanlı ulemasının bunları karşılayacak bir kelam oluşturma gayreti içerisine girmesine sebebiyet vermiştir. Öyle ki kelam kitaplarının günün ihtiyaçlarına göre yeniden yazılmasının artık zorunlu olduğu ve buna karşı taassup gösterilmemesi gerektiği, okutulan kelâmın ilmi değerini kaybettiği, dolayısıyla mütekaddimin ve muteahhirin dönemlerinden sonra bu ilimde bundan böyle üçüncü bir dönemin başladığı şeklinde tespitler dile getirilmiştir.³⁰

19. yüzyılın sonları Osmanlılar'daki modernleşme ve batılılaşma hareketinin zirveye ulaştığı, pozitivist bilimin büyük rağbet gördüğü, ilim anlayışı hakkında kararsızlık ve tereddütlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu tarihlerde Osmanlı aydınlarının doğu-batı, İslam-bilim sentezi şeklindeki entelektüel arayışının neticesi olarak İslami ilimlerin metot ve muhtevası üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bu konuda yapılan tartışmalar kelâm ilmine de tesir etmiş ve bu ilim

²⁹ Okur, Kâşif Hamdi, *İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-i İslâm ve Usûl-i İctihad*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy.: 3, 2004, s. 38-39.

³⁰ Özervarlı, M. Sait, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerâfeddin'in 'İçtimâî İlm-i Kelâm'ı", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, İstanbul, 1999, s. 160.

hakkında bazı teklif ve projeler ileri sürülmüştür. Bu projelerden birincisi Abdülatif Harputî (1842-1916) ve İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) tarafından savunulan Yeni İlm-i Kelâm hareketidir. Bu hareket Kelâm ilminin geleneksel yapısını bozmadan, onu güncelleştirme gibi iyi bir niyet taşımaktadır. Bu hareketin yenilik olarak ortaya koyduğu şey, kelâmın modern bilim ve felsefenin verilerini kullanması veya yeni mantık ve metodolojilerden yararlanması olmuştur.

Mehmet Şerafeddin (1879-1947)'in İçtimâî İlm-i Kelâm adıyla teklif ettiği ikinci projede ise kelâm ilmi, Batı'nın modern felsefe veya tabiiî bilimleri yerine, sosyoloji teorileriyle uzlaştırılmak istenmiştir. Ancak bu projede pozitivist hedefleri olan bir teorinin metodolojisi esas alınmakta, kelâm ilminin geleneksel hüviyeti değiştirilmekte, dolayısıyla hem klasik kelâmı hem de Yeni İlm-i Kelâm hareketi ile önemli farklılıklar arz etmektedir. İçtimâî İlm-i Kelâm projesi, fıkıhla başlatılan İslâmi ilimleri toplumbilimle bağdaştırma faaliyetinin, İslâm akaid usulü olan kelâmın da buna uyarlanarak tamamlanması düşüncesine dayanmaktadır.³¹ Ancak bizim için önemli olan husus Rasyonalizm'in İslâmi ilimleri etkilediği ve bunun sonucunda yeni tartışmaların ortaya çıktığı hususudur. Aynı durum, fıkıh ilmi için de söz konusu olmuştur.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda askeri hezimetle başlayan, iktisadi ve teknolojik geri kalmışlık ile derinleşen yenilgi psikolojisi, ulema da dâhil olmak üzere birçok aydını yeni fikri arayışlara itmştir. Osmanlı Devleti'nin buhranlı dönemlerinde, devletin kurtuluşunu dönemin Batı'da parlayan yıldızı sosyoloji ilminde ve sosyolojik çözüm önerilerinde arayan aydınlar olmuştur. Ülkemizde bu akımın başını Ziya Gökalp (1876-1924) çekmiştir. Gökalp görüşlerini sosyoloji ilmi ile sınırlı tutmamış, bu ilimden hareketle klasik usulden oldukça farklı, yeni bir fıkıh usulü inşâ etmeyi önermiştir. Bu fikre karşılık, kendisi de bir yenilenme arayışı içerisinde bulunan İzmirli İsmail Hakkı, Ziya Gökalp ve arkadaşlarına şiddetle karşı çıkmış; hukuk usulündeki yenilenmenin klasik esaslar çerçevesinde kalınarak yapılmasını istemiştir. Bu amaçla Ziya

³¹ Özervarlı, *Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar*, s. 158-159.

Gökalp'in 'İçtimâî Usûl-i Fıkıh' görüşüne oldukça ciddi ve bilimsel eleştiriler yönelmiştir.³²

Gökalp'in önerdiği ve öncülüğünü yaptığı hukukî akım, biraz da dönemin hukukî yenilenme çabaları ve tartışmaları etrafında şekillenmiş yeni bir anlayıştır. Kendisine göre yeni meseleleri çözmekte yetersiz kalan İslâm hukuk usulü yerine, örfe dayalı yeni bir usule ihtiyaç vardır. Öncülüğünü yapmış olduğu bu yeni usule ise 'İçtimâî Usûl-i Fıkıh' adını vermiş ve konuyla alakalı fikirlerini yazılı olarak da neşretmiştir. Ziya Gökalp'in fikirlerini Halim Sabit (1883-1946) ve Mustafa Şeref (1884-1938) gibi münevverler desteklemişlerdir.³³

Bütün bunlara hareketle söyleyebiliriz ki, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren aydınlar, İslâmi ilimlerin her alanında bir yenilik hareketi olması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu hususta tartıştıkları nokta ise yenilenmenin kökten mi olması gerektiği, yoksa geleneği esas alıp onun üzerine mi bina edilmesi gerektiği hususudur. Bu noktada geçiş dönemi âlimlerinden olan İzmirli İsmail Hakkı, gerek kelam alanında gerekse fıkıh alanında kökten değişimcilerin karşısında olmuş, bunlara karşı fikirlerini ilmî bir şekilde eserlerine nakşederek değişimin geleneğin üzerine bina edilmesi gerektiğini savunmuştur.

Sait Halim Paşa (1863-1921), Mehmet Akif, İzmirli İsmail Hakkı ve Seyyid Bey (1873-1925) gibi şahıslar 'Avrupalı gibi düşünmek, onun gibi yemek, içmek ve giymek gerekir, çağdaşlaşma bir yaşam biçimidir.' şeklinde radikal ve batıcı düşünen zihniyete karşı çıkmışlardır. Onlara göre Batı'dan ancak bilim ve teknoloji ithal edilmeli, yoksa kılık-kıyafet, zihniyet ve yaşam biçimi ithal edilmemelidir. Merhum Akif'in şiirlerinde bunu açıkça görmek mümkündür:

Garb'in eşyası; eğer kıymeti haiz ise yürür,
Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür!
Alınız ilmini Garb'in, alınız san'atini
Veriniz hem de mesainize son süratini.

³² Topal, Şevket, "Ziya Gökalp'in İçtimâî Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.; 2, 2012, s. 8.

³³ Topal, *Ziya Gökalp'in İçtimâî Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi*, s. 11.

Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız;
Çünkü milliyeti yok san'atin, ilmin; yalnız.

Din ile bilimi karıştıranlar, gelenek ve görenekle, sanat ve teknoloji arasındaki farkı göremeyenler, Batı'nın bilimi karşısında şaşkınlığa düşerek, her hususta Batı'yı taklit etmemiz gerektiğini savunmuşlardır. Akif ve onun gibiler de bu zihniyete karşı çıkmışlardır.

Yine geçiş dönemi âlimlerinden olan M. Hamdi Yazır (1878-1942) da, fikri anlamda gerçekleşecek olan radikal değişikliklerin, toplumu olumsuz olarak etkileyeceğinden endişe duymuştur. Bu yüzden, İslam toplumunun üzerindeki ataleti atması, donukluktan kurtulması ve yabancı hukuk sistemlerinin hâkimiyetine girerek öz değerlerinden uzaklaşmasının önüne geçmek için Elmalılı, tecdit fikrini savunmuştur. Bunun en ideal yolu ise eskiye yeni bir elbise biçmek; İslam toplumuna ait dini, manevi ve ahlaki zenginliği pozitif bilimlerle harmanlamak, bu zenginliği yeni bir yorumla zihinlerde canlı hale getirmektir. Merhum Elmalılı'nın tecdit tasavvuru bu şekildedir.³⁴

Elmalılı M. Hamdi Yazır, batılılaşma yanlısı bir grup ittihatçı aydın zümresi ile, Avrupa kanunlarını olduğu gibi tercüme ederek adalet inşa etmeye çalışan devrimci hukukçulara karşı mücadele eden mümtaz simalardan biridir. Toplumdaki keskin kültürel değişim taleplerinin, kendine yabancılaşma ve kimlik problemi doğuracağına farkında olan M. Hamdi Yazır, Türklerin Avrupa ile entegrasyonu sürecindeki tecdit rüzgârlarını din lehine çevirmeye çalışmış ve bu amaçla Sebülreşad ve Beyânu'l-Hak gibi dergilerde pek çok makale kaleme almıştır. O, İslâm'ın özünde bulunan kaynaklara daima güvenmiş, batı değerleri karşısında hiçbir zaman eziklik hissine kapılmamıştır. Merhum, dönemin problemleri hakkında düşünen ve kalıcı çareler arayan bir zihin dünyasına sahiptir. Ona göre hukuk mekanizması, İslam cevherinden kopmaksızın işletilmeli ve bu bağlamda tasarlanan her tür yenilik kendi referanslarımızla şekillenmelidir. Yasalar, mezhepsel kaygılardan uzak bir şekilde hazırlanmalı ve devrin bilimum ihtiyaçlarına cevap verilmelidir. Ancak çerçevesini ithal kanunlar veya

³⁴ Telkenaroğlu, Merter Rahmi, "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) "Reform'a Karşı Tecdit" ya da "Başkalaşmadan Yenileşme" Tasavvuru", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.; 3, 2013, s. 155.

materyalist/pozitivist felsefe cereyanları değil, yeni yorumlarla gelişmeye ve genişlemeye elverişli olan şer’i şerîf çizmelidir.³⁵

Netice olarak gerek Elmalılı Hamdi Yazır’ın, gerekse benzer yaklaşımlarla fıkha esneklik kazandırmak isteyen diğer ilim adamları ve entelektüellerin çabalarının ortak bir hedeften kaynaklandığını söyleyebiliriz: Hukukî alanda yaşanması muhakkak olan değişimi fikhin çerçevesi içerisinde meşru bir zemine oturtmak. Nitekim fikhin etkili olamadığı alanlarda boşluğu, Avrupa kanunlarından yapılan iktibaslar doldurmaktaydı. Dolayısıyla Tanzimat’tan beri hukukî yapıda çift karakterlilik göze çarpıyordu. Bu bağlamda, kimi ilim adamlarının Avrupa kanunlarının iktibasına da fikhî çerçevede bir meşruiyet arayışı içinde olduklarını görmekteyiz. Hukukî düzenlemede Avrupa hukuk kültüründen faydalanılabileceğini ifade eden Seyyid Bey, bu hususun İslam hukukunun tamamıyla terki noktasına gelmemesi gerektiğini ifade ediyordu. Mamafih Seyyid Bey, fıkıhta gerekli yenilenme sağlanamazsa, hükümetin ceza, ticaret ve muhakeme usulü kanunlarında olduğu gibi, Avrupa kanunlarını tercüme ederek uygulamaktan başka çaresi olmayacağı uyarısında bulunuyordu. Bu duruma düşmemek için yapılması gereken fıkha esneklik kazandırmaktı. Bu esnekliğin sınırı da maslahat ve Kur’ân çatışırsa gâî yorum esas alınmak suretiyle maslahata öncelik verilmesi noktasına kadar uzanıyordu.³⁶

Kısacası geçiş dönemi âlimleri “başkalaşmadan yenileşme”nin yollarını aramışlar, bu anlamda kaynaklarda var olan potansiyel bilgi gücünü ortaya çıkararak Batı’ya muhtaç olmadığımızı göstermenin gayreti içerisinde olmuşlardır. Ömer Nasuhi Bilmen de hikmet-i teşrî’ gibi bir konuyu ele alarak, İslam hukukunun kendine yeteceğini, çağa ayak uydurabileceğini, Batı tarzı bir hukuka ihtiyaç olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Görüldüğü gibi Tanzimat’tan sonra modernizmin İslam ülkelerinde yayılmasıyla birlikte rasyonalist akım İslam âlimleri üzerinde etkisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde İslam dünyası ve özellikle Osmanlı, büyük bir buhran içindeydi. Bu yüzden Tanzimat sonrası âlimleri, İslam’ı bir bütün olarak yeniden

³⁵ Telkenaroğlu, M. Hamdi Yazır’da (1878-1942) “Reform’a Karşı Tecdit” ya da “Başkalaşmadan Yenileşme” Tasavvuru, s. 161.

³⁶ Okur, Yenileşme Manifestoları, s. 44-45.

hayata hakim kılma, İslam dünyasını Batı sömürsünden, taklitten ve hurafelerden kurtarma, medenileştirme, birleştirme ve kalkındırma adına dinin hükümlerini akılcı bir metotla yeniden insanlara sunma gayreti içerisine girmişlerdir. Bunu da İslam toplumuna ait zenginlikleri pozitif bilimlerle harmanlayarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖMER NASUHI BİLMEN'İN HAYATI,

KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

I. HAYATI

A. Doğumu

Ömer Nasuhi Bilmen'in doğum tarihi hakkında kaynaklar hicrî rebiu'l-evvel 1300³⁷ ve rûmî 1299³⁸ tarihlerini vermektedirler. Kaynaklarda hicrî ve rûmî tarihlerde farklılık olmamakla birlikte aynı şeyi miladî tarihler için söylemek zordur.

Miladî tarihler açısından üç farklı rivayet söz konusudur. Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü'nde doğumu 1882,³⁹ bazı kaynaklarda 1883,⁴⁰ bazılarında ise 1884⁴¹ olarak verilmektedir. Doğum tarihi ile ilgili elimize farklı rivayetler ulaşıyor olsa da, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İslam Hukuku öğretim üyelerinden Selahattin Kıyıcı, bu farklı rivayetlere değindikten sonra asıl doğru olan tarihin 1883 olduğunu söylemektedir.⁴²

Bilmen, Erzurum'un 18 km. yakınındaki Ilıca nahiyesine bağlı Salasor⁴³ veya Salasar⁴⁴ Köyü'nde doğmuştur. Selahattin Kıyıcı farklı rivayetleri zikrettikten sonra, asıl doğru olan yerin Salasor olduğunu söylemektedir.⁴⁵ O günlerde Salasar/Salasar olarak adlandırılan köy bugünkü Yeniyayla Köyü'dür.⁴⁶

³⁷ Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, ys., ts., s.523; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı-Eserleri-Anılar*, İstanbul: Bilmen Basımevi, 1975, s. 13; Yaran, Rahmi, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162; Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref, "Büyük Kaybımız", *Diyanet İlmî Dergi*, c. X, sy. 112-113, s. 374; Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, s. 208.

³⁸ Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162; Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1996, IV, 239.

³⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü, 1924-1989, Ankara, 1989, s. 20.

⁴⁰ Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162; Albayrak, Sadık, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul: Araştırma Yayınları, 1989, s. 77; Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 239.

⁴¹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 13; Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Âlimleri*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2002, s. 85; Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s.523; Develioğlu, Abdullah, *Büyük İnsanlar (Üç Bin Türk ve İslam Müellifi)*, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1973, s. 407; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 208.

⁴² Kıyıcı, Selahattin, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri*, YYÜİFD, sy. III, 2000, s. 2.

⁴³ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 13; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 85; Kıyıcı, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri*, s. 2; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 208.

⁴⁴ Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162.

⁴⁵ Kıyıcı, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri*, s. 2.

⁴⁶ Işık, Ayhan, *Ehl-i Hâlden İlmihal'e Bir Ömür; Ömer Nasuhi Bilmen*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.

Ömer Nasuhi Bilmen seyyid ve ulemadan,⁴⁷ okumuş ve kültürlü bir ailenin çocuğudur. Babası dönemin âlimlerinden Hacı Ahmet Efendi, annesi Muhîbe Hanım'dır.⁴⁸ Hulusi Yavuz, annesinin adını Muhibbe Hanım olarak zikretmektedir.⁴⁹ Muhîbe Hanım, Ömer Nasuhi Bilmen'in doğumundan birkaç gün önce bir rüya gördüğünü ve rüyasında yeşil sarıklı nurani birkaç zatın kendisine "sen mehdiyi doğuracaksın" dediklerini hikâye eder.⁵⁰ Ancak bu rivayeti âlimimizin değerini bizlere anlatan bir rivayet olarak değerlendirmek sağlıklı bir tutum olacaktır. Çünkü Ömer Nasuhi Bilmen kaleme aldığı eserlerinin hiçbirinde böyle bir iddiada bulunmamıştır. Onun hayatını anlatan eserlere baktığımızda da, bu rivayete Ahmet Selim Bilmen'in eserinden başka hiçbir yerde rastlanmamaktadır.

B. Eğitim Hayatı ve Hocaları

Ömer Nasuhi Bilmen küçük yaşlarda iken, babası üçüncü⁵¹ veya yedinci⁵² haccını ifa ettiği esnada Mekke'de vefat eder. Ancak babasının vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda bilgi yer almamaktadır. Annesi Muhîbe Hanım'ın ise 1942 yılında vefat ettiği bilgisine kaynaklardan ulaşabilmekteyiz.⁵³

Babasının vefatından sonra Ömer Nasuhi Bilmen'i Erzurum'da Ahmediye Medresesi müderrisi ve Nakîbu'l-Eşraf⁵⁴ kaymakamı olan amcası Abdurrezzak İlmî Efendi himayesine alır ve onun eğitimi ile meşgul olur. Dönemin büyük âlimlerinden olan Abdurrezzak Efendi, yeğenine Erzurum Müftüsü olan arkadaşı

⁴⁷ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 208.

⁴⁸ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 13; Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162.

⁴⁹ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 208.

⁵⁰ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 13. Rivayetle ilgili Ahmet Selim Bilmen "Ben bu rüyayı çocukluğumda Muhîbe Hanım (Babaannem)'dan defalarca dinledim" sözlerini sarf etmektedir. Bkz. ay. 1 numaralı dipnot.

⁵¹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 14; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 85.

⁵² Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 208.

⁵³ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 208.

⁵⁴ *Nakîbu'l-eşraf*: Peygamber soyundan olanların işlerini görmek üzere hükümetçe tayin olunan memurdur. Taşralarda bu işle vazifeli kimselere de *nakîbu'l-eşraf kaymakamı* denir. Bkz.; Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 'nakîbu'l-eşraf', Ankara: Aydın Kitabevi, 2008, s. 801.

Narmanlızâde Hüseyin Hâki Efendi'den⁵⁵ de ders aldırır. Bu isim kaynaklarda farklı şekillerde anılmaktadır. Diyanet İşleri Ansiklopedisi “*Bilmen, Ömer Nasuhi*” maddesinde *Narmanlı Hüseyin Efendi*⁵⁶; Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü'nde *Hüseyin Raki Efendi*⁵⁷; Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın Diyanet Dergisinde yayınlanan “Büyük Kaybımız” adlı yazısında ise *Narmanlı-zâde Hüseyin Mekki*⁵⁸ olarak zikredilmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, bu iki âlimden Arapça ve Farsça dersler almış,⁵⁹ kendisine cömertçe sunulan bu ilimlerden imkân nispetinde yararlanmıştı. Ömer Nasuhi Efendi, bu iki âlimden emanet almış olduğu eserleri bir gecede el yazısıyla yazmış, daha sonra da küçük yaşta öğrenmiş olduğu ciltçilik sanatını kullanarak yazmış olduğu eseri ciltleyerek kütüphanesine koymuştur. Onun genç yaşında başlayan bu kitap sevgisi, ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Bu sebeple Ömer Nasuhi Bilmen, arkasında çok zengin bir kütüphane ve bunlardan yararlanarak yazdığı otuz cilde yakın değerli eser bırakmıştır.⁶⁰

Yirmi yaşına kadar ilimlerinden faydalandığı bu ilk iki hocasının kısa zaman aralıklarıyla vefat etmesi üzerine Ömer Nasuhi Bilmen, 1908 yılında annesi ve kardeşini Erzurum'da bırakarak Trabzon üzerinden İstanbul'a gitmiştir.⁶¹ O dönemde talebelerin İstanbul'a kabulü birçok şarta bağlıydı. Bu yüzden Ömer Nasuhi Bilmen'in kitaplarının bir kısmına el konulmuş, ancak daha sonra bir vesile ile Ömer Nasuhi Bilmen fazlasıyla değer verdiği eserlerine tekrar kavuşmuştur.⁶²

⁵⁵ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 14; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 209; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 85; Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 523.

⁵⁶ Yaran, “*Bilmen, Ömer Nasuhi*”, VI, 162.

⁵⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü, s. 20.

⁵⁸ Güzelyazıcı, *Büyük Kaybımız*, s. 374.

⁵⁹ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 239.

⁶⁰ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 14; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 85.

⁶¹ Erzurum'dan İstanbul'a giderken ve İstanbul'u gördüğü anda yazmış olduğu şiirler için bkz.; Elmalı, Hüseyin, “Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. XXXIV, sy. 2, 1998, s. 97-98. (Elmalı bu makalesinde, Ömer Nasuhi Bilmen'in Erzurum'dan İstanbul'a gidiş tarihini 9 Haziran 1324/1906 olarak vermektedir. Bkz.; Elmalı, *Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 97.)

⁶² Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 14.

Ömer Nasuhi Bilmen İstanbul'da ilk olarak Fatih Medresesi'ne yerleşmiş ve medresenin dersiamlarından (profesör) Tokatlı Şakir Efendi'den Arapça ve Farsça dersler almaya başlamıştır.⁶³ (1324/1908)⁶⁴ Tokatlı Şakir Efendi'nin derslerine iki yıl devam eden Ömer Nasuhi Bilmen 1326/1909 yılında icazet almıştır. O sırada Huzur Dersleri hocası Yusuf Talat Efendi'den de ders almıştır. Aynı yıl imtihanla Süleymaniye'deki Medresetü'l-Kudât'a⁶⁵ girmiş ve burada hukuk ilmini tahsile başlamıştır. Bu medresede öğrenim gördüğü esnada Ders Vekaleti'nce açılan imtihanı kazanarak Haziran 1328/1912⁶⁶ yılında dersiâmlık şahadetnamesi almıştır. Daha sonra okumakta olduğu Medresetü'l-Kudât'ı Temmuz 1329/1913⁶⁷ yılında aliyyu'l a'lâ (birincilik) derecesiyle bitirmiştir. Mezun olduktan sonra ruûs imtihanını da kazanarak dersiâm olmuştur.⁶⁸

Ömer Nasuhi Bilmen dersiâm olduğunda 28 yaşındaydı.⁶⁹ Dersiâmlığa Fatih Medresesi'nde başlamıştır. Bir süre Fatih Camii'nde dersler vermiştir.

Bu sıralar Ömer Nasuhi Bilmen'in ailesi ile bir araya gelmesi ve daha sonra evlenmesi sürecini Hulusi Yavuz şu şekilde aktarmaktadır:

Ömer Nasuhi Efendi, belki bu arada olacak ki memleketine dönüp evlenmiştir. Zira Birinci Cihan Harbi'nin ilk yıllarında onun, bütün ailesini alıp Trabzon'dan Gülcemal Vapuru ile İstanbul'a göç ettiğini biliyoruz.

1915'te Erzurum'u işgal eden Ruslar, 1917 sonuna doğru Brest-Litowsk Muâhedeşi ile burayı terk edince şehre Ermeni çeteleri hakim olmuştu. Müslüman halka reva gördükleri zulüm son haddini bulmuş; kaçabilenler kaçmış, kaçamayanlar da katliama maruz kalmışlardı. Şimdi hayatta kalan en yakınlarının anlattıklarına göre, Ömer Nasuhi Efendi de ailesiyle beraber Rus işgalinden kaçıp

⁶³ Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 77.

⁶⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 14; Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 523.

⁶⁵ Medresetü'l-Kudât: Sultan Abdulmecid devrinde Şeyhulislâm Meşrepzâde Ârif Efendi, şeyhulislâmlıkta ehil kimselerden bir meclis teşkil etmiş ve Süleymaniye'de meşihat makamına bağlı olarak Muallimhâne-i Nüvvâb adıyla bir mektebin kurulmasını sağlamıştı (1854). Bu mektebin amacı fıkıh ilmini, özellikle ferâiz ve sak usulünü bilen, şer'î sahada görev yapacak hukuk adamları yetiştirmektir. Öğrenim süresi üç yıl olan ve ilk mezunlarını 1856'da veren bu mektebin adı 1885'te Mektebe-i Nüvvâb'a çevrilmiş, 1908'de burası Mekteb-i Kudât diye anılmış, bir yıl sonra da Medresetü'l-Kudât'a dönüşmüştür. Daha fazla bilgi için bkz.; İpşirli, Mehmet, *Medresetü'l-Kudât*, DİA, XXVIII, Ankara, 2003, s. 343-344.

⁶⁶ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 239.

⁶⁷ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 239.

⁶⁸ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 15; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 85-86; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 209.

⁶⁹ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 85-86; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 15.

Dersâdet'e gelmiştir. Fakat geride kalan akrabaları bu kaçamayanlardan olmuşlar ve Ermeni zulmünden kurtulamamışlardır.⁷⁰

O zamanda yaşananları gözler önüne sermesi açısından Ömer Nasuhi Bilmen'in yeğeni Selahattin Bilmen'in aktardıkları oldukça önemlidir. Ömer Nasuhi Bilmen'in kayınbiraderi Münir Efendi'nin köyüne gelen Ermeniler, Münir Efendi ve ailesinden para alamadıkları ve Münir Efendi'nin daha önce Karabekir Paşa'ya teneke dolusu altınlarla yaptığı yardımın intikamını almak için, Münir Efendi'nin ayaklarına nal çakmışlar ve daha sonra onu ayaklarından ahırın tavanına asmışlardır. Bir de ahırda saman yakıp samanın dumanıyla onu boğmak istemişlerdir.⁷¹

Erzurum'dan göç ederken Ömer Nasuhi Efendi'nin refakatinde annesi Muhîbe Hanım, karısı Vasfiye Hanım, ağabeyi İbrahim Yümni Efendi, ağabeyinin zevcesi Sıdıka Hanım ve ağabeyinin çocuğu Selahattin Bilmen bulunuyordu ve tarih de 1915'lerin başıydı. Erzurum'lu aile, Fatih'in Çırçır Mahallesi'nde yeni hayatını yaşamaya başlamış, daha sonra Bilgiçler'de oturmuşlardır.⁷²

Hulusi Yavuz'un ifadelerine baktığımızda Yavuz, Ömer Nasuhi Bilmen'in memleketine dönüp evlendiğini zikretmektedir. Oysaki Ömer Nasuhi'nin oğlu Ahmet Selim Bilmen⁷³ ve Vehbi Vakkasoğlu⁷⁴ bu süreci bizlere farklı şekilde aktarmaktadır. Buna göre, Ömer Nasuhi Bilmen ilk görevi olan Fetvhâne-i Âlî Müsevvit Mülazımlığı'na tayin edildikten sonra yıllarca ilim sevdasıyla ayrı kaldığı annesini ve kardeşini İstanbul'a getirtmiş ve aynı yıl orada evlenmiştir. Bu yılları Ahmet Selim Bilmen babasından şu şekilde nakletmektedir:

Uzun ayrılıktan sonra tekrar valideme ve biricik kardeşime kavuşmuştum. Dünya'nın en mutlu insanı olmam gerekirken harp faciası memleketi sarmış, Çanakkale Savaşı da başlamıştı. İstanbul'u tanımayan üç hanımı (validesi, kendi hanımı ve kardeşinin hanımı) evde bırakır kardeşimle beraber askerlik şubesinin yolunu tutardık. Her sabah gittiğimiz şubeden izdiham yüzünden akşam geri döner ve evimizde geçirdiğimiz bir gece için Tanrı'mıza şükrederdik.⁷⁵

Ömer Nasuhi Bilmen ağabeyini Çanakkale Savaşı'nda kaybetmiştir. Her gün gözyaşı dökken Ömer Nasuhi üzüntüsünü de bir şiirle dile getirmiştir:

⁷⁰ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 209-210.

⁷¹ Bkz.; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 210, 5 numaralı dipnot.

⁷² Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 210.

⁷³ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 17.

⁷⁴ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 87.

⁷⁵ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 18.

“Harbi Umumide büyük kardeşim
Mahrem-i ruhum, ebedi yoldaşım,
Nur- ı şhadetle açıp perr-ü bal,
Etmiş idi cennetine intikal,
İşte o günden beri ben bikesim
Oldu cihan sahası bir mahbesim...”⁷⁶

C. Memuriyeti

Ömer Nasuhi Bilmen, Eylül 1328/1912 yılında Daru’l-Hilâfeti’l-Âliyye Medresesi Kısm-ı Âlî Fıkıh Müderrisliği ile başladığı öğretim görevini vefatına kadar sürdürmüştür. Ömer Nasuhi Bilmen bu göreve başladığında 400 kuruş dersiam maaşı almıştır.⁷⁷ Bu medresede fıkıh ve usûl-i fıkıh dersleri de okutmuştur.⁷⁸

Ömer Nasuhi Bilmen, eğitim-öğretimin yanı sıra birçok idari görevde de bulunmuştur. Ömer Nasuhi Bilmen’in memuriyet hayatı 1913 yılında başlamıştır. İlk olarak 11 Temmuz 1913’te (1329)⁷⁹ Fetvahâne-i Âlî (İstanbul Müftülük Dairesi) Müsevvit Mülazımlığı’na tayin edilmiş, ailesini de bu göreve geldikten sonra İstanbul’a çağırmıştır. Bir yıl sonra 28 Eylül 1914’te (1330)⁸⁰ baş mülazımlığa terfi etmiştir.⁸¹

Ömer Nasuhi Bilmen aynı dairede, 3 Ağustos 1915’te (1331) ikinci görevi olan Hey’et-i Te’lifîye⁸² üyeliğine getirilmiştir. Bu heyetin başkanı Ahıskalı Ali Haydar’dı ve heyetin birçok üyesi bulunuyordu. Bu heyetin görevi ise, o dönemde yaşayan Müslümanların problemlerine fikhî eserlerden çözümler bulmak, daha sonra bunları dört ana delil ışığında tanzim ederek dört mezhebe göre bir kitap altında toplamaktı.⁸³

⁷⁶ Bkz.: Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hayatı*, s. 19.

⁷⁷ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240.

⁷⁸ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hayatı*, s. 15.

⁷⁹ Yaran, “*Bilmen, Ömer Nasuhi*”, VI, 162; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240; Güzelyazıcı, *Büyük Kaybımız*, s. 374.

⁸⁰ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240.

⁸¹ Yaran, “*Bilmen, Ömer Nasuhi*”, VI, 162.

⁸² Hey’et-i te’lifîye hakkında geniş bilgi için bkz.; Demirci, İslam, *Heyet-i Telifîyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayımlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.

⁸³ Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 79.

18 Mayıs 1916'da Dâru'l-Hilâfe Medresesi Kısım-ı Âlî Fıkıh Müderrisliği'ne, Nisan 1917'de Mahkeme-i Temyiz Şer'iyye Dairesi terekeye müteallık İ'lâmât telhis mümeyyizliğine nakledildiye de, 3 yıl sonra Mayıs 1920'de tekrar Hey'et-i Te'lîfiyye üyeliğine getirildi. Ömer Nasuhi Efendi, Mahkeme-i Temyiz Şer'iyye Dairesi Hey'eti Te'lîfiyye azalığı görevini yürütürken, bu görevi yürütenlere askerlik affı çıkması sebebiyle askerlikten muaf tutulmuştur.⁸⁴

1338/1922 yılında Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'iyye üyeliğine nakledilmiş ve aynı yıl bu dairenin kaldırılması üzerine dersiamlığa devam etmiştir.⁸⁵ 1 Haziran 1339/1923'te Sahn Medresesi kelim müderrisliğine tayin edilmiştir. Ancak 1 Mart 1340/1924'te bu medresenin kapatılması üzerine kelim müderrisliğinden ayrılmıştır.⁸⁶ 11⁸⁷ veya 14⁸⁸ Şubat 1926'da İstanbul Müftülüğü müsevvitliğine (muavinliğine) getirilmiştir. Bu görevi dersiam maaşı ile yürütmüştür. Ömer Nasuhi Efendi o tarihlerde maaşının diğer memurlar gibi kanuni hüküm altına alınması için başvuruda bulunmuş, ancak kendisine din hizmetlilerinin memur olmadıkları, verilen dersiam maaşının da devletin bir lütfu olduğu bildirilmiştir.⁸⁹

Ömer Nasuhi Bilmen 16 Haziran 1943'te de İstanbul Müftülüğü'ne getirilmiştir.⁹⁰ Onun İstanbul Müftülüğü'ne getiriliş tarihi ve yöntemiyle ilgili kaynaklarda bazı farklılıklar mevcuttur. Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü'ne ve Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması* adlı eserine göre Ömer Nasuhi Efendi 1941 yılında İstanbul Müftülüğü'ne tayin edilmiştir.⁹¹ Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü ve Ahmet Selim Bilmen'in eserinde seçimle bu göreve getirildiğinden

⁸⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 18.

⁸⁵ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240; Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, s. 524; Yaran, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*", VI, 162.

⁸⁶ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240.

⁸⁷ Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 81; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240.

⁸⁸ Yaran, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*", VI, 162.

⁸⁹ Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 81.

⁹⁰ Yaran, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*", VI, 162.

⁹¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü, s. 20; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240.

bahsedilmektedir. Diğer bazı kaynaklarda ise o dönem müftüsü Mehmet Fehmi Ülgener'in vefatı üzerine göreve getirildiği bilgisi yer almaktadır.⁹²

Ömer Nasuhi Bilmen 17 yıl müftülük görevinde bulunmuştur. 27 Mayıs 1960 ihtilalini müteakip 10 Haziran 1960 tarihinde vekâleten, yirmi gün sonra da 30 Haziran 1960 tarihinde asaleten Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilmiştir.⁹³ Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen olmuştur.⁹⁴

Diyanet İşleri Başkanlığı görevi, Ömer Nasuhi Bilmen'e daha önceleri de çok defa teklif edilmiş, ancak Ömer Nasuhi bu tekliflerin hepsini geri çevirmiştir. Bütün bu teklifleri geri çeviren bir insanın, ihtilal sonrası bir yönetimi kabul etmesinin altında yatan bazı sebepler olmalıdır. Zaten Ömer Nasuhi Bilmen bu göreve kendi isteğiyle gelmemiştir. İhtilalcilerin başı bulunan Cemal Gürsel, hem hemşerisini hem de halk arasında ilmî yönden şöhret bulmuş temiz bir insanı reis yapmak istemiştir. Bu görevi kabul etmesi için de Ömer Nasuhi Bilmen'e ısrar etmiştir.⁹⁵

Ömer Nasuhi Bilmen'in yönetimi kabul etmesinin sebeplerini görebilmek için o günün siyasi havasını iyi tahlil edebilmek gerekir. O günün havası içerisinde zayıf mizaçlı, manevi değerlerinden taviz veren bir kimse Diyanet İşleri Başkanı olsaydı Türkiye'de birçok şey daha farklı olurdu. Ezanın Türkçe okunmasından Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe okunmasına kadar değişik cereyanlar o günlerin yaygın sloganları idi. Ayrıca camiler imamsız kalma tehlikesi geçiriyordu.⁹⁶

⁹² Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 81; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240.

⁹³ Ömer Nasuhi Bilmen'in müftülük ve diyanet işleri başkanlığı görevleri dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Furat, Ahmet Hamdi, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayımlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.

⁹⁴ Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 83.

⁹⁵ Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 83; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 20-21.

⁹⁶ Bkz.; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 89-91; Ayrıca bkz.; Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 82-83.

Böyle bir siyasi havada Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kabul eden Ömer Nasuhi Bilmen, siyasi baskılara boyun eğmediğinden dolayı⁹⁷ henüz bir yılını doldurmadan 6 Nisan 1961'de görevinden istifa ederek emekliye ayrılmıştır.⁹⁸ Emekliye ayrılış tarihini Albayrak, 6 Ekim 1961⁹⁹, Yavuz ise 5 Nisan 1961¹⁰⁰ olarak vermektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, dini ahkâmdan taviz verecek bir yapıya sahip değildi. İhtilal sonrası teşkil olunan bu idarede kalabilmek ancak taviz vermek, reformcu bir yapıya bürünmek ve ihtilalcilerin kuklası olmakla mümkündü. Dini reform adı altında yapılan bazı uygulamalar Ömer Nasuhi Bilmen'e yüklenmeye çalışılıyordu. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Risâle-i nur aleyhine yayın yapılması dahi ihtilalciler tarafından istenmiştir.¹⁰¹ Bütün bu sebeplerden dolayı Ömer Nasuhi Bilmen görevini hakkıyla yapmanın huzuru içerisinde emekliye ayrılarak kendisini daha fazla çalışmaya ve son büyük eseri olan Kur'ân-ı Kerim Tefsiri'ni yazmaya adanmıştır.¹⁰²

Ömer Nasuhi'nin ayrılışını Sebilurreşad'da Eşref Edip şöyle izah etmektedir:

Esasen üstat, bütün hayatını ilme hasretmiş, ilmin sakin ve asude muhitinde dağdağsız yaşamış, ömrünü hep düşünmek ve yazmakla geçirmiştir. Diyanet reisliği akademik bir makam olsaydı, üstat bu makamla pek güzel kaynaşabilirdi. Kendisinden çok hizmetler beklenirdi. Fakat ne çare ki ayırdılar.¹⁰³

Uzun memuriyet hayatı boyunca öğretmenlik hizmetinde de bulunan Ömer Nasuhi Bilmen, Dâruşşafaka Lisesi'nde yirmi yıla yakın bir süre ahlak ve yurttaşlık dersleri okutmuştur.¹⁰⁴ Ayrıca Bilmen, İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda ve Yüksek İslâm Enstitüsü'nde usûl-i fıkıh ve kelam dersleri vermiş, hayatının sonuna kadar ilmi çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁰⁵

Ömer Nasuhi Efendi ders esnasında, gündelik siyasete kayabilme ihtimaline karşı ders dışı konulara fazla dalmamaya ve sözlü sorulara fırsat

⁹⁷ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240.

⁹⁸ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240; Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162.

⁹⁹ Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 84;

¹⁰⁰ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 211.

¹⁰¹ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 114.

¹⁰² Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 21.

¹⁰³ Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 84-85.

¹⁰⁴ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 86.

¹⁰⁵ Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162; Güzelyazıcı, *Büyük Kaybımız*, s. 374.

vermemeye özen göstermiştir. İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde kelam derslerini, herhangi bir polemige sebebiyet vermemek için kendi kitabından okutmuştur. Bu ve bunun gibi davranışları sebebiyle '*bulunduğu makamlarda pasif ve tavizkar kaldı!*' ithamına sıkça maruz kalmıştır. Ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi Ömer Nasuhi Bilmen'in Diyanet İşleri Başkanlığı yaptığı esnadaki siyasi atmosfere bakınca bu ithamın pek yerinde olmadığı görülecektir.¹⁰⁶

Ömer Nasuhi Bilmen, memuriyet hayatı süresince sadece 1953 yılında hac farızasını yerine getirebilmek için üç aylık izin almış ve 60. gün görevine başlamıştır. Uzun yıllar içerisinde bir tek gün dahi vazifesine gitmediği görülmüştür.¹⁰⁷

D. Vefatı

Ömer Nasuhi Bilmen emekli olduktan sonra İstanbul'a dönmüş, orada ilmî çalışmalarına ağırlık vermiş, önemli eserlerinden birisi olan sekiz ciltlik tefsirini emekliliğinden sonra beş yılda yazmıştır.¹⁰⁸ İlerlemiş yaşına rağmen ilmi gayretinden asla taviz vermemiştir. Bu değerli âlimimiz gösterişten uzak, uzun ve sabırlı çalışmaları ile ilim hayatımıza ölmeyecek eserler bırakarak 12 Ekim 1971'de 87 yaşında İstanbul Fatih'teki evinde vefat etmiştir.¹⁰⁹ Vefat tarihi *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü*¹¹⁰ ve Vehbi Vakkasoğlu'nun *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Âlimleri* adlı eserinde¹¹¹ 13 Ekim 1971 olarak verilmektedir. Ayrıca Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın Diyanet Dergisi'nde yayınlanan *Büyük Kaybımız* adlı yazısında 11 Ekim 1971 Salı sabahı birkaç saatlik komadan sonra ilahi rahmete intikal ettiği ve 12 Ekim Çarşamba günü Fatih Camii'nde ikindi namazını müteakip cenaze namazı kılınarak

¹⁰⁶ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 88.

¹⁰⁷ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 19.

¹⁰⁸ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 102.

¹⁰⁹ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240; Yaran, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*", VI, 162; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 22; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 211; Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s. 85.

¹¹⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü, s. 20.

¹¹¹ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 87.

Edirnekapı'daki Sakızağacı Mezarlığın'a ¹¹² defnolunduğu bilgisi yer almaktadır.¹¹³

Ömer Nasuhi Bilmen'in vefatından sonra Maruf Evren'in *Son Havadis* gazetesinde çıkan *Bilmen* başlıklı yazısındaki şu sözleri âlimimizin cenazesinin dünyevî rütbesine yakışır bir şekilde gerçekleştirildiğini bizlere göstermektedir:

Uzun yıllar Diyanet İşlerini dirayetle yürüten bu muhterem zatın cenaze namazını kıldırmak, hiç olmazsa onun dünyevî rütbesine erişmiş bir kişiye yakışırdı. Öyle de oldu. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Dr. Lütfü Doğan bu büyük zatın cenazesinde bulunmak için Ankara'dan kalkıp gelmiş, Fatih Camii avlusunu dolduran on binlerce kadınlı erkekli cemaatin önünde yer almış ve namazı da kıldırmıştır. Yakışanı bu idi. Cenaze başında veciz bir konuşma yapan İstanbul Vaizi Abdurrahman Şeref (Güzelyazıcı) Beyefendi konuşmasının ortasına geldiğinde dayanamamış, cemaatin hıçkırıklarına o da gözyaşları ile katılmıştır. Yalan olmasın ama son yıllarda gördüğüm en büyük cemaati bulunan cenaze galiba bu idi. Halk sokaklara dökülmüş Fatih'ten Edirnekapı kabristanına kadar kendisi "Omuzlarda Götürülmesi" vasiyetinde bulunmasına rağmen eller üzerinde taşınmıştır.¹¹⁴

Ahmet Selim Bilmen, babasının ölümünden üç gün önce son görüşmelerini şu satırlarla dile getirmektedir:

Vefatından üç gün önce Cuma namazında beraberdik. Yazıhanemin yakınındaki Köprülü Camii Şerifi'nde kılmaştık. Cuma hutbelerinin kısa ve özlü olmasını isterdi. Namazdan sonra beraber bir kahve içtik ve eve gitmeyi arzu etti. Hemen kalktım ve eve götürüyüm dedim, yürümeyi çok severdi. "Senin için vardır, ikindiye Beyazıt Camii Şerifi'nde kılmak istiyorum. Sahaflar çarşısını da dolaşmak istiyorum, oradan da eve yürürüm." dedi. Bu istek sadece bana Fatih'e kadar arabayla dahi olsa eziyet olmaması içindi. İtiraz ettim ve zor bela kabul ettirebildim. Beraberce eve kadar gittik. Dua etti.

Ertesi gün İran'a gidecektim. İran'ın kuruluşunun 2500'üncü yılı merasimlerine davetli idim. Elini öptüm, izin istedim. Bugüne dek bütün dünyayı gezmiş bir kimse olarak her seyahatimde iznini almış ve dönüşte de intibalarımı kendisine uzun uzun anlatmıştım. İlk defa "Gitmesen olmaz mı?" dedi ve hemen yolun açık olsun diyerek her zaman olduğu gibi "Âyete'l-Kürsî'yi" okuyup üfledi. Bu itirazı ilk defa işitmiştim. Ne zaman döneceğimi de sormamıştı. Farisi divanından aklında kalan birkaç beyti okudu.

Sanki kendisine bir daha görüşemeyeceğimiz malûm olmuştu. Bir hafta sonra döndüğümde bu acı hakikati ben de anlamış oldum.¹¹⁵

¹¹² Yaran, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*", VI, 162.

¹¹³ Güzelyazıcı, *Büyük Kaybımız*, s. 374.

¹¹⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 173-174.

¹¹⁵ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 92.

II. KİŞİLİĞİ

A. İlmî Kişiliği

Ömer Nasuhi Bilmen'in ilmi kişiliği, o daha küçük yaşlardayken şekillenmeye başlamıştır. Dört yaşından itibaren Kur'ân'la haşır neşir olmuştur. Her gün muhakkak bir cüz Kur'ân okur, yeri gelir ayetlerin manasına göre heyecanlanırdı. Özellikle ceza ayetlerini okuduğunda gözlerinden yaşlar akar, Allah'a olan bağlılığından dolayı vücudu titrerdi. Onu yakından tanıyanlar Kur'ân'a âşık olduğunu bilirlerdi.¹¹⁶

Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'ân'a olan aşkı, ona ilmi sevdirmiştir. Bu yüzden kitaplarının kendi hayatında önemli bir yeri olmuştur. Hulusi Yavuz, Ömer Nasuhi Bilmen'in zannettiğimiz gibi kocaman bir kitap sarayının olmadığını ifade etmektedir. Çünkü o, kitap satın almamış, kitap yazmıştır. İhtiyaçlarının çoğunu da İstanbul'daki kütüphanelerden karşılamıştır.¹¹⁷ Küçük yaşından itibaren çok okumaya gayret gösteren Ömer Nasuhi Bilmen, bazen eline geçen eserleri bir gecede okuyup bitirmiştir. Öyle ki "Gözlerim kan çanağına döner, sıhhatim bozulurdu. Validem gecenin geç saatlerinde gelir, islenmiş lambanın camlarını siler, bazen de artık yat diyerek lambaya üflerdi" sözleriyle Ömer Nasuhi Bilmen o günlerini bizlere tasvir etmektedir.¹¹⁸

Ömer Nasuhi Efendi, yazı hayatına da çok küçük yaşlarda Erzurum'da iken başlamıştır. Hayatında önemli gördüğü konuları manzum olarak defterine geçirir ve vakit buldukça da bunları kendisi yakınlarına okurdu.¹¹⁹ Onun kalemi olmasaydı bizler bugün Türk-İslam medeniyeti olarak kültürümüzün kaynaklarına inmekten uzun zaman mahrum kalacaktık. Yine onun kalemiyle fıkıh ilmi ve İslâm hukuku hakkında etraflıca bilgi edinebiliyoruz. Yazmış olduğu eserler başka bir âlim tarafından henüz aşılmış değildir. Erzurum ağzı ile konuştuğu halde, eserlerinde kullandığı üslup ağdalı fakat akıcıdır. Mevzuları en mükemmel şekilde anlatmıştır. Öyle ki üslubu değiştirilecek olsa, eserlerinin manasını kaybettiği

¹¹⁶ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 13; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 85.

¹¹⁷ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 216-217.

¹¹⁸ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 25.

¹¹⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 25.

görülür.¹²⁰ Onun eserlerine olan talebe şahit olan bazı kimseler, onun eserlerinin taklidini yapmaya çalışmışlar, ancak bunda başarılı olamamışlardır. Bu durum onun eserlerinin ne derece dikkatli ve ilmî kaleme alındığının göstergelerindendir.¹²¹

Ömer Nasuhi Bilmen'in en bariz vasfı öğrenmek ve öğretmek olmuştur. 1912 yılında Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi'nde fıkıh hocalığı ile başlayan öğretim görevini vefat edinceye kadar sürdürmüştür. Altmış yıllık hocalığı süresince, öğrencilerine çok müsamahalı davranmıştır. Bu yüzden çalıştığı mekteplerde onu *Şeker Muallim* diye anmışlardır. Bir defasında kendisine bol not verdiği hususunda şikâyet gelince “Evladım, Anadolu'nun Allah diyen insana ihtiyacı vardır.” cevabını vermiştir. Öğretmenlikte başarılı olabilmek için, öğretmenin öğrencilerini kendi öz evlatları kadar sevmesi gerektiğini, konuları anlatırken öğrencilerinin seviyelerine göre kısa ve özlü bir biçimde anlatılmasını savunurdu. Dinleyici seviyesine inme ve dinleyeni sıkımsama konusunda özellikle cuma ve bayram hutbelerinde de dikkat edilmesi gerektiğini söylerdi.¹²²

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre öğrenmenin yaşı ve sınırı yoktur. Bu anlayıştan hareketle Arapça ve Farsça'nın yanı sıra Fransızca'ya da ilgi duymuş, hatta tercüme yapacak kadar da bu dili öğrenmiştir.¹²³

Ömer Nasuhi Bilmen, ilmi seviyesine ve yürüttüğü görevlere rağmen hayatı boyunca tevazuyu elden bırakmamıştır. Bu durum onu daha da değerli kılmıştır. Kendisine çok basit bir mesele sorulsa dahi kitaplara bakmadan ve olayın iç yüzünü öğrenmeden fetva vermemiştir. Soru soran kimseye, sorunun cevabını bulduktan sonra da kitaptan kaynağını göstermiştir. Kendisine mektupla her gün yüzlerce soru sorulmuştur. Bu soruların cevabını bulmak için uzunca bir süre düşünmüş ve bulduğu cevapların müsveddesini hazırlamıştır. Daha sonra cevapları temize çekerek soru sahibine yollamıştır. Ömer Nasuhi Bilmen

¹²⁰ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 215-216; Yaran, “*Bilmen, Ömer Nasuhi*”, VI, 162.

¹²¹ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 215.

¹²² Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 15-16; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 86.

¹²³ Öğrenmenin nihayeti olmadığını manzum olarak ifade edişini görmek için bkz.; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 16.

kendisine sorulan bu soruları ve kendisinin vermiş olduğu cevapları ömrünün sonuna kadar saklamıştır.¹²⁴

Bu titizliği sebebiyle Ömer Nasuhi Bilmen'in yazdıkları ilim adamlarınca daima kabul görmüştür. Ancak kabul görmeyen bir görüşü vardır ki o da "Türkiye arazisinin öşre tabi olmadığı" görüşüdür. Bu görüşünden dolayı Ömer Nasuhi Bilmen tenkit edilmiş, bu hususta Diyanet İşleri Başkanlığı da onun kanaatine katılmamış ve Türkiye arazilerinden öşür verilmesi gerektiğini açıklamıştır.¹²⁵

Ömer Nasuhi Bilmen'in vefatından sonra basında bazı yazılar çıkmıştır. *Tercüman* gazetesinde yayımlanan bu yazılardan bir tanesinde Ergun Göze, onun ilmî yönü hakkında şu sözleri sarf etmektedir:

Fıkıh ve her dalıyla İslâmiyet bir deryadır. Bu deryada fener yakabilmek için insanın fikir teknesinin çok sağlam, idrak yelkeninin çok geniş ve gönül rüzgârının çok devamlı olması gereklidir. Hoca ilerlemiş yaşında bu vasıfları aynen muhafaza etmiş ve mürekkebi şehitlerin mübarek kanından daha da tekrim edilmiş bahtiyarlardandı. Mazisi ile ilgili kopartılmış nesillere mazisinin irfan ve kültür hazinelerini usanmaz bir karınca sabır ve himmetiyle taşımayı ibadetine serlevha yapmıştı.

Ergun Göze yazısının devamında âlimimizin anlayış ve kavrayışının üstünlüğünü şu şekilde dile getirmektedir:

Çok klasikti, bir intikal devresinde belki de tercih sebebi olacak bir husus ilaveleri yoktu. Belki sadece nakildi ama bir sarayı restore edilecek bir abideyi kılma hâle gelmeden nakledecek eşi bulunmaz çapta bir "ceraskal" gibi nakil. Şu kadarını söyleyeyim ki, onların üzerinde kafa yordukları konuları, değil nakledebilmek için biraz olsun anlayabilmek için dahi bugünün standartlarından üstün anlayış ve ceht gereklidir.¹²⁶

Maruf Evren'in *Son Havadis* gazetesinde çıkan *Bilmen* başlıklı yazısında ise âlimimizin ilmî yönü şu sözlerle dile getirilmektedir:

Musalla taşına konulan başucundaki imam sarıklı tabutun içinde Çarşamba günü toprağa verilen bir âlim değil, ilmin ta kendisi idi. Cenâb-ı Allah insanlara verdiği ilmi kaldırmayı dilediği zaman, ilmi değil âlimleri alır. Âlimler gidince de verdikleri ilmin ne kadarı kalır onu da Cenâb-ı Allah bilir. Ancak bu madde âleminden mana âlemine göçmüş olan zâtı şerifin herhalde İslâm âlemine verdiği ilim bir hayli devam eder. Çünkü ilmi gibi ahlâkı, fazileti, inancı, sevgisi de köklü idi. Eserleri de tıpkı bu meziyetleri gibi riyadan uzak ve sağlamdı.¹²⁷

¹²⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 20; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 103.

¹²⁵ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 103-104.

¹²⁶ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 171-172; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 104.

¹²⁷ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 173.

Son olarak Ömer Nasuhi Bilmen'in ilmî gayretini göstermesi açısından *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* adlı eserini kaleme alışımlı oğlu Ahmet Selim Bilmen'in bizlere nasıl aktardığını görelim:

Allah'ın lütfu keremiyle tam beş yıl gece ve gündüz çalışarak sekiz ciltlik bu şaheseri tamamlamaya muvaffak oldu. Rahatlıkla şunu söyleyebilirim ki muhterem Pederi Alim bu beş yılda en az yirmi yıllık bir çaba gösterdi. Bu beş yıl içinde hiçbir gün altı saatten fazla uyuduğunu görmedim.¹²⁸

B. Ahlâkî Kişiliği

Ömer Nasuhi Efendi, ömrü boyunca tevazu ve alçak gönüllülüğü elden bırakmamış, başarılarından dolayı Allah'a daima niyazda bulunmuştur. Bu tevazu ve alçak gönüllülüğü onu bir kat daha değerli kılmıştır.¹²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserini yazarken, onun bu eseri yazdığından çok az kimsenin haberi olmuştur. Büyük tevazusu yaptığı işleri afişe etmesini engellemiştir.¹³⁰

Ömer Nasuhi Bilmen'in, Erzurum seyahati sırasında yapmış olduğu Kur'ân Kursu ziyaretini Vakkasoğlu bizlere şu şekilde aktarmaktadır:

Ömer Nasuhi Bilmen Erzurum seyahati sırasında, bir gün Lala Paşa Camii'nde namaz kıldıktan sonra orada bulunan Kur'ân Kursu'na girer. Kursun sempatik hocası Naim Efendi, ders salonunun dibindeki sedire oturmuş; bir yandan tütün çubuğunu tütürmekte, bir yandan da öğrencilerinin derslerini takip etmekte, ikazlarda bulunmaktadır. Ömer Nasuhi Efendi her zamanki engin tevazuu ile kapıdan girip hemen oracığa diz çöküp oturur. Naim Hoca, görünüşüne bakarak onu yakın köylerin birinden gelen meraklı bir çiftçi sanır. Fakat ders sırasındaki dikkati, okunan kitabı göz ucuyla takip etmesi dikkatini çeker ve sorar;

“Nerelisin beybaba?”

“Salasor Köyü'ndenim...”

O günlerde Ömer Nasuhi Efendi'nin Erzurum'a gelmiş olduğunu duyan Naim Hoca, heyecanla bir daha soruyor:

“Adınız nedir?”

“Ömer Nasuhi...”

Naim Hoca büyük bir mahcubiyetle hemen kurulduğu sedirden inip Ömer Nasuhi'nin yanına gelir ve onu bir hayli uğraşlardan sonra zorla sedire çıkarır. Bunları tatlı bir Erzurum şivesiyle bizlere anlatan Naim Hoca, uzun yıllar Ömer Nasuhi Efendi'nin bu tevazusunun tesirini taşımıştır. Eserlerine Erzurum'lu Ömer

¹²⁸ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 55.

¹²⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 20, 28.

¹³⁰ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 37.

Nasuhi Bilmen diye imza koyan Hoca, gerçekten de memleketini çok seven bir insandı.¹³¹

Ömer Nasuhi Bilmen okumayı, yazmayı sevdiği kadar insanlarla sohbet etmekten de oldukça zevk almıştır. Evinden misafiri hiçbir zaman eksik olmamış, gelen misafirleriyle ilgilenmiştir. Misafirlerini ayakta karşılamış ve onları ayakta uğurlamıştır. Hayatları hakkında misafirlerine soru sormuş, onları tanımaya çalışarak onlarla sohbette bulunmuştur. Bilmen, çok sabırlı bir insandı. Kendi fikri yapısına aykırı olan fikirleri dahi sabırla dinlemiş, yumuşak bir şekilde karşısındakini ikna etmeye çalışarak ona doğru yolu göstermeye gayret etmiştir.¹³² Ayrıca o, büyüklere karşı çok saygılı ve sevgi dolu, küçüklere karşı da çok şefkatli ve merhametli davranmıştır. Onun çocuklara olan sevgisi sonsuzdu. Kendi çocukları ve torunlarını sevdiği kadar, talebelerini ve diğer bütün çocukları da sevmiştir. Onların aşırı yaramazlıklarına karşı toleranslı davranmış ve onları hoş görmüştür. Bir çocuğun her isteğinin mutlaka yerine getirilmesini istemiştir.¹³³

Diğer yandan herkesin siyaset yapamayacağını söyleyerek kendisini siyasetten daima uzak tutmuştur. Dinine oldukça bağlı olan Ömer Nasuhi Bilmen'in dünya metayıyla yakın ve uzak hiçbir ilgisi olmamıştır. Yaşı ilerlemiş olmasına rağmen oldukça dinç bir bünyeye sahip olan Ömer Nasuhi Bilmen, insanlara zahmet veririm endişesiyle bir bardak suyunu dahi kimseden istememiş, kendi işlerini kendisi görmeye çalışmıştır.¹³⁴ Bilmen, aile hayatında fevkalade kibar ve hürmetkâr bir kişiliğe sahip olmuştur.¹³⁵

Ömer Nasuhi, iyilik yapmayı, ihsanda bulunmayı ve muhtaçlara yardım etmeyi kendisine vazife saymıştır. Birisi ona bir hediye getirdiği zaman, hediye nin parasını ödemiş ve hediye yi ancak o şekilde kabul etmiştir.¹³⁶

Ömer Nasuhi Bilmen İstanbul Müftülüğü'ne tayin edildiği tarihten itibaren vefat edinceye kadar gerek ilmî ve ahlâkî otoritesi, gerekse samimi dindarlığı ve tevazuu ile dini konularda Türkiye'de Müslüman halkın başlıca güven kaynağı olmuştur. Çünkü her ne olursa olsun Ömer Nasuhi Bilmen, dinî konularda asla

¹³¹ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 110-111.

¹³² Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 21.

¹³³ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 93.

¹³⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 91.

¹³⁵ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 216.

¹³⁶ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 94-95.

taviz vermeyen bir insandı. O dönemin politikası içerisinde bu özelliği hem İslamiyet'in zarar görmesine mani olmuş hem de halkın onu sevmesini ve ona güven duymasını sağlamıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in Diyanet İşleri Başkanlığı görevini bir yıl bile dolmadan çok kısa bir sürede bırakmasının asıl sebebi, o günkü yönetimin Türkçe ezan ve benzeri konularda onu kendi politik amaçlarına alet etmeye kalkışmalarıdır. Nitekim Diyanet İşleri Başkanı olduğu yıllarda, dinde reform imajını canlı tutmaya çalışan çevrelere karşı "Bozulmayan bir dinde reform mu olur?" demiş ve İslam'ın ortaya koyduğu iman, ahlak ve hukuk ilkelerinin orijinalliğini, evrenselliğini kendinden beklenen liyakat ve cesaretle savunmuştur.¹³⁷ Bu da onu halk arasında sevilen ve saygı görülen bir kimse haline getirmiştir.

C. Edebî Kişiliği

Ömer Nasuhi Efendi çocukluğundan itibaren okumaya büyük merak sarmış, edebiyat ve ilimle uğraşmaya küçük yaşlarda başlamıştır. Eline geçen bütün eserleri bir gecede okuyup bitirmeye gayret göstermiştir. Küçüklükten gelen bu edebiyat merakının, ileride vermiş olduğu eserlerde kendisine büyük katkı sağladığını her zaman dile getirmiştir. Yazmış olduğu *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*'nun uslûbu da bu edebiyat merakı sayesinde son derece akıcı bulunmaktadır.¹³⁸ Ayrıca, Türkçe ile birlikte Arapça ve Farsça'da da şiir yazabilen Ömer Nasuhi Bilmen, tercüme yapacak kadar Fransızca'yı da öğrenmiştir. Gençlik döneminde yazdığı Türkçe ve Farsça şiirlerinde duygu, düşünce ve ölçü açısından oldukça başarılıdır.¹³⁹

Ömer Nasuhi Bilmen'in eserlerini okuyanlar, onun eserlerinde zaman zaman şiire yer verdiğini görürler. Bu şiirler orada anlatılan konuyla alakalı şiirlerdir ve bu şiirlerin çoğunu Bilmen kendisi yazmıştır. Üstat, ele aldığı konuyu bütün detaylarıyla aktardıktan sonra, konuyla alakalı yorumunu dile getirme adına bazen birkaç mısra, bazen de birkaç sayfayı bulabilecek şekilde şiirler yazmıştır.

¹³⁷ Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162.

¹³⁸ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 25.

¹³⁹ Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 162.

Üslûbundan heyecanla ve duygusal olarak terennüm ettiği sezilen bu mısralar, bize onun ilmî ve ahlâkî kişiliğinin yanında engin bir birikime sahip edebî, kültürel ve duygusal yönünün bulunduğunu da göstermektedir.¹⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen'in şiirlerinin çoğu, eserlerini yazdığı andaki duygu ve düşüncelerinin mısralara dökülmesi sayesinde oluşmuştur. Bu durum Ömer Nasuhi Bilmen'in ilmî yeteneğinin yanında, düşüncelerini istediği zaman rahatça şiirle ifade edebilecek bir yeteneği olduğunun da göstergesidir.¹⁴¹ Ömer Nasuhi Bilmen her şeyden önce değerli bir din âlimi, bir İslam bilginidir. Şiirlerinden de anlaşıldığı gibi onun görüşlerinin temelini dini esaslar oluşturmuştur. Onun görüşlerinin çoğu bir ayetten veya bir hadisten yola çıkılarak ortaya konmuştur.¹⁴²

Elmalı'nın *Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen* adlı makalesinden yola çıkarak Ömer Nasuhi Bilmen'in şiirlerinde genel olarak şu konulardan bahsettiğini söyleyebiliriz: Ahlak, din-ahlak ilişkisi, doğru inanç, dindarlık, iman-amel ilişkisi, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, günahlardan kaçınma, içkinin zararları, takva, cahalet, atalara saygı, hüsn-ü zan, dostluk, kabalık, gönül kazanma, kibir, itidalli olma, ilahi adalet, hak, evlilik vb.¹⁴³

Bütün bu konulardan anlaşılacağı üzere Ömer Nasuhi Bilmen'in yetiştirilmesini arzu ettiği neslin Allah'a inanan, Peygamber'e uyan, Ashab'ı seven, Kur'an'ı bilen, Kur'an'dan aldığı ahlakını muhafaza eden, ilim ve marifet sahibi, önce kendi öz dili olan Türkçe'yi öğrendikten sonra; başta Arapça, Farsça olmak üzere Doğu dillerini ve muhtaç olduğu diğer yabancı dilleri de bilen, vatanını seven, ailesine bağlı, anne ve babası başta olmak üzere bütün yakınlarına hürmet eden, geçmişine saygılı, mesleğini seven ve mesleğinde başarılı, tutumlu, memleketin birlik ve bütünlüğünü bozacak davranışlardan uzak, alçak gönüllü ve kâinata ibret nazarıyla bakan bir nesil olarak yetiştirilmesini istemektedir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Elmalı, *Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 73.

¹⁴¹ Elmalı, *Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 73.

¹⁴² Elmalı, *Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 73.

¹⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen edebî kişiliği ve şiirleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz.; Elmalı, *Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 73-98.

¹⁴⁴ Elmalı, *Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 95.

III. ESERLERİ

Ömer Nasuhi Bilmen, özellikle Temel İslam Bilimleri sahasında olmak üzere, birçok eser kaleme almıştır. Okumaya ve yazmaya kendini adanmış bir kimse olan Ömer Nasuhi Bilmen'in birçok eser kaleme almasının sebebi, her bildiğini, her öğrendiğini bütün Müslüman kardeşlerine de duyurmayı kendine hedef edinmesidir. Son devir âlimleri arasında müstesna bir yere sahip olan ve sınırlı imkânlarla rağmen çalışkanlığı ve büyük sabrı sayesinde otuz cilde yakın değerli eser kaleme alan Ömer Nasuhi Bilmen'in eserleri şunlardır:

A. Fıkıh İlmiyle İlgili Eserleri

1. Büyük İslâm İlmihali

Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali* adlı eseriyle ilgili geniş bilgi tezimizin dördüncü bölümünde ele alınacaktır. Bu yüzden mevcut başlık altında eser ve içeriği ile ilgili bilgi verilmeyecektir.

2. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhatı Fıkhiyye Kâmusu

Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu Ömer Nasuhi Bilmen'in en büyük yapıtları arasında yer alan ve onun İslâm dinine ve İslam hukukuna katkı sağlayan en önemli eserlerindedir.¹⁴⁵

Bilinmektedir ki, İslam hukukuna dair Arapça olarak yazılmış olan birçok eser bulunmaktadır. Ancak Ömer Nasuhi Bilmen'in eserini kaleme almadan önce İslam hukukunu bütünüyle ihtiva eden Türkçe bir tek eser dahi mevcut değildir. Üniversitelerimizde Roma hukuku dersleri okutulurken İslam hukuku dersleri okutulmamaktaydı. Bu problemlerin ortadan kalkması adına bir teşebbüs gerekliydi. İslam hukukunun bütününe ihtiva eden ve Türkçe olarak yazılacak olan bu esere ilk teşebbüs Şeyhu'l İslâm Hayri Efendi'nin meşihatı zamanında gerçekleşmiştir. Bu devirde Fetva Emaneti'nde mecelle şarihi Ali Haydar Efendi bulunmaktaydı.

¹⁴⁵ Eser hakkında geniş bilgi için bkz.; Türcan, Talip, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayımlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.

Bu eseri meydana getirme işi Meşihat Dairesi'nde bir heyet-i ilmiyeye havale edildi. Ömer Nasuhi Bilmen de bu devirde Fetvahane-i Âli'de (İstanbul Müftülük Dairesi) heyet-i telifiye üyeliğinde bulunuyordu. Ancak Meşihat Dairesi'nin kaldırılmasından dolayı, bir ilki meydana getirecek olan bu büyük teşebbüs yarıda kalmıştır. Çalışkanlığı ve sabrıyla Ömer Nasuhi Bilmen yarıda kalmış olan bu işi yürütme görevini tek başına üstlenmiştir.¹⁴⁶ Sabrı ve sonsuz tevazusu ile bu eseri meydana getirişini şu sözleriyle bizlere aktarmaktadır:

Teşebbüs edilen hayırlı bir işin noksan kalmasına gönlüm razı olmadığından, aczime bakmaksızın böyle bir kamus –noksan bir halde de olsa- vücuda getirmek azminde bulundum, senelerce çalıştım. Bu sırada İslam fıkhnın ibadetlere ait olan kısmını “Büyük İslam İlmihali” ünvanıyla ayrıca neşre muvaffak oldum. İslam hukukunun yazmakta bulunduğum diğer aksamını da inayet-i Hak'la altı cilt olmak üzere başkaca yazıp bitirdim. Bu suretle işbu “Hukuku İslâmiyye ve Istılâhatı Fıkhiyye” adındaki eser vücuda gelmiş oldu.¹⁴⁷

Yayınlandığında akademik çevrelerce de övgüyle bahsedilen bu eser Latin harflerinin kabulünden sonra Türkiye'de İslâm hukuku sahasında kaleme alınmış ilk ve en geniş kapsamlı eserdir.¹⁴⁸

Ömer Nasuhi Bilmen, el yazısı ile yazmış olduğu bu eseri ciltleyerek hususi kütüphanesine koymuştur.¹⁴⁹ Bu yazma eser Selahattin Bilmen'in kendi kütüphanesinde iki cilt olarak bulunmaktadır. Ancak bu nüshada birinci ciltte bulunan usûl-i fıkıh bahsi yoktur. Bu bahis 1943 yılında tamamlanmıştır.¹⁵⁰

Bu eserin basılması Ömer Nasuhi Bilmen'in kendi deyimiyle ‘*Allah'ın bir lütfu*’ olmuştur. Eserin basılmasında Ömer Nasuhi'nin yakın arkadaşı ve kendisini çok seven Ord. Prof. Ebul'ulâ Mardin'in büyük gayreti olmuştur.¹⁵¹ Bu eser ilk olarak 1949 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından altı cilt olarak bastırılmış,¹⁵² 1955 yılında da kitabın yalnızca birinci cildi yine fakülte tarafından bastırılmıştır. Fakülte bu eseri bin adet olarak basmıştır. Daha sonra

¹⁴⁶ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 91.

¹⁴⁷ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 36-37.

¹⁴⁸ Yaran, “*Bilmen, Ömer Nasuhi*”, VI, 162.

¹⁴⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 37.

¹⁵⁰ Bkz.; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212, 8 numaralı dipnot.

¹⁵¹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 38.

¹⁵² *Kâmus'un hukuk fakültesince yayınlanışının değerlendirilmesini görmek için bkz.; Gedikli, Fethi, Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmus'unun İstanbul Hukuk Fakültesince Yayınlanmasının Değerlendirilmesi*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.

birçok kimse İslam hukukuna ait bu büyük eserin tekrar bastırılmasını istemişler ve eser Bilmen Yayınevi tarafından yedi cilt halinde yeniden bastırılmıştır.¹⁵³ Ahmet Selim Bilmen, istek üzerine sekiz cilt halinde tekrar bastırıldığını zikretmektedir.¹⁵⁴ Günümüzde de bu eser birçok defa sekiz cilt olarak bastırılmıştır.

Eserin neşredilme sürecini Hukuk Fakültesi Medenî Hukuk Ord. Profesörü Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun *Hukuku İslâmiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?* adlı yazısından öğrenebilmekteyiz. Velidedeoğlu, bu süreci şu şekilde anlatmaktadır:

Uzun asırlardan beri milletimizin hukuk nizamını temin etmiş ve 1926 yılında Türk Medeni Kanununun kabulüne kadar memleketimizde tatbik edilmiş bulunan İslâm Hukukuna ait tam ve müdevven bir kamusun yapılmamış olması hukukî hayatımızda çok büyük bir eksiklik teşkil ediyordu.

İstanbul müftüsü, Fatih Müderrislerinden çok muhterem Ömer Nasuhi Bilmen'in uzun yılların mesaisi neticesinde böyle bir eser meydana getirdiğini, Hukuk Fakültesi Dekanı bulunduğum sırada haber alınca, bunu fakültemiz hesabına neşretmeyi düşündüm. O sırada eserin fakültemizce tabettirilmesine mütedair muhterem müellifinden de yazılı bir telif aldım.

Ancak herhangi bir hukukî eserin fakülte hesabına bastırılabilmesi için, üniversitemizde müesses usule göre, o eserin salâhiyetli fakülte öğretim üyeleri tarafından incelenmesi ve bu hususta bir rapor verilmesi iktiza ettiğinden, İslam Hukuk Kamusu'nun müsveddelerinin tetkiki işi, bu sahadaki geniş salâhiyeti, vukufu malûm ve müsellemler olan Medenî Hukuk ve Toprak Hukuku Ordinaryüs Profesörü çok muhterem üstad Ebül'ulâ Mardin'den rica olundu. Eseri baştan başa inceleyen muhterem profesör dekanlığa bu Kamus'un fakültemizce bastırılmasının fayda ve lüzumuna dair müdellel bir rapor verdi ve bu suretle hukuk edebiyatımıza büyük bir kıymet ilave edecek olan eserin basılması imkân dâhiline girdi.

Bu defa kamusun birinci cildinin tamamlanması müyesser olmakla, eserin takdimi zımında bir mukaddime yazılması, gerek muhterem müellif ve gerek muhterem üstadım Ord. Prof. Ebül'alâ Mardin tarafından istendiğinden şu birkaç satırı yazdım.¹⁵⁵

Eserin değerini bize göstermesi açısından o dönem İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu'nun Temin Edeceği Büyük Faydalar* adlı yazısından bir bölümü aktarmakta fayda görüyoruz. Onar bu yazısında İslam Hukuku'nun asırlarca en medeni milletlerin dahi ihtiyaçlarına cevap verdiğini, buna rağmen o dönemde layık olduğu yeri alamadığını dile getirdikten sonra şunları söylemektedir:

¹⁵³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts., I, s. 5.

¹⁵⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 38.

¹⁵⁵ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 96-97; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 44-45.

Asırlar ve kıtalar içinde, milletler ve medeniyetler arasında yayılmış muazzam bir hukuk manzumesini bugünkü nesillerin anlayabileceği bir şekilde ve toplu olarak ortaya koymak her ilim ve hukuk adamının yapabileceği bir iş değildir. Değerli âlimimiz ve müftümüz Ömer Nasuhi Bilmen büyük bir bilgi ve ihatanın, yorulmak bilmez bir mesainin mahsulü olan bu kıymetli eserleriyle bu çok güç işi başarmış bulunuyorlar. Bugünün ve yarının hukukçuları orijinal mukayeseli hukuk tetkiklerine, hazırlayacak oldukları kanunlara esas olacak bilgileri bu değerli eserde bulacaklardır. Bu kitapta Türk Hukuk Edebiyatı kıymetli bir eser kazanmış bulunuyor. Üniversite böyle bir eseri neşriyatı arasında görmekle büyük bir haz ve memnuniyet duymaktadır. Eserin fazıl müellifini bu büyük başarısından dolayı tebrik ederken bu eserleriyle biz hukukçulara yapmış oldukları kıymetli yardımlarından dolayı şükranlarımızı sunmayı da bir borç sayıyorum.¹⁵⁶

İstanbul Hukuk Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı, *Hukuku İslâmiyye ve Istılâhatı Fıkhiyye Kamusu Yayınlanırken* isimli yazısında Ömer Nasuhi Bilmen'in Kamusunu yazmış olduğu dönemin fikir havasını¹⁵⁷ genel hatlarıyla bizlere sunduktan sonra, eserin böyle bir fikir havası içerisinde yazılmış olmasının ve insanlığa sunulmasının esere ayrı bir değer kattığını şu sözleriyle dile getiriyor:

İstanbul Müftüsü muhterem Ömer Nasuhi Bilmen tarafından telif edilen bu Kamus böyle bir fikir havası içinde intişar ediyor. İntişarı bu sebeple çok mes'ut bir tesadüf eseri olduğu kadar çok değerli bir mana da taşımaktadır. Çünkü bu güzide telif, değer ve manasını daha iyi belirtmek maksadıyla, geniş hatlarıyla hatırlattığımız tarihi tekâmülümüzün mühim bir merhalesini tespit etmekte, müşahede eylediğimiz fikir hareketinin yüksek bir ifadesini vücuda getirmektedir.
Kubalı, sözlerine şu şekilde devam etmektedir:

Hukuk Fakültesi muhterem selefim Ord. Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, dekanlığı zamanında bu eserin neşri hakkındaki isabetli kararı vermekle, duyulan büyük bir ihtiyacı karşılamak istemiştir. Zira İslâmî esaslara dayanan eski hukukumuzun çoğu hukuk tarihimize intikal eden ve bu itibarla milli bir kıymet taşıyan müesseselerinin izahına yarayacak böyle bir kamusa şiddetle ihtiyaç vardı.¹⁵⁸

Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu, sadece bir lügatten ibaret değildir. Aynı zamanda İslam hukukunun, amme, miras, aile, ceza, vasiyet, vakıf, arazi gibi mevzularını ve diğer bahislerini de içine alıp, en ince teferruatına kadar en mükemmel şekilde izah eden bir abidedir.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 38-39; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 92-93.

¹⁵⁷ O dönemin fikir havasını göstermesi açısından bkz.; Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 89-91, 104-105, 111-112.

¹⁵⁸ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 94-96; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 40-44.

¹⁵⁹ Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Şener, Mehmet, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum" Sempozyumu, ss. 33-51.

Konuların tertibinde daha çok Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâ'i'us-Sanâi fî Tertîbi'sh-Şerâ'i* adlı kitabından faydalanılan eser otuz ana bölümden (kitap) meydana gelmiş ve bu bölümler de kendi arasında alt bölümlere ayrılmıştır. Her bölümün başında konuyla ilgili terimlerin tarifi ve kısa açıklaması yapılmaktadır. Sayıları 1400'e yaklaşan bu terimler esere *Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu* adının verilmesini haklı kılacak niteliktedir. Ayrıca *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* ile Osmanlı'larda uygulanan *Arazi Kanunnamesi* ve *İntikal Kararnameleri* gibi kanun ve kararnameler de konuların içerisine serpiştirilerek nakledilmiştir.

Eserin I. cildi İslam hukukuna giriş mahiyetinde olup, iki bölümden meydana gelmektedir. Usûl-i fıkha dair olan ilk bölümde bu ilimle alakalı terimler, bu ilmin mahiyeti, konusu ve gayesi, tarihçesi anlatılmış, literatürü verilmiş, daha sonra kitap, sünnet, icmâ ve kıyas başta olmak üzere çeşitli şer'î deliller sıralanmış, hükümle ilgili konular, ictihad, fetva ve kazâ konuları incelenmiştir. *Mecelle*'de yer alan ilk doksan dokuz madde (küllî kaideler) ve Ebu'l-Hasan el-Kerhî'den rivayet edilen bazı usul kaideleriyle Necmeddin en-Nesefî'nin bu kaideler için verdiği örnekler ve yaptığı açıklamalar da nakledilmiştir. İkinci bölümde ise İslam hukuk tarihi ele alınmıştır. Burada fikhın tanımı ve faydası, kaynakları sahabe döneminden başlamak üzere çeşitli devirlerde yetişen müctehit ve fakihlerin derece ve tabakaları, ihtilaf sebepleri ve fıkıh mezhepleri anlatılmıştır. Daha sonra sahabeden itibaren müellifin yaşadığı döneme kadar yetişmiş meşhur müctehit ve fakihlerden 405 kişinin biyografisi verilmiştir.

Genel olarak şahıs hukuku ile aile hukukunun kapsamına giren nikâh, talâk, nesep ve hidâne ile nafaka konuları II. ciltte yer almaktadır. III. cilt, İslâm hukukundaki cezai hükümlerle savaş hukuku ve gayri müslimlerle ilgili bir kısım muâmelâtı ihtiva eder. IV. ciltte irtidad ve esirlerle ilgili konular, İslam devletinin gelirleri ve çeşitli şer'î ölçüler, emânetler, hibe ve vakıflar; V. ciltte yine vakıflar ve vasiyetler; VI. ciltte alım-satım akitleri, şüf'a, icâre, kefalet, havale ve vekâlet; VII. ciltte rehin, şirketler, mefküd, lakît ve lukata, hacr ve ikrah, gasp ve itlâf; VIII. ciltte ikrar, davalar, beyyineler (şehadet ve tahlif), kazâ ve iftâ konuları incelenmiştir. VIII. cildin sonunda ayrıca müellifin 'İslam Hukukunda Manevi

Zararların Tazmini'yle ilgili bir araştırması bulunmaktadır. Bu cildin sonuna bütün ciltlerde geçen konu başlıklarının alfabetik bir fihristi de eklenmiştir.¹⁶⁰

3. İslam Hukukunda Manevi Zararların Tazmini

Ömer Nasuhi Bilmen'in bu eseri de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından yayınlanmış ve bu eserle kendisine fahri öğretim üyeliği verilmiştir.¹⁶¹ Bu eser küçük bir risaleden ibarettir. Önceleri müstakil olarak basılan bu çalışma, daha sonra '*Hukuk-ı İslamiyye ve Istilâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*'nun sekizinci cildinin sonuna basılmaya başlamıştır. Ömer Nasuhi Bilmen eserde şu konuları ele almıştır:

“Zarar mefhumu ve aksâmı; manevi zararların lüzumu tazmini; zararların tazmin şekilleri; manevi zararların maddi ivazlarla karşılanması; mutazarrırın tazmini; tecavüzün takbih edilmesi; haksızlığın teşhiri ve mahv ü ıslahı; mutazarrırın mütecevize cevap vermesi; manevi tazminatın ferağ ve intikali; manevi tazminatın kabili haciz olup olmaması; manevi tazminatın miktarını tayin salahiyeti; manevi tazminatın cezadan madut olup olmadığı.”¹⁶²

B. Tefsir İlmiyle İlgili Eserleri

1. Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri

Hiç şüphesiz Ömer Nasuhi Bilmen'in yazmış olduğu en önemli eserlerden biri de Kur'ân-ı Kerim Tefsiri'dir. Öneme binaen eser hakkında bugüne kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bu yüzden eser hakkındaki geniş bilgiyi bu çalışmalara bırakarak, kısaca bilgi vermek istiyoruz.¹⁶³

Ömer Nasuhi Bilmen, uzun memuriyet hayatından sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan emekli olmuş ve Fatih'teki evine yerleşmiştir. Tefsirini de emekli

¹⁶⁰ Koca, Ferhat, "*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhat-ı Fıkhiyye Kâmusu*", DİA, XVIII, 319.

¹⁶¹ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 97.

¹⁶² Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, VIII, 271-285.

¹⁶³ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz.; Günay, Bektaş, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2001; Arslan, Şükrü, *Bilmen Tefsiri'nin Tefsir Literatüründeki Yeri*, AÜİFD, Erzurum, 2002, sy. XVIII, ss. 1-11; Arbaç, Cemal, *Ömer Nasuhi Bilmen Tefsiri'nde Yahudi ve Hristiyanlara Bakış* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2008; Ayduz, Davut, "Ömer Nasuhi Bilmen'in "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri" Adlı Eserinde Ahkâm Âyetlerini Tefsir Edişi", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIX, sy. 2, 2003.

olduktan sonra burada yazmaya başlamıştır. Tefsirini yazmaya başladığında seksen yaşındaydı. Beş yıllık gayretli bir çalışmadan sonra Ömer Nasuhi Bilmen sekiz ciltlik bu kıymetli eserini meydana getirmiştir. Eser 4122 sayfadan oluşmaktadır. O bu kıymetli eserini, üç sayfalık güzel bir mukaddime ile süslemiştir. Kur'ân-ı Kerim'in tanıtımını yaparak tüm insanlara rehber oluşu üzerinde durmuştur. İslâmiyetin başlangıcından günümüze kadar Müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için göstermiş oldukları çabayı kısa ve özlü olarak bizlere aktarmaktadır. O'na göre Kur'ân-ı Kerîm bütün hükümleri ihtiva ediyorsa da, bu hükümleri layıkıyla ilmî bir dairede güzelce anlayıp kavramaya herkes muktedir olamaz. Böyle bir kudret ve meziyeti haiz olabilmek için senelerce dinî ilimler ile uğraşarak maharet ve imtiyaz kazanmış olmak lazımdır.¹⁶⁴ Mukaddimenin devamında Ömer Nasuhi Bilmen büyük bir tevazu ve alçakgönüllülükle kendisinin tefsir ve tercüme yazacak iktidara sahip olmadığını, eseri kaleme alış sebebinin de din kardeşlerinin yoğun istek ve arzusu olduğunu, bu yüzden böyle bir eseri yazmaya cüret ettiğini ifade etmektedir.¹⁶⁵ Mukaddimesinin sonunda ise kendi eserini kaleme alırken en çok istifade ettiği on tefsir kaynağını zikretmektedir. Muhtemeldir ki, eser tefsir alanına yönelik bir çalışma olduğundan Bilmen, diğer alanlarla ilgili istifade ettiği kaynakları mukaddimesinde zikretmemiştir.

Bu tefsirde sûre ve ayet tertibi, klasik eserlerde olduğu gibidir. Ömer Nasuhi Bilmen surenin adını verdikten sonra, sure hakkında bazı bilgiler sunar, ardından da bir ayetin veya birkaç ayet grubunun Arapça metinlerini verir. Arapça metinden sonra "Meâli Âlisi" başlığı altında yazdığı Arapça metnin mealini verir. Sonra "İzah" başlığı altında ele aldığı ayet veya ayet grubunun içerdiği genel manayı zikreder, ardından da ayetleri tek tek tefsir eder.

1963-1966'da İstanbul'da¹⁶⁶ basılan eser, şimdiye kadar iki yüz bin takımdan fazla satmıştır.¹⁶⁷ Eser şu şekilde nihayet bulunmaktadır: "*Kabulünü zât-ı ilâhîden istirham etmekte olduğum bu eserin naçizane tahririne "1 Muharrem*

¹⁶⁴ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Kahraman Yayıncılık, ts., ys., c. I, s. 3.

¹⁶⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, I, 5.

¹⁶⁶ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212.

¹⁶⁷ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 102.

1381” senesinde başlanılmış ve “27 Zilhicce 1384” sene-i hicriyesinde nihayete erdirilmiştir.”¹⁶⁸

2. Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn

İki ciltten oluşan bu eserin ilk baskısı 1955 yılında Ankara’da, daha sonraki baskısı ise 1974 yılında İstanbul’da yapılmıştır. Bu eser Ömer Nasuhi Bilmen’in büyük sabır ve çalışma gücünün şaheserlerinden birisidir. Kur’ân-ı Kerim’e olan aşırı düşkünlüğü onu böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir. O bu eserini oluşturabilmek için bugüne kadar çeşitli dillerde yazılmış olan 464 adet tefsiri incelemiş, müfessirleri hakkında bilgi elde etmiş ve onları on dört tabakaya ayırarak iki ciltlik bir eser halinde bizlere sunmuştur.¹⁶⁹

Ömer Nasuhi Bilmen’in bizlere sunduğu bu eser ‘usûl-i tefsîr’ ve ‘tabakâtü’l mufessirîn’ olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.¹⁷⁰ Eserin birinci kısmında tefsir tarihinin mahiyeti ve ilimler arasındaki yeri ele alınmıştır. İkinci kısmında ise, 464 eser incelenerek müfessirlerin kişilikleri büyük bir itinayla sunulmuştur.¹⁷¹ Tefsir usûlüne dair yazılmış olan diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında, O’nun bu eserinde dikkat çekici bir özellik bulunmaktadır. Şöyle ki, diğer eserlerde geniş bir şekilde yer alan bazı konular Bilmen’in eserinde ya muhtasar bir şekilde ele alınmakta, ya da eserinde bu konulara hiç yer verilmemektedir. Öte yandan diğer eserlerde yer almayan bazı konulara da, Bilmen eserinde geniş bir yer vermiştir. Bu durum dönemin şartlarının ve ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulmasından kaynaklanabilir. Veyahut da Ömer Nasuhi Bilmen diğer eserlerde genişçe yer alan bazı konulara tekrar olmaması için değinmemiş, malumatı diğer eserlere havale etmiş, diğer eserlerde yer almayan konulara ağırlık vermiştir.¹⁷²

Ömer Nasuhi Bilmen, Tabakât’ın baş tarafında ‘tabakatu’l-mufessirîn’ adıyla yazılmış olan bazı kitapların pek muhtasar olduklarını, birçok müfessir ve

¹⁶⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, VIII, 4122.

¹⁶⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hayatı*, s. 47.

¹⁷⁰ Yaran, “*Bilmen, Ömer Nasuhi*”, VI, 163.

¹⁷¹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hayatı*, s. 47.

¹⁷² Yıldırım, Suat, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Büyük Tefsir Tarihi Hakkında Bir Değerlendirme*, Yeni Ümit, sy. 50, Ekim, Kasım, Aralık-2000, s. 1.

tefsir kitapları hakkında fazla bilgi ihtiva etmediklerini belirtir. Daha sonra kendi yazacağı kitap hakkında da şunları söyler:

Bizim yazmaya başladığımız bu eser bin nisbe daha vâsî, müfessirler ile tefsirleri hakkında oldukça daha geniş malûmatı câmi bulunacaktır. Biz, müfessirlerin tefsir sahasındaki mesleklerini ve yaşamış oldukları asırlar itibarıyla da tabakalarını tayine çalışacağız. Mütabaasından müstefid olabildiğimiz tefsirleri ve sair eserleri hakkında az çok malumat vereceğiz. Müfessirlerden ve bir kısım tefsirlere haşiye veya ta'lika yazan zatlardan ve Kur'ân-ı Mübîn'e dair eser telifine muvaffak olmuş sair zevattan 464 kadar yüksek din âlimlerinin teracim-i ahvalini mümkün mertebe ihatalı bir halde yazmaya gayret ederek oldukça daha geniş bir Tabakâtu'l-Mufessirîn vücuda getirmiş olacağız.¹⁷³

Eserin sonunda ise 663 tefsir kitabıyla bunların müelliflerini ihtiva eden alfabetik bir liste vardır. Bunu 46 tefsire ait ek bir liste takip etmekte, daha sonra da Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili çeşitli ilimlere dair 489 kitap ve bunların müelliflerini kapsayan bir listeye kitap son bulmaktadır.¹⁷⁴

3. Fetih Sûresi'nin Tefsiri

Ömer Nasuhi Bilmen'in ilk tefsir çalışması, İstanbul'un Fethi'nin 500. yılı münasebeti ile hazırladığı *Fetih Sûresi'nin Tefsiri* olmuştur.¹⁷⁵ 29 ayetten müteşekkil olan bu surenin tefsirini '*İstanbul'umuzun beş yüzüncü fetih yıl dönümünü tebrik ve Hak Teâla hazretlerine teşekkürlerimizi arz ve takdim maksadı ile*' yazdığını ifade eden Ömer Nasuhi Efendi, kitabının son kısmına iki bölüm daha ilave etmiştir. Bunlar ; "İslamiyetin yüksek mahiyeti ve itilası" ve "İstanbul'u almak için o güne kadar yapılan muhasaralarla ilgili tarihi malumat ile Fatih Sultan Mehmet'in terceme-i hali ve fethin hikâyesidir."

Sonradan eklenen bu iki kısım ile beraber eser üç bölüme ayrılmıştır. Bu üç bölümü müstakil birer eser gibi düşünmek de mümkündür. Ömer Nasuhi Bilmen birinci bölüm olan Fetih Sûresi'nin tefsiri kısmında, ayetleri sırasıyla tefsir eder. Ayetin Arapça metninden sonra mealini verir. Daha sonra tafsilatlı bir şekilde tefsirini yapar. İkinci bölümde de bütün dinlere ait geniş bilgi verilmiş ve

¹⁷³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtu'l-Mufessirîn*, İstanbul: Bilmen Basımevi, 1973, I, 180.

¹⁷⁴ Yaran, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*", VI, 163.

¹⁷⁵ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 28.

İslamiyet'in bu dinlere olan üstünlüğü örneklerle anlatılmıştır. Ayrıca bu bölümde Müslümanların terakkilerine engel olan yanlış hareketleri de tek tek sıralamıştır.¹⁷⁶ Eserin son bölümü ise iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısmı İstanbul'un tarihçesini ele alır. İkinci kısmı ise Fatih Sultan Mehmet'in terceme-i hâline dairdir. Bu kısımda Ömer Nasuhi Bilmen, Fatih Sultan Mehmet'e "Hz. Fatih'e Hitap" adında bir de şiir yazmıştır. Şiir şu mısralarla başlar;

"Seni tanzir ediyor çehresi parlak güneşin
Ne kadar parlarsa da olmayacaktır bir eşin..."¹⁷⁷

4. Nesâ-yih-i Kur'âniye

Nesâ-yih-i Kur'âniye Ömer Nasuhi Bilmen'in eski yazı devrinde basılmış eserlerinden biridir. İlk defa 1347/1928 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.¹⁷⁸ Bu eser, bir ramazan ayında Fatih, Süleymaniye ve Ayasofya Camii şeriflerinde vermiş olduğu otuz adet vaazı ihtiva etmektedir.¹⁷⁹ Söz konusu bu eserin ikinci baskısı harf inkılabından sonra yapılmıştır. İkinci baskısı olan bu yeni baskısı, 1959 yılında İstanbul'da *Kur'ân-ı Kerîm'den Dersler ve Öğütler* adıyla basılmıştır.¹⁸⁰

C. Kelam İlmiyle İlgili Eserleri

1. Muvazzah İlm-i Kelam

Kitap ilk olarak "Muvazzah İlm-i Kelam Dersleri, Müellifi: Fâtih Dersiamlarından ve Mülgâ Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye azasından Daru'ş-Şafakati'l-İslâmiyye İlm-i Kelam ve Siyer-i Enbiyâ muallimi, Erzurumlu Ömer Nasuhi" şeklinde Rûmî 1339-1342 yıllarında İstanbul'da neşredilmiştir. Yeni baskısı ise, 1955 yılında "Muvazzah İlm-i Kelam" adı altında İstanbul'da yapılmıştır.¹⁸¹ Bu eser geniş bir giriş, altı bölüm ve sonuç kısmından oluşan ve yeni ilm-i kelam çıғırında yazılmış olan eserde, başlıca itikâdî ve kelâmî konular

¹⁷⁶ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 30.

¹⁷⁷ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 98.

¹⁷⁸ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 211.

¹⁷⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 28; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 211.

¹⁸⁰ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212; Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 28.

¹⁸¹ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 211.

yanında, İslam inançlarına ters düşen bazı modern felsefî akımlar da tenkit edilmiştir.¹⁸²

Muvazzah İlm-i Kalam adlı eser, Ömer Nasuhi Bilmen'in harf inkılabından önce basılmış olan ilk eseridir. Eser basıldıktan sonra çok büyük bir ilgi görmüş ve son derece beğenilmiştir. Devrin şeyhülislamı Hayri Efendi de bu eseri okumuş ve büyük iltifatta bulunduktan sonra; "Bu eseri tersinden başa doğru okuma ihtiyacı duydum." demiştir.¹⁸³

Ömer Nasuhi Bilmen, eserine şu şekilde bir 'Önsöz' ile başlamıştır:

Bu kitap Müslümanların sahih akidelerini hâvîdir. Alel'ıtlak dinlere ve bilhassa mübarek İslam dininin ulvî mahiyetine dair bir hayli mühim mebhasleri ihtiva eder. İslam akideleri hususunda birçok tedkikleri câmi, kelâm meseleleriyle alâkadar bulunan bir kısım felsefî nazariyeleri, tettebbu'ları muhtevidir. Zamanımızda münakaşa mevzuu olan tarihî, ictimâî bir takım mes'eleler hakkında bir hayli ma'lûmât ve mütalâatı haiz bulunmaktadır. Efrâdı ümmetin maneviyatını yükseltmeye, hakikatleri araştırmakta bulunan genç fikirleri tenvire, cem'iyeti beşeriyenin rûhî ihtiyaçlarını tatmine hizmet edecek yeni bir tarzda yazılmıştır. Bu hususlarda muhterem eslâfımızdan ve muâsırlarımızdan birçok zatların ilmî eserlerinden istifade olunmuştur.

Bu kitabın metin kısmı, başlı başına muhtasar, müfid bir akâid risalesi demektir. İzah serlevhası altındaki kısım da bir şerh mahiyetinde bulunmaktadır.¹⁸⁴

Ömer Nasuhi Bilmen'in eserine yazmış olduğu bu önsöz, eserin içeriği hakkında da bizleri bilgilendirmektedir.

2. Mülâhhas İlm-i Tevhid Akâid-i İslâmiyye

Eser, 1962 yılında İstanbul'da basılmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen, İslam akâidine ait önemli gördüğü dini konuları bu eserinde toplamıştır. Bu eserindeki konulardan camilerde vaazlar vermiş, Yüksek İslam Enstitüsü'ndeki derslerini yine bu kitaptan işlemiştir.¹⁸⁵

¹⁸² Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", VI, 163.

¹⁸³ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 28.

¹⁸⁴ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 27.

¹⁸⁵ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 53; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212.

D. Hadis İlimiyle İlgili Eserleri

1. Hikmet Goncaları

Ömer Nasuhi Bilmen'in Allah'a, O'nun kitabı Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'e bağlılığı sonsuzdu. Hz. Muhammed'in ismi anıldığı zaman içi titremiş ve gözlerinden yaşlar akmıştır. Kütüphanesindeki hadis kitaplarını sık sık okumuş, okumuş olduğu hadisleri hayatına uygulamaya çalışmıştır. Hz. Muhammed'e ve hadislere olan bu bağlılığı "Hikmet Goncaları" adlı eserin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁸⁶ Eser, 1974 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹⁸⁷ O, bu eserine, başta Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Sünen-i Ebî Dâvut gibi eserlerden, ayrıca İmam Suyûtî'nin el-Câmiu's-Sağîr ve İmam Menâvî'nin el-Künüzü'l-Hakâyik adlı eserlerinden derlediği 500 hadis-i şerîfi almıştır.

Bu eserin önsözünde "sünnet" kavramını ele alan Bilmen, hadis ilminden ve hadis âlimlerinden kısaca bahsettikten sonra, eseri hakkında yapmış olduğu şu açıklamalar eserin içeriği ve usulü hakkında bizlere yeterli bilgi vermektedir:

İşte biz de bu mübarek zatların (hadisçilerin) meydana getirmiş oldukları pek muteber hadis kitaplarından istifade ederek bir gonce-i hikmet, bir kevkebe-i fazilet ve marifet olan bu beş yüz hadîsi iktibas etmiş bulunmaktayız. Bu bapta en birinci me'hazimiz Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim ile Sünen-i Ebî Dâvûd ve sairedir. Mahaza bu mübarek hadislerin kısmı âzamı İmam Suyûtî'nin "el-Câmiu's-Sağîr" ve İmam Menâvî'nin "el-Künüzü'l-Hakâyik" ünvanlı hadis kitaplarında münderiç bulunmaktadır. İsteyen zatlar bu meşhur muhaddislerin hadis kitaplarına müracaat edebilirler.

İktibas ettiğimiz bu beş yüz hadis-i şerif bizim itiyadatımıza, ibadetlerimize, ahlâkiyatımıza, ictimâî varlığımıza, ruhumuzun itilâsına ait pek mükemmel birer rehber mahiyetinde bulunmaktadır. Bunlardan her biri bir hikmet ve hakikat gül goncesidir ki, münkeşif oldukça bedîî manzarasıyla, ruhani letafetiyle bütün âfâkı tezyin ve tenvir eder.

Bizim âciz kalemimiz, bu yüksek hadislerin ihtiva ettiği hakikatleri lâyikeyle keşf ve izaha müstait değildir. Biz ancak bu mübarek hadislerin meallerini ve bunlardan mülhem olabildiğimiz bir kısım izahat ve mütaleatı kayd ile iktifa etmiş bulunmaktayız. Bununla beraber her hadis-i şerifin başlıca me'hazlerine işaret olunmuştur. Bir kısım me'hazler sarahaten gösterilmiş, bir kısım me'hazlere , nakillere de bir iki harf ile işaret edilmiştir.

Maamafih bu muazzam hadislerin izahı vesilesiyle bazı zihinleri işgal etmiş bulunan bir kısım meselelerin hakikî mahiyeti, hikmet-i diniyesi hakkında mütalâalar serdedilmiş, bazı yanlış düşünceler mahsulü olup diyanet-i islâmiyeye mugayir olan bir takım yazıların da tashihi cihetine gidilmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 50.

¹⁸⁷ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212.

¹⁸⁸ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 50-52.

E. Dil ve Edebiyatla İlgili Eserleri

1. İki Şükûfe-i Taaşşuk

Eser, 1322/1904 yılında¹⁸⁹ kaleme alınmıştır. Fakat Ömer Nasuhi Bilmen hayatta iken basılmamıştır. “İki Şükûfe-i Taaşşuk”, “İki Aşk Çiçeği” anlamına gelen, Ömer Nasuhi Bilmen’in Erzurum’da iken yazmış olduğu terbiyevî bir romanıdır. Eser, Ahmet Selim Bilmen tarafından, babası Ömer Nasuhi Bilmen’in hayatını kaleme aldığı kitabın en son bölümü olarak basılmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen, bu romanını çok sevmiş, yakınlarına da daima okumuştur. Ahmet Selim Bilmen, eserin yazılışının üzerinden üççeyrek asır geçmiş olmasına rağmen, eserde temiz bir aşkı ve devrin özelliklerini bulabileceğimizi söylemektedir. Bu özelliklerinin kaybolmaması için eseri aynen yayınlayacağını, o devre ait tamlamalar ve edebiyatın o günkü lisanını yansıtmak bakımından bir tarihi belge olarak saklanacağını ifade etmektedir.¹⁹⁰

2. Dînî ve Felsefî Ahlak Lügatçesi

Ömer Nasuhi Bilmen’in bu eseri, 1967 yılında İstanbul’da basılmıştır.¹⁹¹

Eser, edebiyatımızda ve konuşma hayatımızda kullanılan 770 kelimeyi ihtiva etmektedir. Önce bu kelimelerin sözlük anlamları ele alınmış, daha sonra da ıstılâhî manalarına değinilmiştir. Ayrıca bu kelimelerin her birine ait vecizeler yazılmış, bu kelimeleri hafızaya kazıyacak tarzda ahlaki-edebi birer kıta ilave edilmiştir.¹⁹²

Tezimizin önemli kavramlarından biri olması hasebiyle “Hikmet” kavramını ele alarak Ömer Nasuhi Bilmen’in bu eserdeki sistemini kavramaya çalışalım.

“Hikmet: Bilgi, felsefe, sırr-ı hafî. İlim ve amelin içtimaından husûle gelen bir âli sıfat.

¹⁸⁹ Yaran, “*Bilmen, Ömer Nasuhi*”, VI, 163.

¹⁹⁰ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hayatı*, s. 26.

¹⁹¹ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212.

¹⁹² Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hayatı*, s. 53.

Adap ve ahlaka, mevzelere müteallik muhtasar, belîğ fıkralar. Temyiz ve idrak kuvvetinin itidal halinde bulunması. Her veçhile mühezzep kendisinden itidal üzere e'f'al sadır olan kuvve-i nazariye. İlim ile fiil ile hakkı isabet.

Cenâb-ı Hak'ka isnat olunan hikmetten murat, "Bütün cüziyat ve külliyyatı bilmesi ve bunları son derece ihkâm ve itkan üzere icat etmesi" demektir.

İnsanlara nazaran hikmet, eşyanın hakayıkını bikaderil imkân bilmek ve hayrata çalışmak demektir.

Hikmetle muttasıf olan zata ve hikmeti mutazammın olan şey'e "hâkîm" denir. Lokman hakîm, Kur'ân-ı hakîm gibi.

Cah ve mansıp erbabının her sözünü hikmet sanmak, zengin bir adamın yüzüğündeki adi bir taşı pırlanta elmas sanmaya benzer.

'İsterim her yerde bir hurşidi hikmet parlasın

Her cihetten pertevi ilm-ü fazilet parlasın."¹⁹³

3. Nüzhetü'l-Ervah

Bilmen'in gençlik yıllarında Farsça olarak yazıp daha sonra Türkçe'ye çevirdiği küçük hacimli dîvânıdır.¹⁹⁴ Bilmen basımevi tarafından 1968'de İstanbul'da neşredilmiştir.¹⁹⁵ Müellifin kendi hattı ile olan nüshası yeğeni Selahaddin Bilmen'in hususi kütüphanesindedir.¹⁹⁶

F. Diğer Eserleri

1. Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İ'tikadları ve Hz. Muâviye Hakkındaki Suallere Cevaplar

Eser, 1948 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹⁹⁷ Bilmen, böyle bir eseri kaleme alış sebebini şu sözlerle dile getirmektedir:

Şu günlerde gerek bazı matbuat sütunlarında ve gerek bazı risâlelerde ashâb-ı kiramdan bazıları hakkında yanlış mütalaalar yürütüldüğüne, yanlış hükümler verildiğine muttali oldum. Hatta bu bapta yazı yazarlardan bazıları fikirlerinin,

¹⁹³ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 53-54.

¹⁹⁴ Yaran, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*", VI, 163.

¹⁹⁵ Elmalı, *Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 73, 2 no'lu dipnot; Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212.

¹⁹⁶ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212, 9 no'lu dipnot.

¹⁹⁷ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 213.

kanaatlerinin doğru olup olmadığını ulema-yı İslâmiyeden ve bilhassa müftülüğümüzden sormaya lüzum görmüş bulundular. Bunlara cevap verilmesi, o yazıları okuyup müteessir olmuş bazı zatlar tarafından da istenildi.¹⁹⁸

Bu nedenle Bilmen bu eserinde, Hz. Peygamber'e olduğu gibi onun ashabına da büyük hürmet gösterilmesi gerektiğini belirtmiş ve yersiz isnatların, asırlar önce geçmiş olan bazı olaylar nedeniyle bir grup ashaba sövmenin ve hakaret etmenin büyük hata olacağını anlatmıştır.¹⁹⁹

2. Yüksek İslâm Ahlâkı

Bilmen'in bu eseri nazari ve ameli ahlâk derslerini ihtiva eder. Eser, 1347/1928 yılında İstanbul'da basılmıştır.²⁰⁰ Harf inkılabından önceki ismi 'Ahlâk-ı İslâmiye Dersleri'dir. Harf inkılabından sonra 'Yüksek İslâm Ahlakı' adı ile bastırılmıştır.²⁰¹

3. Bir Amerikalı'nın Suallerine Cevaplar

Ömer Nasuhi Bilmen'in sonsuz gayreti ona durmadan yeni eserler kazandırmış ve bu sayede din kardeşlerine ışık tutmuştur. Zaman zaman dış ülkelerden de İslâmiyet hakkında sualler sorulmuş ve bunları cevaplandırmıştır. Bir Amerikalı yazarın İslâm dini hakkında sorduğu suallere verdiği cevaplar da bir risale olmuştur.²⁰²

4. Sualli-Cevaplı Dînî Bilgiler

Ömer Nasuhi Bilmen bu eserini, müftülük kademesinde imtihana girecek adaylara yardımcı kitap olarak hazırlamıştır. Eserin mukaddimesinde bu gerçeği şu sözlerle dile getirmektedir:

...Bu gibi zatların (müftü, vaiz, imam...) deruhte edecekleri vazifelere göre ilm-i tefsir, ilm-i hadis, ilm-i kelam, ilm-i fıkıh, ilm-i ferâiz... gibi ilimlerle müştâğil bulunmuş olmaları icap eder.

Bu pek kıymetli ve lüzumlu ilimlere, fenlere dair mufassal ve muhtasar surette yazılmış birçok eserin mevcut olduğu malumdur. Fakat her zat bu eserleri daima elde edip bil mütalaa bunlardaki meselelerin başlıcalarını birer zübde halinde

¹⁹⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları*, Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1948, s. 5.

¹⁹⁹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 53.

²⁰⁰ Yavuz, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, s. 212.

²⁰¹ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 28.

²⁰² Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 52.

ihzara vakit bulamayabilir ve imtihanlarda bunlara ait suallerin, cevapların ne veçhile irâd ve ihzar edebileceğinde tereddüt gösterebilir.

İşte bu gibi zatlara bir hizmet için bu husustaki ulum ve fûnûnun birer zübdesini en mühim meselelerini birer imtihan numunesi olmak üzere yazmaya bu suretle iş bu kitabı vücuda getirmeğe muvaffak oldum.²⁰³

G. Ömer Nasuhi Bilmen'e Nispet Edilen Eser

1. Mübarek Geceler

Sadık Albayrak, “Son Devir Osmanlı Uleması” adlı eserinde Ömer Nasuhi Bilmen’in matbu eserleri arasında Mübarek Geceler adında bir eser zikretmektedir.²⁰⁴ Ancak Albayrak dışında Ömer Nasuhi Bilmen’in böyle bir eseri olduğunu zikreden kimse bulunmamaktadır. Muhtemeldir ki Albayrak’ın bahsettiği eser, Saffet Daim Duran’a ait 94 sayfalık Mübarek Geceler (Leyâli-i Mübâreke) adlı eserdir. Yazarımızı eserin bilmen basımevi tarafından basılmış olması yanılmış olabilir.

²⁰³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Dînî Bilgiler*, İstanbul: Bilmen Basımevi, ts., s. 3-4.

²⁰⁴ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 240.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FIKİH'TA HİKMET KAVRAMI

VE HİKMET-İ TEŞRÎ' İLMİ

I. HİKMET KAVRAMININ TAHLİLİ

Kur'ân'ın anlaşılması yönünde çeşitli çalışma ve gayretler her devrin kendi ortamı içerisinde zamanımıza kadar devam etmiş, bundan sonra da devam edeceğinde şüphe yoktur. Onun açıklanmasını ve yorumlanmasını gerektiren anlama çabaları gerek Müslüman, gerek Müslüman olmayan ilim adamlarının hayatlarında önemli bir yer işgal etmiştir.

En başta Kur'ân'ın anlaşılmasında daha sonra diğer ilimleri anlamlandırabilmemizde bize yardımcı olacak temel kavramlardan biri de *hikmet* kavramıdır. Ancak bu kavram tek boyutlu olarak ele alınabilecek bir kavram değildir. Çünkü bir kısım âlimler kavramın mastar manasını öne çıkarırken, kimisi de mananın sonucunu öne çıkarmış, bir kısmı ilmî yönünü, diğer bir kesim ahlâk ve amel yönünü, kimisi de insanın iç boyutu manasını öne çıkarmak suretiyle değerlendirmeler ve yorumlar yapmışlardır.

Hikmet kavramı felsefe, edebiyat, ahlak, tasavvuf, kelim, hadis, fıkıh gibi dinî ilimlerin bütün alanlarında kullanılan anahtar bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam Hukuk Usûlü'nde kullanılan hikmet kavramı, diğer alanlarda kullanılan hikmet kavramının anlamından bağımsız olarak ortaya çıkmış değildir. Yani hikmet kavramının Usûl terimi olarak ortaya çıkışı ve kazanmış olduğu anlam, saymış olduğumuz diğer alanlardan istifade yoluyla gerçekleşmiştir. Bu yüzden Fıkıh'ta 'hikmet' kavramı ele alınırken bu kavramın diğer alanlarda kazanmış olduğu anlama da değinilecektir.

A. Hikmet'in Sözlük Anlamı

حکم fiil, mastar ve isim olarak Kur'ân'da yaklaşık 210 yerde²⁰⁵ geçmektedir. Hikmet kelimesi mastar ve isim olarak kabul edilir ve hükm, hâkimiyet, hükümet, mahkeme, muhakeme, hâkim ve hakem gibi kelimelerle aynı kökten gelir. Aynı kökten gelen bir kelime olmakla birlikte, bu kelimeler arasında en zengin anlama sahip kelime 'hikmet' kelimesidir. Lügatte ıslâh etmek, düzeltmek maksadıyla menetmek ve engellemek anlamlarına gelir. Bu yüzden,

²⁰⁵ Abdalbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2008, , s. 65, 454-457, 852; Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Tan, Bilal, *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, s. 15-22.

Arapça’da dizgine, üzerine binilen bir hayvanı sağa sola sapmadan istediğimiz yöne sevk etmeye yaradığı için “*hakeme*” veya “*hikmet*” denilmiştir.²⁰⁶ Yani bir binek ve yük hayvanı için dizgin ve yular ne anlam ifade ediyorsa, insan için de hikmet aynı anlamı ifade eder.²⁰⁷

Genellikle insanı yanlış yollara düşmekten koruyup doğru yola yönelttiği için ‘*düşünce*’ye de hikmet denildiği gibi, kişiyi cehaletten koruduğu için *akla* ve *ilme* de hikmet denilmiştir. Uludağ, kelimenin bu anlamıyla ilgili ‘hikmet kelimesinde bilmek, anlamak, kavramak ve düşünmek manaları vardır. İnsanın faydalı olanı edinip, zararlı olandan kaçınması için düşünüp taşınmasına hikmet denir.’ ifadesini kullanır.²⁰⁸

Bundan dolayı hikmet, ilim ve akıl ile hakka isabet etmek olarak da tanımlanmıştır.²⁰⁹ İbn Manzur, Arap dili sahasında meşhur olan “*Lisânu’l Arab*” adlı eserinde hikmet kelimesine ‘en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek’ manasını verirken, kelimenin bilmek ve anlamak kavramlarıyla eş anlamlı olduğunu belirtir. Bu yüzden Allah’ın bir ismi de el-Hakîm’dır. Allah mutlak hüküm sahibi ve hükmünde adil, yarattıklarında ve yaptığı işlerde ihsan sahibi olduğundan gerçek ‘hakîm’ kendisidir.²¹⁰ Cevherî (v. 1003-1010) de hakîme, hikmetin hükümle yakın ilişkisinden dolayı âlim ve ilmî hüküm sahibi anlamını vermektedir. Hakîm, hâkim ve hakem birbirlerine yakın anlamlı kelimeler olarak adaleti sağlayan, derinlemesine bilip kavrayan, yanlışlığa mani olan gibi özellikleri taşırlar.²¹¹

İslam öncesi Arapların kendilerine has hikmetleri ve hakîm kişileri vardı. Şairlere, hatiplere, kâhinlere, tecrübeli ve basiretli kişilere “*hakîm*”, onların veciz ve belîğ sözlerine de “*hikmet*” denilmekteydi. Ayrıca İslam öncesi hakîm,

²⁰⁶ Râgıb el-İsfahani, *Müfredât Elfâzi’l-Kur’ân*, ۴۴۴ md, çev.; Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010, s. 421; Seyyid, Mehmed, *Usûl-i Fıkıh (Medhal)*, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011, s. 485.

²⁰⁷ Uludağ, Süleyman, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 7.

²⁰⁸ Uludağ, *Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 7.

²⁰⁹ Râgıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 423; Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, II, sad; Sıtkı Güllü, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2008, s. 290.

²¹⁰ İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu’l Arab*, “hkm”, Beyrut, 1993.

²¹¹ Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihahu’l-Arabiyye*, “hkm”, V, Beyrut: Daru’l-Kutubu’l İlmîyye, 1999, s. 225-227.

hikmetler konusunda kendi tecrübelerinden yarar temin edebilen veya başkalarının nasihatlerinden faydalanan kimse için kullanılmaktaydı.²¹²

Hikmet, hem Allah hem de insan hakkında kullanılan ortak sıfatlardandır. Allah hikmet sahibidir dendiği gibi, insan hikmet sahibidir de denebilir. Ancak Allah'ın hikmet sahibi oluşu ile insanın hikmet sahibi oluşu aynı şey değildir. Allah'ın hikmeti ezeli, mutlak ve kâmil iken, insanın hikmeti sonradan değildir ve eksiktir. Bu sebeple Allah'ın hikmetinde bir artma veya eksilme söz konusu değilken, insanın hikmetinde bir artma veya eksilme söz konusudur.²¹³ Hikmet kelimesi Allah için kullanıldığında, Allah'ın şimdi veya gelecekte kullarının menfaatine dayanan şeyler yaratması, insan için kullanıldığında ise, insanın hemcinslerinin menfaatine dayanan şeyler yapmasıdır. Yani Allah'ın kanununu kavrayıp yalnızca kendisi için değil de, diğer insanların da faydalanabileceği eserler ortaya koymasındır.²¹⁴

Lügat kitaplarında hikmet kelimesine “en iyi ilim vasıtalarıyla en iyi şeyin bilinmesi, kazâi bir hükümle adil olan, eşyanın hakikatini olduğu gibi bilmek ve gereğince amel etmek, konunun sebeplerini beşerin gücünün yettiği ölçüde araştırmaktır.” anlamları da verilir.²¹⁵ Bu bağlamda hikmet kelimesi bize, bilmek, varlıkları ve yaratılmışları kavramak, ilim vasıtalarını kullanarak insanlığın faydasına olan şeylerde gayretli olmak anlamlarını verir. Nitekim Elmalılı, “her nerede kötülüğü önleme ve yararlı olanları elde etme varsa orada bir hikmet manası vardır.”²¹⁶ ifadelerini kullanır. Bundan dolayı bir şeyin içinde gizlenen ve sonuç bakımından ortaya çıkacak olan fayda ve iyiliğe o şeyin hükmü veya hikmeti denir.

Biraz daha geniş olarak hikmet, lügat itibarıyla ilim, duyular üstü idrak, gerçekçilik, ilham, iç olgunluğu, doğruyu hızlı şekilde yakalamak ve sunmak, derin düşünce, din, din inceliklerini kavrama, Allah'ın ahlakıyla bezenme, güzeli

²¹² Uludağ, *Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 9.

²¹³ Uludağ, *Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 7.

²¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 293; Râgıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 423; İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, “hkm”; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, 284-285.

²¹⁵ Erdem, Hüsamettin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebetleri*, Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, Konya, 1999, s. 30-32.

²¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 288.

çirkinini tercih yeteneği, eşyayı olması gereken yere koymak, icat etmek, akli gereğince kullanmak, varlığın sırlarını yakalamak, söz ve fiilde isabet etmek anlamlarında da kullanılmıştır.²¹⁷

Görüldüğü gibi hikmet kavramının lügatte birçok anlamı vardır. Fakat şunu bilmek gerekir ki her bir farklı anlamın doğrudan veya dolaylı olarak kelimenin diğer anlamlarıyla ilişkisi vardır. Özet olarak hikmet; *'her şeyi kendisine yakışan biçimde yerine koymaktır ki, bu da işte isabetlilik ve uygunluğu gerektirdiği gibi, her türlü akılsızlık/serserilikten sakınarak, makul, isabetli ve doğru görüşe sahip olmak ve adaleti gerçekleştirmektir.'*²¹⁸

B. Hikmet'in Istılâhî Anlamı

Daha önce de bahsettiğimiz üzere, hikmet kavramı dinin bütün alanlarında kullanılan bir kavramdır. Fıkıh ilmi alanındaki anlamını tam olarak kavrayabilmemiz için, kavramın diğer alanlarda kazanmış olduğu anlamı da bilmemiz gerekir. Bu yüzden bu başlık altında hikmetin diğer bazı alanlarda kazanmış olduğu anlama kısaca değinmeye çalışacağız. Ayrıca, kavramın tefsir ve hadis ilimlerinde kazanmış olduğu anlama "Kur'ân ve Hadislerde Hikmet Kavramı" başlığı altında değinilecektir. Bu yüzden mevcut başlık altında tekrar ele alınmayacaktır. Hikmet kavramının asıl konumuz olan fıkıh ilmi ile ilişkisi ise, konu bütünlüğü adına "Hikmet-i Teşri İlmi" başlığı bağlamında ele alınacaktır.

Kelamcılar, hikmeti dilcilerin "bilgi ve davranışta mükemmellik" şeklindeki tanımlarından hareketle, Allah'ın ilminde ve fiillerinde eşsiz mükemmelliğinin gereği olarak, Allah'ın her yaptığıının bir gayeye matuf olduğu sağlam ve mükemmel yapma gücüne sahip olduğu şeklinde tanımlamışlardır. Allah her türlü gayesiz ve abes fiilden uzaktır. Eğer Allah u Teâla gayesiz ve abes bir fiil işlerse, bu durum Allah'ın her şeyi bilme ve her şeye gücü yetebilme sıfatlarına aykırı olabileceği gibi ilahlık sıfatına da aykırı olacağından böyle bir şey Allah için düşünülemez. Ayrıca Allah'ın her fiili kullarını faydalandırmak amacıyla mefsedeti önleyen sağlam bir sistem oluşturma gayesini güttüğü gibi,

²¹⁷ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1997, s. 184.

²¹⁸ Tan, *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*, s. 22.

Allah fiillerinde mutlak tasarruf sahibidir ve yaptıklarından dolayı sorgulanamaz.²¹⁹

Bütün bunlarla beraber kelamcılar, Allah'ın fiillerini bir sebebe dayalı olarak ve maslahattan dolayı işleyip işlemediği, bunun Allah'a bir zorunluluk yükleyip yüklediği, Allah'ın fiillerinin bir hikmet veya illete bağlanmasının ilahlığına bir sınırlama getirip getirmediği konusunda ihtilaf etmişlerdir.

Mu'tezile'ye göre Hakîm olan Allah, bir fiili işlerse bunun bir maksadı vardır. Maksatsız bir fiil boş ve anlamsızdır. Allah bir fiili iki maksattan biri için yapar; ya bu işlediği fiilden kendisi menfaatlenecektir, ya da bu fiili işlemesinin sebebi başkasının menfaatidir. Allah için bir şeyden menfaatlenmek söz konusu olmayacağına göre, o fiili kullarının faydalanması için işler.²²⁰

Görüyoruz ki Mu'tezilîler, yüce Allah'ın fiillerinde mutlaka bir hikmetin olması gerektiği görüşündedirler. Allah'ın fiillerinin hikmetsiz olmasını bir eksiklik olarak değerlendiren Mu'tezilîler, bu durumun O'nun şanına yakışmayacağını belirtirler.

Eş'arîlere göre Allah'ın fiilleri kullarının menfaatlerine ve birtakım maksatlara dayandırılmaz. Çünkü böyle bir maksada dayandırma Allah için bir eksiklik olacaktır ki bu da Allah'ın şanına aykırıdır. Bir fiili bir maksada, bir maslahata, bir hikmete binaen işlemek o maksat ya da hikmetle eksikliğin giderilmesi anlamına gelir ki böyle bir durumda failin maksatla tamamlanması söz konusu olacaktır. Bir hikmet ya da maslahatla olgunlaşan, zatı itibarıyla eksiktir ki böyle bir durum Allah için söz konusu olamaz. Allah eksikliklerden münezzehtir.²²¹

Allah'ın her şeyi bir hikmete ve illete göre yaptığını veya yapacağını söylemek, Eş'arîlere göre O'nun mutlak iradesini hikmet ve illet gibi şeylerle kayıtlamak ve sınıflandırmaktır. Taftazânî bu durumu şu sözleriyle dile getiriyor: "Bu durumda işi yapan Allah olsa da, O'na işi yaptıran hikmet ve illet oluyor.

²¹⁹ Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, s. 105.

²²⁰ Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc.; Şerafeddin Gölçük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980, s. 179.

²²¹ Yüksel, Emrullah, "İlahi Fiillerde Hikmet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.; 8, Erzurum, 1988, s. 52.

Böyle bir anlayışa göre Allah'ın tamamen hür, dilediğini yapan (faili muhtar) oluşu engellenmiş, sınırlandırılmış olmaktadır.”²²²

Diğer taraftan varlık âleminde, salgın hastalıklar ve zararlı hayvanlar gibi varlığında hiçbir hikmet ve fayda düşünülmeyen yaratıklara rastlamaktayız. Eğer ilahi fiillerin hikmet ve maslahatı içermiş olması gerekseydi, bu hastalıkların ve hayvanların olmaması icap ederdi. Oysa dünyada o gibi zararlı ve faydasız yaratıklar pek çoktur. Bu da demek oluyor ki, ilahi irade ve fiillerde ille de bir hikmetin görülmesi gerekmemektedir.²²³

Mâtürîdîlere göre ise ilahi fiiller, gizli ve açık pek çok hikmet ve maslahat barındırırlar. Fakat bu hikmet ve maslahatlar kullar içindir. Allah, insanlar hakkında hükümlerini birtakım sebeplere bağlayarak yaratır. Bu yüzden ilahi fiiller ve hükümler, yaratıkların maslahat ve maksatlarıyla nedenlendirilir. Çünkü hikmet, fiilin maslahatsız olmasına aykırı düşmektedir. Zira fiilin maksatsız olması onun manasızlığını gerektirir. Ancak bu fayda ve menfaat Allah'ın zatına değil, kullarına aittir. Başkasına ait menfaatle Allah'ın olgunluk elde etmesi söz konusu değildir. En uygunu, O'nun başkası menfaatine fiili işlemesidir. O'nun zatının kemali, en uygun olanı seçmesini gerektirmektedir.²²⁴ En uygun olmakla beraber, bu gereklilik kendi üzerine herhangi bir vaciplik ve zorunluluk söz konusu olmaksızın işlemesi anlamındadır.²²⁵

Tasavvuf doktrininde ise hikmet, aklın dışında bir yaklaşımla ele alınır. Hikmet akla değil imana, sevgi ile kavranan bir bilgiye dayandırılmaktadır. Derin anlamlı bir deneyden çok, sezgi ile kavranan bir düşünceye hikmet adı verilmektedir. Hikmet, zihnin ilham ile her şeyin künhüne erecek şekilde nurları vermesi halidir. Ayrıca hikmet, ilahi sırların bilinip kavranması, bütün hal ve hareketlerde isabetli olup itidal üzere bulunmak manasında da kullanılır.²²⁶

²²² Taftazânî, *Şerhu'l Akâid*, haz.: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1980, s. 244.

²²³ Can, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'ârilik ve Maturidiyye'ye Göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 27.

²²⁴ Mu'tezile, Eş'ârî, Mâtürîdî ve diğer tarafların bu konu hakkındaki görüş ve delillerini daha kapsamlı bir şekilde görmek için bkz.; Seyyid, *Usûl-i Fıkıh*, s. 289; Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İFAV, İstanbul, 2008, s. 287 vd.

²²⁵ Yüksel, *İlahi Fiillerde Hikmet*, s. 53; Can, *Allah'ın Fiillerinde Hikmet*, s. 35-36.

²²⁶ İnak, Halil İbrahim, *Hadislerde Hikmet Kavramı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 17.

Kaynağını vahiy, akıl ve tecrübeden alan hikmet, varlığın sebep-sonuç ilişkisinden hareketle hakikatin bilgisini elde edip, bu bilgiye göre insan varlık ilişkisini olması gerektiği şekilde inşa etmek iken; tasavvuf hikmeti sadece bireylerin tecrübî, sezgisel ve imanî olgunluğu sonucu elde edilen gizli bir bilgi, iç aydınlık ve keşf yoluyla ilahi sırların, bilgilerin kalbe gelmesi şeklinde görmektedir.²²⁷

Hikmet kavramının sık kullanıldığı doktrinlerden biri de muhakkak felsefedir. Kindî (801-873)'ye göre felsefe, insanın gücü nispetinde ebedî, küllî şeylerin hakikatlerini, mahiyetlerini ve sebeplerini bilmesidir. İbn Sînâ (980-1037)'ya göre felsefe, insanın kendi takati nispetinde eşyanın gerçeklerini nazarî olarak düşünmesi ve kabul etmesidir. İbn Rüşd (1126-1198)'e göre felsefe, sanat eseri olarak varlıklar üzerine düşünmek ve Sâni'yi tanımaktır. İbn Hindû (v. 1032)'ya göre ise felsefe, Allah, hikmet ve fazilet sevgisidir.²²⁸ Bütün bu tanımlar ortaya koymaktadır ki felsefe ve hikmet hemen hemen aynı manaları taşımaktadırlar.

İbn Rüşd'ün tanımından da anladığımız gibi felsefe, akıl sahibi insanın varlık hakkındaki bilgisi, düşüncesi ve bu bilgiyi elde etmek için verdiği uğraş ve etkinliktir. Filozofların tanımları farklı görünüyorsa bile, felsefenin ilahî bir boyutunun olduğu noktasında birleştikleri göze çarpar. Felsefenin veya hikmetin bütün sırları yaratılan bu varlık dünyasının içindedir. Bu sırlardan hareketle ilkçağda, İslam dünyasında, hatta Avrupa'da yetişen filozoflarda hikmet ve felsefe, insan ruhunu ve zekâsını besleyen manevî bir gıda sayılırdı. İnsanı kuşatan bütün varlıklara karşı merakımızı tatmin eden bir ilim olarak felsefe ortaya çıkıyordu. Felsefe ve hikmet dışında kalan ilimler varlıklara belli bir açıdan bakıyorken, felsefe ve hikmet mümkün olan bütün yönlerden maddî ve manevî âlemi incelemek istiyordu. Hikmet ilkçağdan itibaren her şeyi kuşatan bir bilgi olarak algılanırken, diğer ilimler bu mutlak ve küllî bilginin bir şubesi, alt bölümü şeklinde değerlendiriliyordu. Mutlak hikmet binasının içinde bütün ilimler mevcuttu. Çünkü hikmet, konusu yönünden 'en faziletli bilgi', 'en doğru ve en sağlam bilgi' ve 'ilk sebeplerin bilgisi' olması hasebiyle, diğer tüm ilimlere doğru

²²⁷ Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, s. 108.

²²⁸ İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı*, s. 18.

ilkelerini veren mutlak bir ilimdir. Her ilim bu binada bir oda değerindeyken, odaların üstünde yer alan çatı felsefe sayılıyordu. Yani felsefe bütün ilimlerin üstünde yer alırken, hikmet ise, çatıyı da içine alan binanın kendisi olarak değerlendiriliyordu.²²⁹

Sonraki dönemlerde hikmet, felsefe yerine kullanılır oldu. Yani hikmet, hem bir disiplin hem de bir düşünce tarzı olan felsefeyle aynı görülmüştür. İslam filozoflarının çoğunluğu genellikle 9. yüzyılın sonundan itibaren özellikle felsefi eserlerine başlık verirken felsefe yerine daha çok hikmet kelimesini tercih etmişlerdir. Bununla beraber bazen Müslüman filozofların hikmet kelimesini felsefe kelimesinden ayırarak farklı anlamlarda kullandıkları da olmuştur. Filozoflar hikmete felsefeden daha yüce bir değer atfetmişlerdir. Mesela Kindî'ye göre hikmet, kuvvenin fazileti, külli şeylerin hakikatleri ve bilgisi, hakikatleri yönünden sevilen şeyin kullanılmasıdır. O halde hikmet kesin bilgi, yapılmasında fazilet olan bir hareket tarzıdır. Hikmet bu kullanımıyla felsefeden daha kapsamlı bir mana taşır.²³⁰

Görüldüğü gibi hikmet kavramı hukuk dışındaki diğer alanlarda da önemli bir yer işgal etmiş, terim anlamı itibarıyla, her alanda mükemmelliği ifade eden bir anlam taşımıştır.

C. Hikmet-i Teşrî' İlmi

Bilindiği üzere, insanoğlu yaratılışının gereği olarak dünyaya geldiğinden beri daima etrafında olup bitenleri anlamak ve öğrenmek istemiş, varlık ve olaylar arasında bir sebep ve gaye ilişkisi aramıştır. Merak sahibi insan, kendi fiillerinde bir neden ve amaç göttüğü gibi, kendi gücünü aşan âlemde cereyan eden olaylar, daha doğrusu ilahi fiiller arasında bir sebep ve gaye bulunup bulunmayacağını da düşünmüş ve çeşitli görüşler beyan etmiştir.

Hem âlem hem Kur'ân Allah'ın eseridir. Âlemde boş, abes, gayesiz, hikmetsiz ve tesadüfi olan hiçbir şey yoktur. Kâinat kitabı dediğimiz âlemi belli bir takım illetlere, maksatlara ve hikmetlere göre yaratan Allah, elbette ki Kur'ân'ı ve içindeki hükümleri de belli bir maksat ve hikmete binaen indirmiştir. Kâinat

²²⁹ Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri (Felsefeye Giriş)*, İstanbul: Doğu Yayınevi, 1982, s. 35-38.

²³⁰ Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997, s. 23.

kitabında gayesiz ve hikmetsiz bir şey bulunmadığı gibi, Kur'ân'da da maksatsız ve hikmetsiz bir şey yoktur.²³¹

Hikmet kelimesinin gerek sözlük anlamı gerekse terim anlamı üzerinde durduk. *Teşrî'* sözcüğü ise 'şera'a' kökünden türemiş 'tef'îl' kalıbında mastar olup 'yasa ve kanun koymak, yolu açmak, meşru etmek' gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise teşrî' kelimesi, insanın dünya ve ahirette mutlu olmasını sağlayacak en güzel hükümlerin kâinatın yaratıcısı olan Allah tarafından, Rasûlullah (s.a.v.) aracılığıyla belirlenip düzenlenmesidir.

Tamlama olarak hikmet-i teşrî' ise, her hukukî hükmün konuluşunda, asıl itibarıyla adalet ve maslahat temeline dayalı olarak amaçlanan hedefler ve gayelerdir. Bu yüzden İslam hukukuna göre, adalet ve hakiki-geçerli maslahatların dışında amaçlanan hiçbir hedef ve gaye yoktur.²³² Hikmet-i teşrî' hakkında verilen diğer bazı tanımlar ise şu şekildedir;

- Hikmet-i teşrî', dini hükümlerin hikmet ve sırlarından bahseden ilimdir. Dini emir ve yasakların hikmetini açıklayan ilim olarak da tarif edilebilir.²³³
- Hikmet-i teşrî', hükümlerin konulmasında gözetilen şer'î maksatları ortaya koyma ve nassların yorumunda bu maksatların gerçekleşip gerçekleşmediğine dikkat etme, yorumda ve ulaşılan sonuçları test etmede umûmât-ı Kur'ân ve sünneti kıstas olarak kullanma, küllî (bütüncül) bir yaklaşımla meseleleri değerlendirme gibi konuları ele alan ilim dalıdır.²³⁴

"Hikmet-i teşrî'" kavramını açıklamaya çalışanlar, bu kavramın insanın içine gizlenen fitrat ile ilişkisi üzerinde durmuşlardır. Allah Teâlâ "*Sen, varlığını her türlü sapmadan uzaklaşarak tümüyle doğru ve asıl dine, Allah'ın insanlığın özüne yaratılıştan nakşettiği fitrata çevir; (ta ki) Allah'ın yarattığında olumsuz bir değişme olmasın: İşte doğru din(in amacı) budur, fakat insanların çoğu*

²³¹ Uludağ, *Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 15.

²³² Pekcan, Ali, *İslam Hukukunda Gâye Problemi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003, s. 28.

²³³ Kahraman, Abdullah, "Dârulfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşrî' ve Bir Metin", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.; 15, 2010, s. 345.

²³⁴ Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 197.

bilmezler.”²³⁵ buyurmaktadır. İbn Aşûr, ayet üzerinde uzunca bir açıklama yaptıktan sonra, fitratın Allah’ın yarattıklarında gözettiği düzen olduğuna işaret ederek, ‘teşrî’in genel gayesini dikkatlice gözden geçirdiğimizde, Allah’ın fitratı korumaya ve fitratın çiğnenmesinden sakındırmaya yöneldiğini görürüz.’ ifadelerini kullanır.²³⁶ Bu hususa büyük önem veren İzzeddin b. Abdisselâm’a göre Allah, insanların fitratına genel olarak faydayı belirlemeye yarayan bilgileri yerleştirmiştir. Mesela, çok faydanın az faydaya veya az zararın çok zarara tercih edilmesi gerektiği insanların fitratına yerleştirilen bir kuraldır. Bu sebeple zaruri faydalar konusunda filozofların görüşleriyle şer’î hükümler aynı noktada buluşmaktadır.²³⁷

Allah insanı, onlara sunacağı dini kabul edebilecekleri şekilde yaratmıştır. Yani Allah’ın insanlara sundukları ve insanlardan istedikleri, onların tabiatına uygun olan isteklerdir. Kur’ân’da, Hz. Peygamber’in hatırlatıcı (müzekkir)²³⁸, Kur’ân’ın da hatırlatma (tezkira)²³⁹ olarak nitelenmesi bu durumun bir göstergesidir. Çünkü bir şeyin hatırlatılması için o şeyin önceden en az bir kere bildirilmiş olması gerekir. Bahsi geçen bildiri, Allah’ın o bilgileri fitratımıza sunmuş olmasıdır.

İşte bütün hükümlerin nihai amacı, insanın fitrî yapısını koruyarak fert ve toplum olarak onu mutlu kılmak ve insanın her türden ihtiyaçlarını meşruiyet çerçevesi içerisinde karşılamaya çalışmaktır. Bu itibarla cüz’î hükümlerin bu bütünlük içerisinde, asıl maksadı gerçekleştirici mahiyette değerlendirilmesi gereği vardır. İşte bu ve benzeri konuları ele alan ilme “makâsıd-ı şerî’a” ya da “hikmet-i teşrî” denmektedir.²⁴⁰

İslami ilimler içerisinde hikmet-i teşrî’ ilmi, dinin ve din kurallarının felsefesini yapan, neden ve niçin sorularına cevap arayan bir daldır. Hükümlerin ne için vaz edildiğini akılla kavramak için bir nevi sorgulama içermesi dolayısıyla bu ilme “hükümlerin felsefesi” de denilebilir. Fıkıh usulü ilminin en önemli

²³⁵ Rûm 30/30.

²³⁶ İbn Aşûr, Muhammed Tâhir, *Makâsıdu’ş-Şerî’ati’l-İslâmiyye (İslam Hukuk Felsefesi)*, çev.; Mehmet Erdoğan-Vecdi Akyüz, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006, s. 88.

²³⁷ İbn Abdisselâm, İzzeddin, *Kavâidu’l-Ahkâm fî Mesâlihi’l-Enâm*, Beyrût, 1980, II, 60.

²³⁸ Ğâşiye 88/21

²³⁹ Tâhâ 20/3

²⁴⁰ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 338.

konularından sayılan hikmetü't-teşrî'in özünü "Allah hüküm koyarken bir maslahat, bir gaye ve bir fayda gözetmiş midir?" sorusuna verilen cevap teşkil etmektedir.²⁴¹

Dini hükümlerin ne için vaz' edildiğine ilahî açıdan bakıldığında *makâsıdu'ş-şerî'a*, insanlar açısından bakınca *maslahat*; her iki açıdan bakınca da *hikmetü't-teşrî'* diye isimlendirilir. İslami ilimler içerisinde hikmet-i teşrî' ilminin özel ve önemli bir yeri vardır. Bu "ilm u ma'rifeti hikemi'ş-şer" (şeriatın hikmetlerini bilmeyi sağlayan ilim) adıyla furû-ı fıkıh ilminin alt bölümlerinden biri olarak ilimler tasnifindeki yerini almıştır. Zira İzmirli'nin ifadesiyle "İlahi tekliflerin hikmeti ancak bu ilimle bilinir. Hükümlerin güzellikleri ve sebepleri, emir ve nehiyelerin, mükâfat ve cezaların sebepleri, meşruiyet yönleri ancak bu ilim ile öğrenilir. Bu ilim sayesinde taat erbabı basiret üzere amel eder, apaçık mucizeler tezahür eder, zihinler dinçleşir, düğümler çözülür, şüpheler ortadan kalkar, akıl ve naklin birbirine uygunluğu ortaya çıkar, mümin mutlu, inkârcı ise hayran olur, inkârcıların fesat tohumları imha edilir ve dinsizlerin dayanakları yıkılmış olur."²⁴²

İslam bilginleri özellikle"...Dikkat edin, yaratma (halk) da, yarattıklarını koyduğu kanunlara göre yönetme (emr) de ona aittir. Ne yücedir âlemlerin Rabbi olan Allah."²⁴³ mealindeki ayetten hareketle Allah'ın tekvîn (yaratma) ve teşrî' (dini hüküm ve emir koyma) yetkisinden bahsetmişlerdir. Aynı zamanda bu gibi hükümlerin hikmetlerini açıklamaya çalışmışlardır. Allah Tealâ "*Şimdi bizim sizi boş yere ve amaçsız yarattığımızı sanıyorsunuz öyle mi?*"²⁴⁴ buyurarak Halk ve Emr'de, dini ve dünyevi sahada illetler, sebepler, gayeler, maksatlar, maslahatlar, hikmetler yoktur diyenlere bir cevap vermiş oluyor. Aslında her iki iradenin kendine has gaye, maslahat ve sebepleri söz konusudur. İşte bu yaratışın gaye, sebep ve maslahatlarına 'hikmet-i tekvîn' (yaratış hikmeti); din ve emirleri ile ilgili gaye, maslahat ve sebeplerine de 'hikmet-i teşrî'' (kanun koyma) denir.²⁴⁵

²⁴¹ Kahraman, *Hikmet-i Teşrî' ve Bir Metin*, s. 345.

²⁴² Kahraman, *Hikmet-i Teşrî' ve Bir Metin*, s. 346.

²⁴³ Âraf 7/54.

²⁴⁴ Mu'minûn 23/115.

²⁴⁵ Uludağ, *Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 17; Tan, *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*, s. 99.

Kur’ân-ı Kerîm’in birçok ayetinde evrende bir nizamın bulunduğu, hiçbir şeyin boşuna yaratılmayıp bir amaca dayandığı, kâinattaki varlık ve oluşların insanın hizmetine verildiği belirtilmektedir.²⁴⁶ Kâinatta mevcut olan sonsuz ve sayısız hikmetlerin benzeri dinin emir, yasak ve tavsiyelerinde de bulunmaktadır. *Hikmet-i teşrî’* bir çeşit din felsefesi olduğundan bu ilmin gayesi, her çeşit dini hükümleri araştırmak, bunların vaz ve teşrî’ edilmelerinin maksat ve faydalarını keşfetmek, aralarındaki münasebet ve irtibatı incelemektir. Tekvindeki hikmeti daha çok kelamcılar ele alırken, teşrî’deki hikmetle daha çok fıkıh ve fıkıh usulü bilgileri ilgilenmişlerdir.²⁴⁷ Tasavvuf ve ahlakçılar ise her iki hususla meşgul olmuş, özellikle de ibadet ve ahlaka dair hükümlerin hikmetlerini detaylı bir şekilde ele almış ve bu konuda çeşitli eserler kaleme almışlardır.²⁴⁸

İslami literatürde bu ilim dalına dair “hikmet-i teşrî” adıyla yazılmış müstakil bir eser bulunmamaktadır. Bu durum söz konusu ilim dalının ele alınıp incelenmediği anlamına gelmez. Aksine fıkıh literatürü içinde konuyla ilgili farklı adlarla yazılmış eserler ve zengin malumat bulunmaktadır.²⁴⁹ Ancak bu malumat “hikmet-i teşrî” veya “hikmetü’t-teşrî” adlı müstakil kitaplardan ziyade, fıkıh kitaplarının ilgili bölümünde, genelde de şerh türü eserlerin konu girişinde ele alınmıştır.²⁵⁰ Bununla birlikte kavram olarak hikmet-i teşrî’e yakın ve aynı anlamı ifade eden bazı kelimeler klasik literatürde kullanılmıştır. Bunların başında “makâsıdu’ş-şerî’a”, “esrâru’ş-şerî’a” ve “esrâru’d-dîn” gibi kavramlar gelmektedir. Bu kavramlar içerisinde, “esrâr” kavramını daha çok ibadet ve ahlaka dair hükümlerin hikmetlerini açıklamaya çalışan sufiler, “hikmet” kavramını ise fakihler tercih etmiştir.²⁵¹

²⁴⁶ İlgili ayetler için bkz.: Furkân 25/2; Ra’d 13/8; Kamer 54/49; Duhân 44/38-39; Yûnus 10/5.

²⁴⁷ Şâtıbî’nin *el-Muvâfakât* adlı eseri ile, Şah Veliyyullah Dihlevî’nin *Huccetullâhi’l Bâliğa* adlı eserleri bu türün en güzel örnekleridir.

²⁴⁸ Uludağ, *Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 18.

²⁴⁹ Molla Fenârî *‘Fusûlu’l Bedâi’* isimli eserine *‘Esbâb-ı Şerâi’* ve *Hikemi Ahkâm* adıyla bir bölüm eklemiş, burada emir ve yasakların sebepleri, dini hükümlerin hikmet ve maksatları üzerinde durmuştur. İbn Kayyim el-Cevziyye de *‘İ’lâmu’l-Muvakkı’in* isimli eserinde dini hükümlerin hikmetleri üzerinde durmuştur.

²⁵⁰ Konuyla ilgili yazılan klasik dönem ve son dönem eserlerin isimleri hakkında geniş bilgi almak için bkz.; Kahraman, *Hikmet-i Teşrî’ ve Bir Metin*, s. 347, 9 ve 10. dipnotlar; Haçkalı, Abdurrahman, *İlgili Literatür Çerçevesinde Makâsıd İctihadının Tarihi Seyri*, haz.; Ahmet Yaman, *Makâsıd ve İctihad*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, s. 259-303.

²⁵¹ Kahraman, *Hikmet-i Teşrî’ ve Bir Metin*, s. 348.

İslâm hukukunda, şârî'in koymuş olduğu hükümlerin genel ya da özel amaçları anlamında birçok kelime kullanılmıştır.²⁵² Fakat gözetilen amaç ya da amaçlar anlamında makâsîd, maslahat/mesâlih ve hikmet/hikmet-i teşrî' kelimeleri diğerlerine nispetle terim niteliği kazanmış kelimelerdir. "Makâsîdu'ş-şerî'a" dinin genel maksatlarından bahsederken, "esrâru'ş-şerî'a" ve "hikmet-i teşrî'" daha çok teker teker hükümlerin hikmet ve esrarını ele almaktadır.²⁵³ Bir başka ifadeyle, genel olarak İslam hukukunun dayandığı temel düşünceyi, hususi olarak da her hükmün hikmet ve felsefesini ortaya koymak maksadıyla yazılmış eserlere "esrâru't-teşrî'" veya "hikmetü't-teşrî'" gibi isimler verilir. Buna göre "makâsîdu'ş-şerî'a" hükümlerin genel (tümel) maksatlarını, "hikmetü't-teşrî'" ise hükümlerin özel (tikel) maksatlarını ele alır.²⁵⁴ Bu anlamda bakacak olursak "makâsîdu'ş-şerî'a" yani genel maksatlar; Allah'a kulluğun, adaletin ve toplumsal düzenin sağlanması, eşitlik ve hürriyet, erdemli bir toplum oluşturma, yeryüzünün imarı, uygulanabilirlik, itidal ve kolaylık gibi unsurlardan oluşmaktadır. "Hikmetü't-teşrî'" yani özel maksatlar ise; rehin akdinde teminatın sağlanması, nikâh akdinde aile düzeninin tesisi, boşanmanın meşru kılınmasında sürekli zararın önlenmesi gibi unsurlardan oluşur.²⁵⁵

'Hikmet-i teşrî'' ve 'makâsîdu'ş-şerî'a' kavramlarının tanımlarına baktığımızda bunların birbiri yerine kullanıldığını görüyoruz. Fakat bu kullanım kısmen doğru olmakla beraber aradaki küçük farkı da göz ardı etmemek gerekir. Bu iki kavram iç içedir, fakat aynı değildir. 'Makâsîdu'ş-şerî'a' kavramı 'hikmet-i teşrî'' kavramını kuşatan bir anlama sahiptir. Ancak zaman içerisinde bu iki kavram arasındaki nüans göz ardı edilerek kavramlar birbirinin yerine kullanılmaya başlanmıştır.

Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer husus da şudur: Sahabe dönemi içtihadına bakıldığında kavram olarak 'makâsîd' kelimesi kullanılmamış olsa da, hükümlerin uygulanışında makâsîdın/maslahatın dikkate alınan bir

²⁵² Kullanılan kelimeler için bkz.; Türcan, Talip, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009, s. 35.

²⁵³ Boynukalın, "Makasîdu'ş-Şerî'a", XXVII, 423, 425.

²⁵⁴ Alâeddin Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî'nin hükümlerin tek tek amaçlarını açıklamak suretiyle kaleme aldığı "*Mehâsinu'l İslâm ve Şerâ'iu'l İslâm*" adlı eseri bu alanda oldukça önemlidir.

²⁵⁵ Boynukalın, "Makasîdu'ş-Şerî'a", XXVII, 425.

prensip olduğu gözden kaçmamaktadır. İctihat yapan her sahâbi, hükmün sebebinin değişmesine paralel olarak Hz. Peygamber'in verdiği hükmü değiştirmiş, maslahatı ilke olarak benimsediklerini göstermişlerdir. Mesela; Hz. Ebubekir zamanında, Hz. Ömer'in itirazı üzerine 'müellefe-i kûlûb'a verilen zekât kesilmiştir. Çünkü İslam'ın artık onlara ihtiyacı kalmamıştır; Hz. Ömer'in hilafetine kadar camide toplu olarak kılınmayan teravih namazı, farzlara karışma ihtimali ortadan kalktığı için artık cemaatle kılınmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber, kaybolmuş develere rastlayanların onları serbest bırakmasını istemiştir. Çünkü develer uzun müddet kendilerini idare edebilirler. Bu arada sahipleri onları bulma imkânına maliktir. Hz. Osman kendi zamanındaki ahlaki durumu göz önüne alarak kayıp develerin i'lândan sonra satılmasını ve bedelinin, sahibi ortaya çıkınca ona teslim edilmesini emretmiştir. Hz. Ali ise Hz. Osman'ın içtihadına ters bir şekilde, develerin devletin ahırında tutulup, sahibi bulununcaya kadar beslenerek bekletilmesini istemiştir.²⁵⁶ Görüldüğü gibi, her ne kadar adı konulmuş olmasa da sahabe döneminde makâsîd içtihadı uygulanmıştır. Fakat bu içtihadın belirlenmiş bir kuralı yoktur.

Sahabe döneminden hicrî IV. asra kadar makâsîd/maslahat içtihadını ifade eden farklı kavramlar vardır. Hicrî IV. asırdan önce makâsîd içtihadını kapsayacak şekilde 're'y' kavramı; 'maslahat' ve 'maksad'ı ifade eden 'ma'na', 'illet' ve 'hikmet' kavramlarının kullanıldığı görülür.²⁵⁷ Bunlar arasında 'hikmet' kavramı önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu kavram, Kur'ân'da ve hadislerde diğer kavramların da anlamını kapsayacak şekilde kullanılmıştır.²⁵⁸ Ancak hicrî IV. asra gelindiğinde 'ıstıslâh', 'maslahat' ve 'makâsîd' kavramları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu cümleden olarak, günümüze ulaşan ilk kapsamlı fıkıh usulü eseri Ebû Bekr el-Cassâs'a (v. 370/980) ait 'el-Fusûl fi'l-Usûl' adlı eserdir. el-Cassâs eserinde maslahata *celbu'l-menfe'a ve def'u'l-mazarra* anlamı verir.²⁵⁹ Cassâs'ın konuyu ele alış tarzından ve verdiği örneklerden anlaşılmaktadır ki hicrî IV. asrın

²⁵⁶ Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009, s. 108.

²⁵⁷ Dönmez, İbrahim Kâfi, "Maslahat", XXVIII, 80; Haçkalı, *Makâsîd İctihadının Tarihi Seyri*, s. 262.

²⁵⁸ Kur'ân'da ve hadislerde hikmet kavramının kullanımı hakkında tezimizin "Kur'ân'da ve Hadislerde Hikmet Kavramı" bölümünden yararlanabilirsiniz.

²⁵⁹ Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Kuveyt, 1994, IV, 70.

ortalarından itibaren hükümlerin amacı olması bakımından maslahat üzerinde genel bir kabul oluşmuştur.²⁶⁰

Fıkıh usulünde makâsıdın ele alındığı bir diğer konu başlığı “istislâh”dır. Istislâh kelimesinin terim anlamıyla kullanımının en erken örneklerinden birini Hârizmî’nin (v. 387/997) “mefâtihu’l-ulûm” adlı eserinde bulmaktayız. Hârizmî, istislâh’ın ihtilafı delillerden biri olduğunu belirterek, istislâh’a sadece İmam Mâlik’in (v. 179/795) başvurduğunu belirtir.²⁶¹ Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî (v. 430/1040) ise, “takvîmu’l-edille” isimli eserinde makâsıd konusunu “kıyas” başlığı altında ele alarak illetin tespiti ile ilgili tartışır.²⁶²

Buradan da anlaşıldığı üzere, kıyas bahislerinin yanı sıra, maslahat fikrine dayalı çıkarımların, özellikle istidlal, istislâh ve istihsan kavramlarının ele alındığı bölümler makâsıd konusundaki incelemelerin en fazla yoğunlaştığı yerler olmuştur. Ancak dikkatimizi çeken bir husus da şudur ki, günümüzde kullanılan bir tamlama olan “el-hikmetu’t-teşrîyyetu” tamlaması hicrî IV. yüzyıl öncesindeki eserlerde aynen kullanılmamaktadır. Demek ki bu eserlerde hikmet konusu daha çok hikmetle ta’lîl problemi bağlamında ele alınmıştır.

Hicrî IV. yüzyıldan sonraki eserlere baktığımızda ise, makâsıd nazariyesine dair ilk kaidelere değinen usûlcü olarak genellikle İmâmu’l-Harameyn el-Cüveynî’nin kabul edildiğini görürüz. Cüveynî ‘el-Burhân’ isimli eserinde, makâsıd yaklaşımını ‘kıyas’ konusu altında ele alır. *İstidlal ve münâsebe* bahsinde ise, *mürsel maslahat* ile amel konusuna değinir. Dolayısıyla Cüveynî, makâsıd ile mürsel maslahatı ayrı mütâlaa etmiştir.²⁶³

Kendisinden sonra fıkıh usulü bilginlerinin konuya yaklaşımını belirgin bir şekilde etkileyen Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî ‘*el-Mustasfâ*’da, makâsıd içtihadına dair görüşlerini hem *kıyas*, hem de *istislâh* bahsinde ele alır.

²⁶⁰ Haçkalı, Abdurrahman, *Şâtîbî’de Makâsıd ve Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, s. 55.

²⁶¹ Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtihu’l-Ulûm*, Mısır, ts., s. 6-8.

²⁶² Debûsî, Ebû Zeyd, *Takvîmu’l Edille fî Usûli’l-Fıkh*, nşr.; Halîl Muhyiddin el-Meys, Beyrût, 2001, s. 311.

²⁶³ Cüveynî, Abdûlmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, *el-Burhân fî Usûli’l-Fıkh*, Beyrût: Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1997, II, 80-93, 169-170, 205. Cüveynî’nin eserinde makâsıd terimi ile aynı anlamda kullandığı terimleri görmek için ayrıca bkz.; Pekcan, *İslam Hukukunda Gâye Problemi*, s. 88.

Maslahatları ise üç kısma ayırarak üçüncü gurup maslahatlara “mürsel maslahat” adını verir. Gazâlî bu konuya hem *Istislâh* hem de *münâsebe* konularında temas eder.²⁶⁴

Hem Cüveynî hem de Gazâlî'nin görüşlerini benimseyerek *el-Mahsûl* adlı eserinde makâsîd bağlamında maslahata dair açıklamalarda ve analizlerde bulunan Fahrettin er-Râzî (v. 606/1209), muteber maslahatı dört kısma ayırarak hikmetle ta'lîl konusunu buraya dâhil etmiştir.²⁶⁵

Şâfîî âlim el-İzz b. Abdisselâm ise, *kavâidu'l ahkâm fî mesâlihi'l-en'âm* adlı eserinde, şer'î hükümlerin ortaya konmasında maslahatın nasıl dikkate alındığını ayrıntılı ve örneklendirilmiş bir şekilde ortaya koymuştur. O, şâri'in genel maksatlarından bahsetmekten ziyade, şarî'in koymuş olduğu hükümleri tek tek ele alarak özelde neyi amaçladığını ön plana çıkarmış, böylece kendinden önce gelen usûl yazarlarından ayrılmıştır. Bunu, kitabını yazma amacını açıkladığı şu cümlelerinden anlamaktayız:

Bu kitabın yazılmasından maksat, insanların elde etmeye çalışmaları için ibâdât, muâmelât ve diğer tasarruflardaki mesâlihın açıklanmasıdır. Çünkü İslâm tamamen maslahattır; ya mefseleti kaldırır ya da maslahatı gerçekleştirir. Allah Teâlâ'nın 'Ey İnananlar!...' diye buyurduğunu işittiğinde, bu nidasından sonra sana olan tavsiyesini düşün. Seni ya bir iyiliğe teşvik ettiğini ya da bir kötülükten sakındırdığını görürsün.²⁶⁶

Fıkıhın küllî kaidelere bina edilmesini savunan ve bu yaklaşımıyla Ebû İshak eş-Şâtîbî'ye öncülük eden Mâlikî âlim Şihâbuddin el-Karâfî, hem küllî kaideler hem de makâsîd konularında önemli izler ve eserler bırakmıştır. Hükümleri izah sadedinde maslahatı esas alan yaklaşımlarıyla hocası İzz b. Abdisselâm'ın açtığı çığırda yürümüştür.²⁶⁷

Kendinden önceki fıkıh literatüründe yer alan makâsîd içtihadı etrafında toplanan fikirlere aykırı bir şey söylememesine rağmen konuyla ilgili fikirleri en çok tartışılan âlim Necmeddin et-Tûfî (v. 716/1316) olmuştur. Necmeddin et-Tûfî

²⁶⁴ Haçkalı, *Şâtîbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü*, s. 64; Pekcan, *İslam Hukukunda Gâye Problemi*, s. 92-95.

²⁶⁵ Haçkalı, *Şâtîbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü*, s. 70; Pekcan, *İslam Hukukunda Gâye Problemi*, s. 95-96.

²⁶⁶ Haçkalı, *Şâtîbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü*, s. 71-72; Pekcan, *İslam Hukukunda Gâye Problemi*, s. 98-100.

²⁶⁷ Haçkalı, *Şâtîbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü*, s. 74; Pekcan, *İslam Hukukunda Gâye Problemi*, s. 100-101.

denince akla ilk gelen şey, maslahat hakkındaki görüşleridir. Tûfî maslahatı nassa takdim ettiği gerekçesiyle çokça eleştirilmiştir.²⁶⁸

Bu konuda görüş beyan eden bir diğer âlim İbn Kayyım el-Cevziyye (v. 751/1350)'dir. İbn Kayyım, *I'lâmu'l-Muvakki'in* adlı eserinde “şeriat insanların mesâlihine mebnidir” ifadesini kullanmış, tıpkı İzz b. Abdisselâm'da olduğu gibi hükümlerin hikmetlerini tek tek ele alarak açıklamıştır. İbn Kayyım, benzer bir yaklaşımı *et-Turuku'l-Hukmiyye* adlı eserinde sergileyerek, şeriatın mesâlihi esas aldığı ve amaçlarından birinin adaleti sağlamak olduğunu ifade etmiştir.

Bütün İslam hukuk tarihçilerinin ortak kanaatine göre Ebû İshâk eş-Şâtîbî '*Makâsıdu's-Şerî'a*' teorisini yeni ve sistemli bir üslupla ele alan en büyük hukukçudur. Şâtîbî'nin makâsıd konusunu ele aldığı ünlü eseri *el-Muvâfakât*, kendinden sonra gelen çalışmaların odak noktası haline gelmiş; kendinden önce gelen çalışmaları da bir adım öteye taşımıştır. Şöyle ki, Şâtîbî'den önce gelen usulcüler, makâsıd konusunu genelde usûl-i fıkıh kitaplarının *kıyas* bahsinde ele almışlar, Şâtîbî'ye gelinceye kadar birbirlerini taklit etmişlerdir. Yani Cüveynî'nin temellerini attığı makâsıd teorisi, Gazâlî ile üç katagoriye ayrılmış, daha sonraki dönemlerde küçük değişikliklerle Şâtîbî'ye kadar ulaşmıştır.²⁶⁹

Bunun yanında bazı tasavvuf ve ahlak kitaplarında da konuyla ilgili geniş malumat bulmak mümkündür. Fıkıh usulü kitapları “hikmet-i teşrî” konusunda genel ve temel bilgiler verirken, tasavvuf ve ahlak kitaplarından bu konuyu ele alanlar hemen her dini hükmün hikmetini açıklamaktadırlar. Muhyiddin ibn Arabî (v. 638/1239)'nin *Futûhâtu'l Mekkiyye*, Gazâlî'nin *İhyâ-ı Ulûmi'd-Dîn* ve Şah Veliyyullah Dihlevî (v. 1176/1762)'nin *Huccetullahi'l-Bâliğa* adlı eserleri bunların başında gelmektedir.²⁷⁰

²⁶⁸ Tûfî, Ebu'r-Rebî Necmeddîn Süleymân b. Abdulkâdir, *Şerh-u Muhtasari'r-Ravda*, thk.; Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1990, III, 205 vd., 211, 214. Tûfî'nin 'maslahat' hakkındaki görüşleri ve bu görüşler hakkındaki yorumlar için ayrıca bkz.; Koca, Ferhat, “İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmettin et-Tûfî'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, I, sy. 1, 1996; Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İFAV, İstanbul, 2007, s. 91 vd.; Dönmez, İbrahim Kâfi, “Maslahat”, XXVIII, 86-88; Koca, Ferhat, “Tûfî”, XXXXI, 327-330.

²⁶⁹ Haçkalı, *Makâsıd İctihadının Tarihi Seyri*, s. 288; Pekcan, *İslam Hukukunda Gâye Problemi*, s. 108.

²⁷⁰ Kahraman, *Hikmet-i Teşrî' ve Bir Metin*, s. 348.

Muhyiddin ibn Arabî, *Futûhât*'da hükümlerin zahiri yönünü anlattıktan sonra “el-İtibar” (ibret alma ve ders çıkarma) başlığı altında dini hükümlerdeki hikmetleri ele almıştır. Gazâlî ise, *İhyâ*'da esrâr-ı salât, esrâr-ı savm gibi başlıklar altında bu hususta kıymetli bilgiler vermiş, Dihlevî de eserinde meseleyi aynı başlıklarla ele almıştır.²⁷¹

Dihlevî, kendi ifadesine göre şer'î hükümlerin hikmetlerini ortaya koyma amacı gütmüştür. “İlm u Esrâru'd-Dîn” adını verdiği hikmet-i teşrî' ilmi ona göre, dinin doğru anlaşılması ve uygulanması için bilinmesi şart olduğundan şer'î ilimlerin en üstünüdür. Dihlevî bu duygusunu şu sözlerle dile getirmiştir:

Bence bütün hadis ilimleri içerisinde en zoru, kök itibarıyla en derince olanı, şerefçe en yükseği, gördüğüm kadarıyla şer'î ilimlerin en başta geleni, mertebeye en üstte olanı, miktarca en büyüğü “Hikmet-i Teşrî” ilmidir. Bu ilim, şer'î hükümlerin hikmetlerinden, onların gerekçelerinden, amellere has özelliklerden ve içerdikleri sırlardan bahseder. Allah'a yemin ederek söylüyorum, bu ilim, ilimler içerisinde, kabiliyetli kimselerin en kıymetli vakitlerini harcamasına ziyadesiyle layık olanıdır. Onlar, Allah'ın kendilerine farz kıldığı yükümlülükleri yerine getirdikten sonra kalan bütün vakitlerini buna ayırsalar, bu onlara ahiret için bir azık olur. Zira bu ilim sayesinde insan, şeriatın ruhunu kavrar ve onun ne getirmiş olduğunun şuuruna varır. Bunun sonucunda o kimsenin şeriat ile olan ilişkisi, aruz söyleyenin şiir divanlarıyla veya mantıkçının, filozofların buhranlarıyla, nahivcinin dil safiyetini yitirmemiş halis Arapların kelamıyla yahut da usûl-i fıkıhçının fukahanın ortaya koyduğu fer'î meselelerle olan ilişkisi gibi olur. Böylece onun sayesinde gecenin köründe odun toplayan,²⁷² yahut sel suyuna dalan,²⁷³ yahut kör deve gibi yalpalayan, yahut gözleri görmeyen bir hayvana binen biri gibi olmaz. Keza böyle biri özü kavrayacağından, kendisine doktorun elma yemesini tavsiye etmesi üzerine, aralarındaki sırf şekil benzerliğinden dolayı elma yerine ebû cehil karpuzu (acı hıyar) yiyen kimsenin haline düşmez. Rabbinden gelen bir burhan üzere bulunur, işin bilincinde olur...²⁷⁴

Makâsîd konusunda Şâtıbî'den sonra yapılan çalışmalarda, makâsîd ilkeleri kıyas içerisinde münasebe konusunda ele alınmaya devam etmiştir. Ancak bu konuda kayda değer bir eser veren Tâhir b. Âşûr'u bu genellemenin dışında tutmak gerekir.

Muhammed Tâhir b. Âşûr (v. 1293/1973) makâsîdı müstakil bir ilim dalı gibi ele almış ve Şâtıbî'den sonra başarılı bir çalışmaya imza atmıştır. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde makâsîd bazı başlıklar altında ele alınan bir yöntem

²⁷¹ Uludağ, *Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 20-21.

²⁷² Araplar bunu “*hâtıbu leyf*” tabir ederler. Gecenin köründe odun toplayan yaş-kuru, eğri-doğru demeden eline ne gelirse toplar; belki bu arada odun diye yılana bile sarılır.

²⁷³ Sel suyu bulanık olacağından neyin ne olduğunu göremez.

²⁷⁴ Dihlevî, Şâh Veliyyullah, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, çev.: Mehmet Erdoğan, İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, 2003, s. 78.

olmaktan çıkmış, artık kendi başına bir ilim olma yolunda adımlar atmaya başlamıştır. Bunun ilk örneğini Tâhir b. Âşûr'un '*Makâsıdu's-Şerî'ati'l-İslâmiyye*' isimli eseri oluşturur. İbn Âşûr'un eserinde, 'makâsıdın müstakil bir ilim olarak ortaya konulmasının gerektiğine ve fıkıh ilminde derinleşmek isteyenlerin makâsıda olan ihtiyacı'na vurgu yapması bu durumun bir göstergesidir. İbn Âşûr'a göre fıkıh usulü makâsıddan bağımsız kalmaz. Şunu da belirtmek gerekir ki, İbn Âşûr'un, *Makâsıdu's-Şerî'ati'l-İslâmiyye* adlı eserinde makâsıda dair görüşleri, hükümlerin ta'lili bağlamını aşarak hukukta gaye probleminde yönelmiştir.

Tâhir b. Âşûr'dan sonra yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu, kendisinden önceki dönemde olduğu gibi, Şâtıbî'yi örnek alarak oluşturulmuş çalışmalardır.²⁷⁵ Fakat bütün bu çalışmaları tek tek incelemek tezimizin sınırlarını aşmaktadır. Bu yüzden, tezimiz kapsamında Tanzimat'tan sonra Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan âlimlerimizin hikmet-i teşrî' konusundaki görüşlerine yer vereceğiz. Ancak şunu da belirtelim ki, burada amacımız Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan bütün âlimleri ele almak değildir. Amacımız, hikmet ve maslahat konusunda görüş beyan eden âlimlerimizden bazısını ele alarak, bu konunun Tanzimat'tan sonra Osmanlı'nın son dönemlerinde âlimlerimizin üzerinde ciddiyetle durduğu bir konu olduğunu ispat edebilmek, nihayetinde konunun özellikle neden bu dönemde ele alındığını ortaya koyabilmektir.

Bu bağlamda ele alacağımız ilk kişi İzmirli İsmail Hakkı'dır. İzmirli İsmail Hakkı, Allah'ın fiillerinin hikmetsiz olamayacağını, onun fiillerinde bir abes bulunmayacağını belirtmiştir. Çünkü fail, bir gaye ve hikmet olmaksızın yapacağı fiilden dolayı şükre müstahak olamaz.²⁷⁶ Ona göre bu konuda birçok İslam âlimi ittifak etmiş olsa da hikmet sıfatının açıklanmasında bazı tartışmalar olmuştur. İzmirli'ye göre ilahi fiiller birtakım hikmet ve maslahatı kapsamaktadır. Burada elde edilecek olan hikmet ve maslahat, faile ait bir menfaat olarak

²⁷⁵ Literatür hakkında geniş bilgi için bkz.: Pekcan, Ali, "Makâsıd Literatürüne Dair", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, s. 417-438.

²⁷⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, ed.: Sabri Hizmetli, Ankara: Umran Yayınları, 1981, s. 285.

açıklanıyorsa, bu ilahi fiiller için bir hikmet ve maslahat olmaz. Ancak ilahi fiil, kullara ait bir menfaat olarak açıklanırsa bu hikmet ve maslahat olur.²⁷⁷

İzmirli İsmail Hakkı, hikmet ve maslahat konusunu eserlerinde gerek kelâmî gerekse fikhî açıdan ele alarak incelemiştir. İzmirli, ‘*el-Cevâbu’s-Sedîd fî Beyâni Dîni’d-Tevhîd*’ (Anglikan Kilisesine Cevap) adlı eserinde konuyu fikhî yönüyle ele alarak mesâlih-i hamseden bahsetmiş ve hükümlerin tek tek hikmetlerini irdelemiştir.²⁷⁸ İzmirli, Darulfünûn müfredatında yer alan ‘*hikmet-i teşrî*’ derslerine katılan hocalardan biridir. İzmirli, ders verdiği dönemlerde ‘*hikmet-i teşrî*’ isimli bir kitap yazmıştır ve 1328/1910 yılında İstanbul’da bu eserini yayınlamıştır. İzmirli eserini bir mukaddime, dört bölüm ve sonuç halinde yazmayı tasarlamış, fakat sadece hikmet kavramının felsefedeki yeri ve diğer ilimlerle ilişkisinin ele alındığı mukaddime kısmını yazarak bilinmeyen bir sebeple eseri yarım bırakmıştır.²⁷⁹

İzmirli’nin, Osmanlı Fetva Makamı Meşihat-ı İslâmiyye’nin yayın organı olan *Cerîde-i İlmiyye*’nin çeşitli sayılarında ‘Dâru’l-Hikmeti’l-İslâmiyye Neşriyatı’ adı altında dört makalesi yayınlanmıştır. Bu makalelerden birisi de “Hikmet-i Teşrî’ ve Mehâsin-i Şerâî” adıyla kaleme alınmıştır. Kelam ilmine dair bazı kavram ve tartışmaların değerlendirildiği bu makalede öncelikle “hikmet-i teşrî’ ne demektir, bununla ne gibi faydalar hâsıl olur, bu konuda bir eser yazılabilir mi?” sorularına cevap aranmıştır. Şeriatın amacı ve insan hayatına sağlamış olduğu fayda ve kolaylıklar ayetlerle desteklenerek anlatılmıştır. Hikmet-i Teşrî’in İslam şeriatının getirmiş olduğu güzellik ve maslahatları ortaya çıkaran bir sanat olduğu ifade edilmiştir. Hikmet-i Teşrî’ ile dinin amaçları, ilahi emirlerin hikmeti, nehiylerin, mükâfât ve mucâzâtın sebepleri gibi pek çok konunun bilinebileceği belirtilmiştir. Makalede hikmet-i teşrî’ ilmi ile ilgili, her ne kadar İslam’ın ilk dönemlerinde bir çalışma yapılmamış ise de, bu döneme ait bir eser yazılabileceği belirtilmiştir. Bu ilmin usulüne dair temel bilgilerin Hz.

²⁷⁷ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, s. 282.

²⁷⁸ Bkz.: İzmirli İsmail Hakkı, ‘*el-Cevâbu’s-Sedîd fî Beyâni Dîni’d-Tevhîd*’, sad.: Fahri Unan, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 182.

²⁷⁹ Duman, Ali, *İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh*, *Bilimname XIV*, 2008/1, s. 65; Kahraman, *Hikmet-i Teşrî’ ve Bir Metin*, s. 347, 10. dipnot.

Peygamber tarafından verildiği ifade edilmiş ve bu görüş verilen hadislerle desteklenmiştir.²⁸⁰

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış ve hikmet-i teşri konusunu ciddi bir şekilde ele almış diğer âlimimiz Seyyid Bey'dir. Seyyid Bey, '*Usûl-i Fıkıh (Medhal)*' adlı eserinin önemli bir kısmını hikmet ve makâsıd konusuna ayırarak konuyu "*Hikmet-i Teşri' ve Makâsıd-ı Şâri'*" başlığı altında ele almıştır.

Seyyid Bey'e göre hikmet-i teşri', fıkıh usulü ilminin en önemli konularından birisidir. Seyyid Bey eserinde hikmet-i teşri' konusuna girmeden önce bu konu ile alakalı olan hikmet, gaye, illet-i gaiye gibi kelimelerin manalarını izah ederek, kendisinin hikmet lafzından fayda ve maslahat manasını kastettiğini ifade eder.²⁸¹ Daha sonra Allah'ın hüküm koyarken bir maslahat gözetip gözetmediği konusunda eş'âri, mu'tezile ve maturidi gibi mezheplerin görüşlerini veren Seyyid Bey, âlimlerin çoğunluğunun şer'î hükümlerin maslahat ve hikmeti içerdiği görüşünde olduğunu belirtir.²⁸² Seyyid Bey bütün bunlardan sonra Allah u Teâlâ'nın hüküm koyarken bir maslahat gözetmediğini savunanların kıyası şer'î deliller içerisinde sayamayacaklarını dile getirerek makâsıd konusuna geçer. Maslahatı dini ve dünyevî şeklinde ikiye ayıran Seyyid Bey, İslamiyetin asıl gayesinin medeniyet-i fâzılâya ve saadet-i hakikîye ulaşmak olduğunu belirtir.²⁸³

Son olarak Seyyid Bey İslamiyetin asıl maksadının adalet olduğunu göstermek için, adalet kavramının ahlâkî ve fikhî manalarını ele alarak izah etmiş ve adaletin İslamiyetteki yerini ortaya koymuştur. Dünyevî maslahatı zaruriyyat, haciiyyat ve tahsiniyyat şeklinde üç kısma ayıran Seyyid Bey, bu kavramların detayını verdikten sonra konuyu sonlandırmıştır.²⁸⁴

²⁸⁰ Akman, Zekerîye, *Dâru'l Hikmeti'l İslâmiye Kurumu (1918-1922)* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 125'ten naklen Cerîde-i İlmîyye, sy. 41, s. 1215–1218; sy. 42, s. 1235–1240; sy. 43, s. 1280–1281; sy. 44, s. 1303–1321; sy. 47, s. 1452–1459; sy. 48, s. 1491–1497; sy. 49, s. 1561–1566; sy. 50, s. 1588–1590; sy. 61, s. 1944–1948.

²⁸¹ Seyyid, *Usûl-i Fıkıh*, s. 485.

²⁸² Seyyid, *Usûl-i Fıkıh*, s. 491.

²⁸³ Seyyid, *Usûl-i Fıkıh*, s. 497.

²⁸⁴ Seyyid, *Usûl-i Fıkıh*, s. 485.

Geçiş dönemi insanları, Batı'dan gelen etkiyle bir fikri benimsemeye akla uygunluğu esas aldıklarından dolayı, bu dönem âlimleri de Kur'ân'ın akla uygun olduğunu ispat etme gayreti içinde olmuşlardır. Osmanlı son dönemi âlimlerinin Kur'ân'ın ve dolayısıyla dini hükümlerin akla uygun olduğunu ispat etmek için ele aldıkları konuların başında ise hikmet ve makâsîd konusu gelmektedir. Aynı gaye ile eserlerinde hikmet-i teşrî' ve makasîd konusuna önemli bir yer ayıran âlimimiz Ömer Nasuhi Bilmen, tezimizin ilerleyen kısımlarında hikmet ve makâsîd konularını ele alması yönüyle irdeleneceğinden, bu kısımda Ömer Nasuhi Bilmen'in konu hakkındaki görüşlerini ayrıca ele almaya lüzum görmüyoruz.

II. HİKMETLE BAĞLANTILI KAVRAMLAR

Bir kavramın anlamına tamamıyla vakıf olmak için o kavramla bağlantılı olan diğer kavramlar hakkında da bilgi sahibi olmak gerekir. Hikmet konusunda tam anlamıyla bilgi sahibi olabilmemiz için de bazı kavramlara değinmemiz gerekir. Tezimizin bu kısmında hikmet konusunu anlamamıza yardımcı olacağını düşündüğümüz kavramları ele alacağız. Bu kavramlar; maslahat, gaye, sebep ve illet kavramlarıdır. Yalnızca bu kavramları ele almamız hikmet konusu ile ilgili başka kavramlar olmadığını düşündüğümüzden değil, tezimizin sınırları içerisinde bu dört kavramın yeterli olacağını öngördüğümüzdenidir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki bu kavramların her biri tek başına tez konusu olabilecek niteliktedir. Fakat biz bu kavramları uzun uzadıya ele almak yerine, bunların hikmetle olan ilişkisine kısaca değinmeye çalışacağız. Bu kavramların hepsi birbiri ile ilişkili olduğundan, kavramlar açıklanırken yeri geldikçe aralarında atıflarda bulunulacaktır.

A. Maslahat

İslamiyet, esas itibarıyla insan maslahatlarına, fert ve toplum menfaatlerine son derece önem vermiştir. Bu bakımdan insan fiillerinin maslahat veya mefsedet açısından değerlendirilmesi, İslam hukukunda önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilindiği üzere Kur'ân'ın birçok ayetinde Allah'ın insanı ve evreni boş yere yaratmadığı, bir gaye için yarattığı bilgisi yer almaktadır.²⁸⁵ Bu durum İslam âlimlerini ilahi hükümlerin amacı üzerinde düşünmeye sevk etmiş, bu konuda farklı eğilimler ve teoriler ortaya çıkmıştır. Her ne kadar farklı eğilim ve teori ortaya konulmuş olsa da, büyük çoğunluk hükümlerin konuluş amacının, kulların dünya ve ahiretteki maslahatını sağlamak ve kulları gerçek mutluluğa erdirmek olduğu hususunda fikir birliği içinde olmuştur.²⁸⁶ Dolayısıyla maslahat düşüncesi şer'î hükümlerin amaçlarını belirleme (ta'lil) ve yapılan bu belirleme ışığında gerek nassların yorumlanması gerekse hakkında nass bulunmayan şer'î-amelî meselelerin çözüme kavuşturulması faaliyetinin eksenini oluşturmuştur.²⁸⁷

Fıkıh usulünde maslahat, “şâri'in, hakkında hüküm belirtmediği ve geçerli olup olmadığına dair şer'î bir delil bulunmayan yarar.”²⁸⁸ şeklinde tarif edilmektedir. Yine maslahat, şartlara, duruma ve ortama uygun olan iş, insanların yararına ve çıkarına olan davranış, hayra ve salaha vesile olan eylemdir diye de tarif edilir. Zıddı mefsedet ve mazarrattır. Bu anlamda maslahat, hikmet ve menfaat manalarına gelir.²⁸⁹

Kur'ân insanların maslahatlarını azami derecede gerçekleştirmek, mefsedetlerini ise en asgariye indirmek için gönderilmiştir. Bu yüzden “Celb-i menfaat ve def'i mefsedet” fıkhıta genel bir prensip halini almıştır. Ancak dünyada mutlak menfaatin veya mutlak mefsedetinin olup olmayacağı İslam bilginleri arasında tartışılmıştır. Genel kabule göre, maslahatların tümü asla katkısız maslahat şeklinde değillerdir. Çünkü bu tür maslahatlar az ya da çok, beraberinde ya da önce ve sonrasında külfet ve meşekkatlerle karışık haldedirler. Dünyada bulunan mefsedetler de aynı şekilde katkısız mefsedet şeklinde bulunmamaktadırlar. Zira varlık âleminde düşünülebilecek hiçbir mefsedet yoktur ki, onun önünde, sonunda ya da beraberinde bir incelik, bir şefkat, alınacak bir lezzet bulunmasın.

²⁸⁵ Bkz.; Âl-i İmran 3/191; Mu'minûn 23/115; Kıyâmet 75/36; Enbiyâ 21/16; Sâd 38/27.

²⁸⁶ Bkz.; Koca, Ferhat, “*Hikmet*”, XVII, 514-518; Dönmez, İbrahim Kâfi, “*İllet*”, XXII, 117-120; Boynukalın, “*Makâsıdu's-Serî'a*”, XXVII, 423-427; Dönmez, “*Maslahat*”, XXVIII, 79-94.

²⁸⁷ Dönmez, “*Maslahat*”, XXVIII, 79.

²⁸⁸ Hallâf, Abdulvahhab, *İlm u Usûli'l-Fıkh*, İstanbul: Eda Neşriyat, 1991, s. 84.

²⁸⁹ Şener, Abdülkadir, *Kıyas İstihsan İstislah*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1971, s. 137.

Durum böyle olduğuna göre, dünyevi anlamda maslahat ya da mefsedet denildiği zaman, bir işin hangi yönü üstünse ona göre hüküm verme anlamı kastedilir. “...İçki ve kumarın zararları faydalarından daha büyüktür.”²⁹⁰ meâlindeki ayetten de anlaşılacağı üzere, az olan maslahat veya mefsedeti nazar-ı itibara almak, maslahat yönü üstün olan şeylere göre hareket etmek ve mefsedet yönü üstün gelen şeylerden sakınmak gerekir. Çünkü İslam’da maslahat yönü üstün olan şeylerin yapılması emredilmiş; mefsedet yönü üstün gelen şeylerden de kaçınılması bildirilmiştir.²⁹¹

Şunu da unutmamak gerekir ki, İslam’da öncelikli hedef mefsedeti ortadan kaldırmaktır. Bu yüzden “Def-i mefsedet celb-i maslahattan evladır.” ilkesi fıkhıta bir kaide olarak benimsenmiştir.

Kur’ân’ın hükümleri ve varlığı yorumlayışı külli kaide ve prensipler şeklindedir. İnsanların içinde bulunduğu kültürel duruma ve insanların anlama kapasitelerine göre bu prensipleri farklı yorumlaması, maslahatı Kur’ân’ın muradına uygun bir şekilde tespit etmeyi güçleştirmektedir. İnsanlar için maslahat gibi görünen bir şey netice olarak mefsedeti doğurabilir. Bu gibi bir sonuca maruz kalmamak için maslahat olarak görülen şeyin ilahi hikmete uygun olmasına dikkat edilmelidir.

Varlık içerisindeki denge ve uyum, hikmete uygun maslahatları göz önünde bulundurarak, azami faydayı temin için gayret göstermekle sürekli olur. Hikmet maslahattan daha özel bir konuma sahip olduğundan dolayı, tüm maslahatlar hikmete hizmet ettikleri sürece meşrudur. Hikmetle kayıtlı olmayan hiçbir maslahat manevi açıdan meşru bir zemine oturmaz. Sadece maddi bir takım menfaatlerin elde edilmesinde kişiye faydası olur.

Maslahat insanın dünyevî çıkar ve menfaatlerini teminde bir araç durumundadır. Ancak bu çıkar ve menfaatler ilahi hikmetin gerektirdiği amaç çerçevesinde gelişirse kutsal bir gayenin sonuçları olurlar. Hikmetle kayıtlı olmayan maslahat ve menfaat, şeytanın maslahat ve menfaati olabilir.

²⁹⁰ Bakara 2/219.

²⁹¹ Şâtıbî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî, *el-Muvâfakât fî Usûli’ş-Şerî’a*, Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 2004, II, 339-340.

Maslahat hikmetin kapsamı içerisinde olması yönüyle aralarında sıkı bir ilişki söz konusudur.²⁹²

B. Gaye

Bir ilmin gayesi denilince, biri ilmin kendi içinde taşıdığı potansiyel ve kişiyi yönlendireceği istikamet anlamında, diğeri de ilmi öğrenenin taşıdığı niyet anlamında iki farklı cihet birbirinden ayırt edilmelidir. İlimlerin gayesi söz konusu edildiğinde bundan, ilmi öğrenmeye başlayanın taşıdığı niyet değil, o ilmi vaz' ve tedvin edenin belirlediği gaye anlaşılmalıdır. Dolayısıyla ilmi öğrenen kişinin gayesinin, ilmi vaz' edenin gayesine tabi olduğu ifade edilir.²⁹³

Gayelilik, kâinattaki sistemin belli bir plan, program ve gayeye göre var olduğu gerçeğine işaret eder.²⁹⁴ Bilginlerin büyük çoğunluğu, Allah'ın koyduğu hükümlerde birtakım gayeler gözettiği ve bu gayelerin sonuç itibarıyla insanlar için bir fayda sağlama, onlardan zararı savma olduğu hususunda görüş birliği etmişlerdir.²⁹⁵ Bu gayelerin bilinmesi fıkıh usulünün en önemli konularından olan 'hikmet-i teşri' ile ilgilidir. Konunun özünü "Allah hüküm koyarken bir maslahat, bir gaye, bir fayda gözetmiş midir?" sorusu teşkil etmektedir.²⁹⁶ Allah, fiillerinde böyle bir gaye güttüğü gibi, insanların fiilleri de bu gayeden uzak değildir. İslam'ın en büyük gayesi, yaratılış nedenimiz olan kulluk görevimizi en güzel şekilde yerine getirmemizi temindir. Bu yüzden peygamberler gönderilmiş ve ilahi şeriat konulmuştur. Hz. Peygamber'in "Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim."²⁹⁷ şeklindeki buyruğuna da bakılırsa, İslam'ın çeşitli şer'î hükümler getirmesinden maksadın bir 'hukuk' ortaya koymak değil, konulan bu hukuku dahi kulluğun gerçekleşmesinde, güzel ahlakın yerleşmesinde bir aracı kılmak olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁸

Hiz. Peygamber döneminden başlayarak sahabe ve ondan sonra gelen fukaha döneminde, nassların lafzı ile maksadı arasındaki denge korunmaya

²⁹² Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, s. 163-164; Uludağ, *Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 13.

²⁹³ Köksal, A. Cüneyd, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, s. 75.

²⁹⁴ Kutluer, İlhan, "Gaiyyet", *DİA*, XIII, 292.

²⁹⁵ Şatıbî, *el-Muvâfakât*, II, 3-4.

²⁹⁶ Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 285.

²⁹⁷ Muvatta, *Husnu'l-Huluk*, 8; İbn Hanbel, 2/381.

²⁹⁸ Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 33-34.

çalışılmıştır. Sahabeden bazısı nassın lafzına ağırlık verirken, kimi de maksada ağırlık vermiş, bu iki aşırı uç arasında bazı sahabe de dengeyi özenle korumak istemiştir. Hz. Peygamber, ayetlerdeki emirlerin anlam ve amaçlarını göz önünde bulundurmuş, şayet bir hüküm şartların değişmesi ile gayeyi gerçekleştirmez bir hale gelirse, bu durumda hükmün şekline takılı kalmamış, gayeyi gerçekleştirmek için gerekirse şekilden fedakârlık ederek yeni çözümlere gitmesini bilmiştir.²⁹⁹

Aslına bakılırsa gaye, hikmet kavramına yakın anlamlı olarak daha çok sonraki âlimler tarafından kullanılan bir sözcüktür. Eski İslam düşünürleri gaye kavramını kullanmamış, bu terimin ifade ettiği anlamı ‘hikmet’ terimiyle karşılamışlardır. Ancak zamanla gaye terimi hikmet terimiyle yakın anlamda kullanılan bir terim haline gelmiştir.³⁰⁰ Bu kullanımın bir neticesi olarak, makâsıd konusu 20. yüzyıla gelindiğinde ta’lil bağlamından alınarak, *hukukta gaye problemi* için müstakil bir yaklaşım gibi görülmeye başlamıştır. Fakat bu tutum isabetli bir tutum değildir. Çünkü İslam hukukunda gaye problemi gibi genel bir konunun, ta’lil bağlamında ortaya çıkan ve gelişen makâsıd yaklaşımıyla sınırlandırılması, konunun geniş kapsamlı olarak ele alınmasını engeller mahiyettedir.³⁰¹

Hikmet, gayeler üzerine düşünme olup; aklın başka bir kullanımudur. Akılla donatılmış, belli bir düzen ve gaye üzerine yaratılan varlık içerisinde yer alan insan, attığı her adımın, düşündüğü her şeyin belli bir gaye ve hedefe doğru gittiğinin bazen farkında olabilir, bazen de olamayabilir. İşte her zaman kendimizin ve yaratılanların farkında olabilmemiz için, gayeci bir zihin yapısına sahip olmalıyız. Gayesi olmayan, manasız bir ilim ve eylemin hikmetle bir bağlantısı olamaz.³⁰²

²⁹⁹ Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 81-84; İbn Aşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 43-48.

³⁰⁰ Kutluer, İlhan, “Teleolojinin Dört Terimi: Gaye, Nizam, İnâyet, Hikmet”, *Bilgi ve Hikmet*, Güz/1994, sy.; 8, s. 40.; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, s. 75.

³⁰¹ Haçkalı, *Makâsıd İctihadının Tarihi Seyri*, s. 266.

³⁰² Tan, *Kur’ân’da Hikmet Kavramı*, s. 162.

C. Sebep

Sebep kelimesi sözlükte ip, urgan, vesile, yol, hayat, bir şeye ulaşmanın aleti, bir şeye ulaşmanın yolu ve maksada ulaştıran şey gibi anlamlar taşır.³⁰³ Terim olarak ise sebep kelimesi değişik şekillerde tanımlansa da yaygın olarak “Hükmün teşrî’i ile açık bir uygunluk taşıyın veya taşımasın, şâri’in, varlığını hükmün varlığı, yokluğunu da hükmün yokluğu için alamet kıldığı durumdur.”³⁰⁴ şeklinde tarif edilir.

Sebep ile hüküm arasında aklın kavrayabileceği bir uygunluk varsa (münâsebe) buna hem “*sebep*” hem “*illet*” adı verilirken, sebep ile hüküm arasında aklın kavrayamayacağı bir ilişki varsa buna da yalnızca “*sebep*” adı verilir. Mesela Allah “yolculuk” durumunu ramazanda oruç tutmamanın caiz oluşu hükmüne sebep kılmıştır. Burada yolculuk durumu ile oruç tutmama arasındaki ilişki akılla kavranabilen bir ilişkidir. Çünkü yolculukta zorluk ve sıkıntı vardır, bu durumda kolaylık ve rahatlık sağlanması uygundur. O halde, bu hükümde yolculuk durumu için “*sebep*” denebileceği gibi “*illet*” de denebilir. Fakat akıl güneşin batması ile akşam namazının farz kılınması arasındaki ilişkiyi kavrayamaz. O halde bu durum “*sebep*” diye anılır, “*illet*” diye anılamaz.³⁰⁵

Şunu da belirtmek gerekir ki, bazı âlimlere göre “*sebep*” ve “*illet*” tamamıyla birbirinden farklı şeylerdir, biri diğerinin yerine kullanılamaz. Bu yüzden, bu görüşü savunanlar sebep ile hüküm arasında aklın kavrayabileceği bir uygunluk gördüklerinde buna yalnızca “*illet*” adını verirler.³⁰⁶

Sebep, elde edilmesi istenilen hükme ulaşmak için yol olup, bir araç değildir. Maksada ulaşmak için bu yolu kullanmak gerekir. Mesela Mekke’ye ulaşmak için gidilen yol buna bir örnektir. Aslında Mekke’ye, o yol üzerinde yürümek veya o yolda herhangi bir vasıta kullanmak suretiyle ulaşılır. Burada yolun bizzat kendisi ile Mekke’ye ulaşılmaz. Aynı şekilde kuyuya inmek için sarkıtılan ip de sebebin bir başka örneğini teşkil eder. İp, kuyunun dibine inmek

³⁰³ İbn Manzur, *Lisânu’l Arab*, “sbb”.

³⁰⁴ Abdulbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu’cemu’l-Mufehres*, “sbb” md.; Şa’bân, Zekiyuddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l Fıkh)*, trc.; İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 261; Erdoğan, *Fıkh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “sebep” md., s. 497.

³⁰⁵ Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 262.

³⁰⁶ Dönmez, İbrahim Kâfi, “*Sebep*”, DİA, XXXVI, 245.

veya kuyudaki suya ulaşmak için bir yoldur, bir araç değildir. Aslında kuyuya inen yahut kuyudan suyu çeken insandır.³⁰⁷

Yukarıdaki tariflerden de anladığımıza göre sebep, hükmün ortaya çıkmasını gösteren şeydir. Fakat bazen aklımız onu açıklayamaz, hükmün neden bu sebebe bağlı olduğunu idrak edemez. Dolayısıyla sebebin bulunmaması, hükmün bulunmamasını da gerektirmez.

Sebepe ve hikmet konusundaki mukayese, hikmete vereceğimiz manalara göre şekillenir. Hikmetin “hükmün konulmasında amaçlanan sonuç veya korunmak istenen menfaat” anlamı esas alındığında, hikmet şu noktalarda sebepten farklılık gösterir;

- Sebebin hükmün konmasına etkisi olmadığı gibi korunmak istenen menfaat anlamı da yoktur. Bu farkı belirtmek üzere Molla Fenârî sebebi “es-Sebebu’l-Fâilî”, hikmeti “es-Sebebu’l-Gâî” şeklinde isimlendirir. Mesela adam öldürme fiilinin cezalandırılması hükmünün sebebi kasten öldürme, hikmeti ise bununla elde edilecek yarar, yani canın korunmasıdır.
- Hüküm sebepten sonradır, ona bağlanır; hikmet ise hükümden sonradır ve ona bağlanır. Yani dolaylı biçimde hikmet sebebe bağlıdır.

Hikmetin “hükmün konmasına uygun düşen vasıf” manasıyla ise hikmet, şu noktalarda sebepten farklılık gösterir;

- Sebebin objektif (zâhir) ve istikrarlı (munzabıt) bir vasıf olması gerekir; hikmet ise –bazı durumlarda bu özelliklerde olduğunu söyleyen görüş bir yana- böyle değildir.
- Hüküm varlık ve yokluk bakımından sebebe bağlıdır, oysa hikmet böyle değildir; bazen hikmet olmadığı halde hüküm vardır, bazen hikmet bulunduğu halde hüküm yoktur.
- Sebeple ona bağlanan hüküm arasında açık bir uygunluk bağı bulunabileceği gibi bazen de uygunluk bulunmayabilir. Fakat hikmetle

³⁰⁷ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Şifâu’l-Ğalîl*, Beyrut, 1999, s. 276.

hüküm arasında açık bir uygunluk bağının bulunması şarttır, zira bu manadan / gayeden dolayı hüküm teşri' kılınmıştır.³⁰⁸

D. İlet

İletin sözlük anlamı; sahibini ihtiyaç dolayısıyla meşgul eden hades, bulunduğu şeyin niteliğini değiştiren şey, hastalık ve sebep³⁰⁹ demektir. Kişi hasta olunca “illetlendi”, yahut “ona illet arız oldu” denilir. Hastalığın illet adını almasının sebebi, hasta olan kişiyi kuşatması yahut hasta üzerinde tekrarlanmasıdır.³¹⁰ Arapçadaki illet harflerine de buldukları kelimelerin yapılarında değişiklik meydana getirdikleri için bu isim verilmiştir. Dinde hüküm ortaya koyan durumlara illet adı verilmesinin sebebi, bu durumun tekrarlanması ile hükmün de tekrarlanmasıdır.

Terim olarak ise illet için çeşitli tarifler verilmiştir. Bu tanımlardan birkaçını zikredip daha sonra illet-hikmet ilişkisine kısaca değinmeye çalışacağız.

- İlet, hükmün konmasını münasip gösteren durumdur. Örneğin, yolculukta meşakkatin, alım-satım akdinde bu akde duyulan ihtiyacın, kasten adam öldürmede can kaybının bulunması böyledir.
- İlet, hükmün konmasından amaçlanan sonuç ve hükmün korumak istediği menfaattir. Örneğin, yolculuk halinde oruç tutmama müsaadesinde meşakkatin giderilmesi, alım-satımın caiz kılınmasında tarafların menfaatinin sağlanması ve kasten adam öldürmede can kaybının önlenmesi ve bu yasağa uymayanın cezalandırılmasında olduğu gibi.
- İlet, hükmün konmasını münasip gösteren durumu genellikle ihtiva eden açık seçik (munzabıt) vasıftır.

³⁰⁸ Dönmez, “Sebeb”, XXXVI, 246’den naklen Abdülazîz b. Abdurrahman er-Rebîa, *es-Sebeb ‘İnde’l-Usûliyyin*, II, 7-24, Riyad, 1399/1980.

³⁰⁹ Fîruzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *Kâmusu’l-Muhît*, IV, Beyrut, 1991/1412, s. 30; İbn Manzur, *Lisânu’l Arab*, IV, 3080.

³¹⁰ Dönmez, İbrahim Kafi, “İlet”, DİA, XXII, s. 117’den naklen Cessas, *el-Fusûl fi’l-Usûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî, Kuveyt, 1414/1994, c. IV, s. 9; Şemsu’l-Eimme es-Serahsî, *el-Usûl*, nşr. Ebu’l-Vefâ el-Afgânî, Haydarâbad, 1372, II, 301.

Fakihler “illet” kelimesini her üç anlam için de kullanırlar. Usûlcüler ise, sadece son anlam için “illet” derler. Birinci ve ikinci anlamlar için ise “hikmet” derler.³¹¹

Görüldüğü gibi fakihlerin “illet” diye tanımladıkları şeyi, usûlcüler “hikmet” olarak tanımlamaktadırlar. Bu durum illet ve hikmet arasındaki ilişkinin bir göstergesidir. Peki, illet ve hikmet arasında nasıl bir fark bulunmaktadır?

Hükümün amacı, yani gerçekleştirmek yahut korumak istediği menfaat veya hükümle onun bağlandığı vasıf arasındaki uygunluk bağı belirli bir dönemden sonra hikmet olarak adlandırılmaya başlanmış ve illet kavramı bu özellikleri genellikle bünyesinde barındıran, fakat objektif olarak tespit edilebilen ve kişiden kişiye, durumdan duruma değişkenlik göstermeyen vasma inhisar ettirilir olmuştur. Mesela yolcunun farz namazları kısaltması ve ramazan orucunu erteleyebilmesi hükümünün amacı ve gerçekleştirmek istediği yarar, bu durumdaki mükellefin sıkıntısını hafifletmek ve kolaylık sağlamaktır. Aklî ve dinî ilkelere göre yapılacak bir değerlendirme, bu hükümle hükümün kendisine bağlandığı vasıf olan sefer hali arasında bir uygunluğun bulunduğu açıkça görülür; çünkü yolculuk meşakkat içeren bir durumdur. Fakat bu iki anlam yukarıda belirtilen gerekçelerle usul âlimleri tarafından daha çok “hikmet” olarak; bu anlamları genellikle içermesinin yanı sıra açık ve istikrarlı bir vasıf olan sefer hali ise “illet” olarak nitelenmiş, böylece dini ölçülere göre seferi sayılan kişinin hükümün amacına ilişkin bir incelemeye gerek olmaksızın anılan hükümün kapsamında sayılacağı, fakat doğrudan hükümün amacı ve uygunluk bağına dayanılarak hüküm verilemeyeceği savunulmuştur.³¹²

Buna göre “illet” ve “hikmet” arasındaki fark şöyle açıklanabilir: Hikmet, zâhir (gözle görünen) bir menfaatin sağlanması veya bir zararın def edilmesidir. Şârî’in emrederken veya yasaklarken bunları kastetmiş olması gerekir. İlet ise, zâhir veya mazbut/istikrarlı bir vasıftır ve her zaman olmasa da, çoğu hallerde hikmet bu vasıfta gerçekleşir. Diğer bir deyişle illet, istikrarlı/değişmeyen bir vasıf olmalıdır. Çünkü asl ve fer’ arasındaki kıyasın esasını ‘eşitlik’ oluşturmaktadır. Eğer illet, insandan insana, durumdan duruma ve çevreye göre

³¹¹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “İlet”, s. 246.

³¹² Dönmez, “İlet”, XXII, 118.

değişiklik gösterecek olursa, kıyasın esasını oluşturan bu eşitlik gerçekleşmemiş olacaktır. Bu nedenle yolcunun namazını kısaltabilmesinin illeti, “meşakkat” olamaz. Çünkü meşakkat, kişilerin, çevrenin ve şartların farklılıklarına göre değişiklik gösteren bir vasıftır. Ancak meşakkati de içermesi kuvvetle muhtemel olan, zâhir/açık ve munzabıt/istikrarlı bir vasıf illet olabilir. Bu da “yolculuk/sefer”dir. Aynı şekilde, şarabın haram kılınışının illeti de sarhoş etmesidir. Çünkü şarap/hamr, normal olarak sarhoş edici bir şey olup, onun bu vasfı değişmez. Her ne kadar şarap, bazı durumlarda bir kısım insanları sarhoş etmiyorsa da, bu durum şarabın sarhoş etme özelliğini ortadan kaldırmaz.³¹³

III. KUR’ÂN’DA VE HADİSLERDE HİKMET KAVRAMI

İslam dininin iki ana kaynağı olan Kur’ân ve Sünnet’te bazı kelime ve kavramlar vardır ki bunların doğru bir şekilde anlaşılması yaşanılan dinin doğru bir şekilde tatbik edilebilmesi adına önem arz eder. Ayet ve hadislerde geçen bu kelime ve kavramlar Şâri’in maksadına uygun bir şekilde anlaşılmaya çalışılırsa, Kur’ân’la insan arasındaki iletişim sağlıklı olarak kurulmuş olacaktır. Zaten dünya hayatının en önemli gayesi, kişi ile Allah arasındaki iletişimin sağlıklı bir biçimde kurulmasını sağlayarak, kişiyi dünyada ma’nevi hazza ulaştırmak, böylece ahiret için var olan dünya tarlasını, kişinin verimli bir şekilde ekmesini sağlamaktır.

Kur’ân ile insan arasındaki iletişimi sağlamanın yolu, Kur’ân ayetlerini anlamlandırabilmekten geçer. Anlam ve muhteva yönünden çok geniş bir yorumlanma özelliğine sahip Kur’ân-ı Kerîm’in ayetlerini anlamlandırabilmenin yolu ise, bu ayetlerin cüzleri konumunda olan kavramları anlamak ve açıklamakla mümkün olur. Şunu unutmamak gerekir ki, İslam dininde Allah’ın kitabı olan Kur’ân’la onun yorumu ve tatbiki olan Sünnet aynı hakikatleri ifade eden kaynaklardır. Bu yüzden Kur’ân ve Sünnet’te ortak olarak kullanılan kelime ve kavramların manaları da paralellik arz etmektedir.

Bundan dolayı bu bölümde “hikmet” kavramı hem Kur’ân’da hem de hadislerde ayrı ayrı incelenerek bu paralellik ortaya konulmuş olacaktır. Lakin hadislerde inceleme yapılırken konunun uzamaması adına hadislerin sıhhat

³¹³ Bakkal, Ali, *İslam Hukukunda Hikmet, İlet ve İçtimai Vakıa Münasebetlerinin Hukukî Neticeleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1986, s. 267- 273.

yönünden tartışmasına girilmeyecektir. Ayrıca gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadislerde hikmet kavramının müştakları olan kavramlar (hüküm, hakîm, hukemâ vb.) ele alınmayacaktır. Bunun ilk sebebi hikmet kavramının yeterli anlamları bize sunacağı düşüncesidir. Bir diğer sebebi ise konunun uzamamasını sağlamaktır.

A. Kur'ân'da Hikmet Kavramı

Hikmet kavramı, gerek içinde bulunduğu ayetler açısından, gerekse Kur'ân'ın bütünlüğü açısından bakıldığında, insan düşüncesine ve o düşüncenin insan hayatındaki yansımalarına önemli katkılar sağlamış, Kur'ân'ın anlaşılmasında derin ufuklar açmış önemli bir kavramdır. Bu sebeple hikmet kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de ne şekilde kullanıldığının bilinmesi önem arz eden bir husustur. Daha önce de zikrettiğimiz üzere hikmet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de fiil, mastar ve isim şeklinde 210 defa geçmektedir. Tezimiz kapsamında bütün bu kavramları ve geçtiği ayetleri tek tek ele almak mümkün değildir. Bu yüzden mevcut başlık kapsamında Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi yerde geçen "hikmet" kelimesinin, hangi anlamlarda kullanıldığı hususuna değinmeye çalışacağım.

Kur'ân-ı Kerîm'de hikmet, on yerde kitap kelimesiyle beraber olmak üzere yirmi defa geçmektedir; ayrıca üç defa 'mülk', birer defa da 'mev'iza', 'hayır' ve 'ayet' kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır; 'hikmetun bâliğa' terkibi ise bizzat Kur'ân-ı Kerîm'i ifade eder. Bu kelimelerin hikmetle birlikte kullanılması, hikmetin hangi anlama delâlet ettiği hususunda çeşitli yorumlara yol açmıştır. Bu yorumlar tezimizin bu bölümünde birkaç âlimin görüşleri çerçevesinde ele alınacaktır.

Hikmet ayetleriyle ilgili gerek klasik dönemde gerekse modern dönemde birçok yorum yapılmıştır. Bu yorumların hepsini ayrı ayrı ele almak tezimizin sınırlarını aşmaktadır. Tezimizin konusu genel itibarıyla Osmanlı'nın son dönemi ve cumhuriyetin ilk dönemlerini kapsadığından, verilen ayetlerle ilgili yorumları da bu dönemde yaşamış olan âlimlerimizin eserlerine müracaatla aktarmaya çalışacağız. Yorumları aktarırken konuyu uzatmama adına ayet mealleri verilmeyecektir.

Bu bağlamda, tezimizde önemli bir yeri olduğundan, ilk başvuracağımız kişi Ömer Nasuhi Bilmen olacaktır. Ömer Nasuhi Bilmen'in "Büyük İslam

İlmihali” adlı eserinde “hikmet-i teşrî” konusuna değinmesi “hikmet” konusunu ele almamıza vesile olduğundan, ayetlerle ilgili yorumları da ağırlıklı olarak Ömer Nasuhi Bilmen’in “Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri” isimli eserine başvurarak aktarmaya çalışacağız. Daha sonra Ömer Nasuhi Bilmen ile aynı dönemde yaşamış bir âlimin kaleminden çıkan ve cumhuriyet sonrası Türkiye’de yazılan tefsirlerden en önemlisi sayılan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın “Hak Dini Kur’ân Dili” adlı tefsirine müracaat edeceğiz. Son olarak konuyu fazla uzatmama adına, modern dönemde çağdaş bir tefsir yazarak adından söz ettiren Süleyman Ateş’in “Kur’ân-ı Kerîm’in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri” adlı eserinin özeti olan “Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri”ne başvuracağız. Ayetlerle ilgili yorumları verirken yer yer klasik dönem tefsircilerine de müracaat edeceğiz. Bu cümleden olarak, bahsi geçen kimselerin “hikmet” kelimesinin kullanılmış olduğu ayetlerle ilgili yorumları şu şekildedir:

Kamer Sûresi 5. ayetteki hikmet kelimesi “hikmetu’n bâliğa” olarak geçmektedir. İmam Mâturidî, “Bâliğa, herhangi bir işte son noktaya ulaşmaktır. Bir kişi ilimde doruğa ulaştığı zaman ‘falan ilimde bâliğ oldu’ denir.”³¹⁴ der. Bu manada ‘hikmet-i bâliğa’, hikmetin son noktasıdır. Elmalılı’ya göre bu ayette geçen ‘hikmet-i bâliğa’, “sağlamlaştırmanın ve hedefi tutturmanın en yüksek derecesine ermiş hikmet”³¹⁵ demektir. Ayrıca bu ayetteki hikmet, “insanları sapıklıktan kurtarıp, hidayet yoluna sevk etmek için gelmiş olan haberler, öğütlerdir.”³¹⁶

Ayetin sibakını göz önünde bulunduracak olursak, ayette geçmiş toplumların başından geçen olayları hatırlatarak uyarmanın söz konusu olduğunu görürüz. ‘Bu uyarıdaki sıralama, peygamberler gönderme, ilgili delilleri açıklama, geçmiş ümmetlerin başına gelenleri ibret olarak sunma, önemli haberlerin yer aldığı şeyleri indirme, kıyamet ve delilleri, bütün bunların hepsi gayesine ulaşmış bir hikmet/Kur’ân olarak hikmet-i bâliğa’dır.’³¹⁷ Bu ayette geçmiş ümmetlerin haberleri, gayesine ulaşmış hikmetler olarak sunuluyor. Yani ‘biz bu ümmetlerin

³¹⁴ Can, *Allah’ın Fiillerinde Hikmet*, s. 17’den naklen Mâturidî, *Te’vilât*, vr. 769/b.

³¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VII, 626.

³¹⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VII, 3547; Ateş, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, III, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts., s. 1638.

³¹⁷ Razi, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan ibn Ali, *Mefâtîhu’l-Ğayb (Tefsîru’l-Kebîr)*, nşr.; M. Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrût, 1990/1411, XXIX, 29.

yaşadıkları hadiseleri boşa anlatmadık; bunların bir gayesi vardır. Bu gaye, Allah'ın vaadinin hak olduğunu biz kullara açıkça göstermektedir. Bunlar tarihsel gerçekliklerdir. İbret alanlar için kesin delillerdir.³¹⁸ denmiş oluyor.

Ömer Nasuhi Bilmen Sâd Sûresi 20. ayette geçen “hikmet” kelimesine ‘Nübüvvet, eşyanın hakikatine vakıf olma ve hak ile batılın arasını ayırabilme’³¹⁹ anlamlarını veriyor. Elmalılı Hamdi Yazır’a göre ise buradaki hikmet ‘Nübüvvet, ilim ve amelde sağlamlık yahut Zebûr ve ilm-i teşrî’dir.³²⁰ Süleyman Ateş, buradaki hikmet kelimesine ‘gerçeğe uygun bilgi’³²¹ anlamı vermektedir. Görüldüğü üzere son dönemde yazılan tefsirlerde Sâd Sûresi 20. ayette geçen hikmet kelimesi ‘nübüvvet kurumu’ olarak değerlendirilmektedir. Aynı yorumları klasik tefsirlerde de görmek mümkündür.³²²

Hikmet, bir şeyi emrederken veya yasaklarken sadece emir ve yasakla kalmayıp, aynı zamanda emredilen veya tavsiye edilen şeyin faydalarını, yasaklanan veya kerih görülen şeylerin de zararlarını zikretmektir. 17/İsrâ Sûresi 39. ayet bahsedilen hikmet tanımına uygun bir örnektir. Şöyle ki;

Allah Teâlâ, İsrâ Sûresi 21-38. ayetlerde birtakım emir ve yasaklarda bulunduktan sonra 39. ayetin başında “(Ey Peygamber!) İşte bunlar iyiyi, doğruyu göstermek üzere rabbinin sana vahyettiği bazı emir(hikmet)lerdir.” buyurmaktadır. Dikkat edilirse Allah Teâlâ önceki ayetler hakkında “hikmet” ifadesini kullanmıştır. Çünkü bu ayetlerin tamamında birtakım emir ve yasaklar bulunmakta, ancak bunlarla yetinilmeyip, emredilen veya yasaklanan şeylerin fayda ve zararlarına ve gerekçelerine de yer verilmektedir.

Böylece, emredilen veya yasaklanan şeylerin fayda ve zararlarını bildirmenin veya gerçekleşeceği ifade edilen şeylerin delillerini zikretmenin hikmet olduğunu söyleyebiliriz. Aksi halde ortada sadece emir ve nehiy veya gerçekleşeceği bildirilen şeyler kalırdı; hikmet olmazdı. O halde bir kimsenin yaptığı bir işi veya ibadeti, faydasını bilerek yapması, ona göre hareket etmesi

³¹⁸ Atalar, Mehmet Kürşad, *Düşüncede Devrim*, Ankara: Anlam Yayınları, 1996, s. 35.

³¹⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, 3027;

³²⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VII, 92.

³²¹ Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, III, 1389.

³²² Bkz.; Taberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân fî Tefsiri’l-Kurân*, Beyrut, 1980/1400/1980, II, 403; ae. XXIII, 88.

hikmetli bir davranıştır. Bir kimseye bir emir veya tavsiyede bulunurken bunun gerekçelerini veya faydalarını zikretmek hikmettir. Mesela bir kimseye “Namaz kıl!” demek bir emirdir. Ancak “Namaz kıl! Çünkü namaz, insanı çirkin işlerden uzaklaştırır.” diyerek namaz kılmanın gerekliliğini ve faydalarını zikretmek ise hikmettir.³²³ Ömer Nasuhi Bilmen ve Fahreddin er-Râzî de İsrâ Sûresi’nin 39. ayetiyle ilgili benzer yorumları yapmaktadırlar.³²⁴

Süleyman Ateş’e göre ise İsrâ Sûresi 39. ayete iki mana vermek mümkündür. Birincisi, yukarıda bahsetmiş olduğumuz manadır. İkincisi ise, hikmet, Mûsâ’ya verilen asıl levhalardır. Bu vahyedilen şeylerin kaynağı olan temel İlahi Kitap’tır ki onun bir adı da Hikmet’tir. Buna göre mana “Şunlar, Rabbinin Hikmet’ten sana vahyettiği emirlerdendir.” demek olur. Mûsâ’ya verilen o Hikmet’in hükümleri, Hz. Muhammed (s.a.v)’e de vahyedilmiştir. Bu ayet tıpkı “*Kitaptan sana vahyedileni oku!*” (Ankebût 29/45), “*Rabbinin kitabından sana vahyedileni oku!*” (Kehf 18/27) ayetleri gibidir.³²⁵

Konuyla ilgili bir diğer ayet Lokman Sûresi 12. ayettir. Bu ayette Allah Teâlâ Lokman (a.s)’a hikmet verdiğini zikrediyor. Razî, bu ayette zikredilen hikmetle ilgili görüşünü şöyle açıklamaktadır:

Amel-ilim uygunluğu verilen kimseye, hikmet verilmiş demektir. Bir kimse bir şeyi öğrenir, ama onun faydalı ve faydasız yönlerini bilmezse, bu kimseye hakîm denilmez. Bu kimse olsa olsa şanslı olur. İnsan biri diğerinden daha mühim olan iki şey bilir ve daha mühim ile meşgul olursa yaptığı ilmine uygun olur ve hikmet olmuş olur. Mühim olanı ihmal ederse, ilmine uygun hareket etmediğinden hikmet olmaz. O halde hikmet, yapılması gerekli olan şeylerin, en önemlilerini yapmak demektir.³²⁶

Bu konuda gerek Ömer Nasuhi Bilmen’in, gerekse Elmalılı Hamdi Yazır’ın görüşü Razî’den yola çıkılarak ulaşılmış birer görüş gibi gözükmemektedir.³²⁷

Yukarıda İsrâ Sûresi 39. ayeti açıklarken ‘*emredilen veya yasaklanan şeylerin fayda ve zararlarını bildirmenin veya gerçekleşeceği ifade edilen şeylerin*

³²³ Güllüce, Veysel, *Kur’ân’da Hikmet Kavramı Üzerine*, EKEV Akademi Dergisi, I, sy. 2 (Mayıs 1998), s. 45.

³²⁴ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, IV, 1875; Razi, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, X, 214.

³²⁵ Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, II, 931.

³²⁶ Razi, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXV, 145.

³²⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, 2739; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VI, 495.

delillerini zikretme'nin hikmet olduğunu söylemiştik. Aynı hususu Lokman Sûresi 12. ayette de görmekteyiz. Şöyle ki; Allah Teâlâ 12. ayette Hz. Lokman'a hikmet verdiğini söylemiş, sonraki ayetlerde Hz. Lokman'ın oğluna karşı tavsiyelerini zikretmiştir. Bu ayetleri dikkatle incelersek Hz. Lokman'ın oğluna yalnızca tavsiyede bulunmadığını, öğütlerinin sebeplerini de sıralayarak böylece hikmetli bir davranış sergilediğini görürüz. Aynı hususu Lokman Sûresi'nin 16-19. ayetlerinde de görmek mümkündür. Hz. Lokman bu ayetlerde emir ve nehiylerden sonra “çünkü...” diye başlayan ifadelerle, bu emir ve nehiylerin gerekçelerini de sıralıyor. İşte bu durum hikmetle hareket etmenin bir gereğidir.

Zuhuf Sûresi 63. ayette geçen hikmet kelimesine Ömer Nasuhi Bilmen ‘ictimâî hayatı tanzim edecek pek muhkem, pek faydalı bir kitap veya bir şariat’³²⁸ anlamı vermekte, Elmalılı ise hikmeti ‘peygamberlik ve kitap’³²⁹ olarak kabul etmektedir. Ayette Hz. İsa'nın hikmeti getirmesinin sebebi olarak, İsrailoğulları arasında meydana gelen sorunların çözüme kavuşturulması hususu zikredilmektedir. Bu çerçevede buradaki hikmetin anlamının ilahi bir bilgiyi içermesi gerekmektedir. Ayetin siyak ve sibakına baktığımızda da gaybi olan bir konu hakkındaki ihtilaflarına ancak vahyin çözüm getireceğini düşünebiliriz.

Nahl Sûresi 125. ayette yer alan hikmet kavramını Bilmen, açık ve kat'î deliller³³⁰ olarak tefsir eder. Razi ise bu ayetteki hikmeti kesin (kat'î) delil şeklinde tanımladıktan sonra şöyle bir izah yapar: “*Kamil ve güçlü kimseleri hak dine hikmetle, yani kat'î ve yakînî delillerle; avam halkı güzel öğütle, yani yakini ikna edici ve zannî delillerle davet et; gürültü koparanlar ile de en güzel ve en mükemmel olan cedel/tartışma yoluyla konuş.*”³³¹

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kur'an-ı Kerim'de ‘hikmet’ kelimesi 10 yerde ‘kitap’ kelimesi ile birlikte kullanılmıştır.³³² Bakara Sûresi 129. ayet de hikmet kelimesinin kitap kelimesi ile birlikte zikredildiği ayetlerdendir. Elmalılı, bu ayette geçen hikmeti “*İlim ve amelde sağlamlık, diğer bir deyişle söz ve işte*

³²⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VII, 3294.

³²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 278.

³³⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, IV, 1842.

³³¹ Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, 138-139.

³³² Bkz.: Bakara 2/129, 151, 231; Âl-i İmrân 3/48, 81, 164; Nisâ 4/113; Mâide 5/110; Ahzab 33/34; Cum'a 62/2.

isabet demektir.”³³³ sözleriyle açıklamaktadır. Ateş ise “*Hikmet, kitabın içerdiği sağlam, yararlı ve gerçek bilgidir.*”³³⁴ açıklamasında bulunmuştur.

Âlimler genellikle bu ayette geçen ‘Kitab’ı; Kur’ân, ‘Hikmet’i ise; Sünnet olarak açıklamışlardır. Mesela İmam Şâfi “*er-Risale*” adlı eserinde, ‘Hikmet’ kelimesinin ‘Kitab’ kelimesi ile beraber kullanıldığı ayetlerden yedi tanesini zikrettikten sonra şöyle bir açıklama yapar: “*Burada Allah, Kitabı zikretmiştir ki o Kur’ân’dır. Hikmet’i de zikretmiştir. Kur’ân ilmine vakıf olanlardan beğendiğim birinden ‘Hikmet, Hz. Peygamber’in sünnetidir.’ dediğini işittim. Allah bilir ya, bu, onun söylediği gibidir.*”³³⁵ Dikkat edersek “Hikmet”in “Sünnet” olduğu görüşü bizzat eş-Şâfi’ye ait değildir. Zira o, hikmet ile sünnetin kastedildiği görüşünü, Kur’ân ilmine vakıf olanlardan beğendiği birinden aldığını belirtmiştir. İmam Şâfi’nin başkasından aldığı bu yorum, ileriki asırlarda giderek yaygınlık kazanmış ve günümüze kadar sık sık kullanılagelmiştir. Kur’ân’da zikri geçen ‘hikmet’ kelimesi ile ‘sünnet’in kastedildiği görüşü aslında tamamen yanlış değildir. Yanlış olan hikmetin sünnet ile sınırlandırılmasıdır.³³⁶

Hikmet’in sünnet olarak açıklanması ile ilgili Tefsîru’l-Menâr’da Muhammed Abduh’un yorumu şu şekildedir: ‘Kitab’ ifadesinin Kur’ân olarak açıklanması bir yönüyle doğrudur. Ancak ‘Hikmet’in Sünnet olarak tefsiri tam olarak doğru kabul edilemez. Hikmet kelimesi, her şeyin sırlarını ve faydalarını bilmek anlamındadır. Burada geçen hikmetten maksat, dini hükümlerin ve şer’î kanunların asıl maksatları ve sırlarıdır.

Hz. Peygamber bu dinin gayelerini ve sırlarını kendi yaşantısında ortaya koyup göstermiştir. Eğer hikmeti sünnet olarak açıklayan âlimlerin Sünnet’ten maksatları bu ise bu görüşte isabet etmişlerdir. Nitekim saadet asrında da sünnet kavramından bunu anlamışlardır. Yok, eğer maksatları, usul âlimlerinin ve

³³³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, I, 486.

³³⁴ Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, I, 121.

³³⁵ Şâfi, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, çev.; Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 50-51.

³³⁶ Kırbasoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008, s. 195-196; Hikmet’in sünnet ile sınırlı olmadığına dair görüşler için ayrıca bkz.; Bektaş, Naci, *Ayetlerde ve Hadislerde Hikmet Kelimesinin Manası*, AÜİF, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara, 1986; Paçacı, Mehmet, “Anlama (Fıkıh) Usûlüne Dair”, *İslami Araştırmalar*, VIII, Ankara, 1995, s. 87.

muhaddislerin “sünnet”ten anladıkları hususlar ise bu takdirde hikmetin sünnet olarak açıklanması doğru olmaz.³³⁷

Görüldüğü gibi kitap kavramıyla beraber zikredilen hikmet kavramı iki şekilde anlaşılmıştır: Bunlardan birincisi, hikmetin kitabın bir parçası olarak değerlendirildiği anlam; ikincisi ise hikmetin kitaptan ayrı bir şekilde ele alınıp değerlendirildiği anlamdır. Âlimlerin çoğunluğu değerlendirmesini ikinci anlam üzerinden yapmıştır. Doğru olan da budur. Aksi takdirde Allah, ayette aynı anlama gelen iki kelimeyi yan yana kullanmış olur ki, bu fikir Kur’ân’ın ruhuna aykırıdır.

Bakara Sûresi 231. ayet de hikmet kelimesinin kitap kelimesi ile birlikte kullanıldığı ayetlerden biridir. Bu ayette geçen hikmet kelimesine Ömer Nasuhi Bilmen ‘sünneti nebeviyye’ anlamı vermektedir.³³⁸ Fahreddin er-Râzî’ye göre ise buradaki hikmet; “Mevâiz-i Kur’ân (Kur’ân’ın Öğütleri)³³⁹ anlamındadır. Râzî’nin yorumu, ayetin sibakına daha fazla uyum sağlamaktadır. Çünkü Allah Teâlâ 228. ayetten itibaren evlilik ve boşanma ile ilgili birtakım emir, yasak ve tavsiyelerde bulunduktan sonra 231. ayetin sonunda “...Allah’ın ayetlerini de alaya almayın. Allah’ın üzerinizdeki nimetini, öğüt vermek üzere size indirdiği kitabı ve hikmeti anın.” buyurmaktadır. Yani yukarıda size bahsettiğimiz emir ve yasaklara uyun ve “O’nun sınırsız kudretinin göstergelerinden biri de iç dünyanızda huzur ve dinginliğe kavuşasınız diye size kendi türünüzden eşler lütfedip aranızda sevgi ve şefkati yerleştirmiş olmasıdır. Hiç şüphesiz bütün bunlarda sağduyuyla düşünen kimseler için dersler ve ibretler vardır.”³⁴⁰ ayetiyle ifadesini bulan zevciyyet bağı konusunda Allah Teâlâ’nın sizin yaratılışınıza bahsettiği selim fitratı ve zevciyyet ve onun hikmeti ile ilgili fitratı tamamlayan hükümlerini anın; zira Allah Teâlâ hem söz konusu hükümlerle hem de onların hikmetleriyle size öğüt vermektedir. Bir şeyin hikmetiyle beraber bilinmesi, o şeyden ibret ve öğüt alınmasını ve o şeyin eylem aşamasına geçirilmesini

³³⁷ Abduh, Şeyh Muhammed - Reşîd Rızâ, Muhammed, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm Tefsîru’l-Menâr*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2011, II, 20.

³³⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, 236.

³³⁹ Razi, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, IV, 95.

³⁴⁰ Rûm 30/21.

sonuçlandırır. ‘Allah Teâlâ’nın ayetlerini alaya almayın.’ cümlesinden maksat, Allah Teâlâ’nın bize bildirdiği bu fitrî ayetler olması uzak bir ihtimal değildir.³⁴¹

Bakara Sûresi 251. ayette geçen hikmet kelimesinin peygamberliği ifade ettiği konusunda gerek klasik dönem müfessirlerimiz gerekse modern dönem tefsircilerimiz ortak kanaate sahiptirler.³⁴²

Bakara Sûresi’nde hikmet kavramının geçtiği bir diğer ayet 151. ayettir. Bu ayet hikmet kavramının kitap kavramıyla birlikte kullanıldığı ayetlerdendir. Ömer Nasuhi Bilmen’e göre buradaki kitap ‘Kur’ân-ı Kerîm’, hikmet ise ‘ahlaka, içtimaiyata, muamelata ait intizamı ve hayatı müstelzim olan ahkâmı’³⁴³ ifade eder. Aynı düşünceye sahip olan Elmalılı’ya göre hikmet ‘hukuk ilmi ve şartlarını, teşri-i hikmeti, ahlaki yücelikleri, toplumsal sırları ve insanlığa özgü maslahatları’³⁴⁴ ifade etmektedir. *Menâr*’da ise hikmet, ‘hükümlerin sırları ve faydalarıyla bağlantısı olan ve insanı amele sevk eden bilgi demektir.’³⁴⁵ şeklinde ifade edilmektedir.

Bakara Sûresi 269. ayette hikmet kavramı iki defa geçmektedir. Bu ayetin siyak-sibakında hikmet kavramını sınırlayıcı herhangi bir unsur olmadığından dolayı, âlimler bu ayette geçen hikmet kelimesinin hangi anlama geldiği hususunda görüş birliğine varamamışlardır. Dolayısıyla kavramı açıklarken oldukça geniş bilgiye yer vermişlerdir.³⁴⁶

Ömer Nasuhi Bilmen’e göre buradaki hikmetten maksat ‘güzel amele götüren ilim; eşyanın hakikatini kavrayabilme yeteneği; ilahi emirlerin faydalarını, gayelerini anlayabilme kudreti; dinde derin anlayış ve fazilet’³⁴⁷ tir. Elmalılı ise bu ayetteki hikmet kavramını şu şekilde yorumlamaktadır: “Kötülükleri önleyecek, faydaları sağlayacak sebepleri ve hikmetleri, hükümlerini, gerçeğin bilgisini, iradeye bağlı olan ve sevap kazandıracak

³⁴¹ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 519.

³⁴² Bkz.: Razi, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IV, 187; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, 260.

³⁴³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, 145.

³⁴⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, I, 526.

³⁴⁵ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 77.

³⁴⁶ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, 284,285; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, II, 287-303; Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, III, 132-135.

³⁴⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, 284.

işleri yapabilme gücünü ve faydalı şeyler yapmayı yalnızca kendine ait kılmakla yetinmez de akıl sahiplerinden dilediğine de verir.” Ayetin devamını da şöyle açıklar: “Hikmetsiz binde bir hayra erdirilirse, bir hikmetle binlerce hayra erdirilir. Hikmet, dünya ve ahiretin hayrını içerir. Hikmetsiz hayır ise bir var bir yoktur.”³⁴⁸

Âl-i İmrân Sûresi 48. ayette hikmet kelimesi yine kitap kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. Âlimler buradaki kitap kelimesine genellikle ‘yazı yazmak’ anlamı vermişlerdir.³⁴⁹ Hikmet kelimesi ise Bilmen’e göre amele, itikada, tehzibi ahlaka ve saireye ait ilimleri ifade eder. Abduh’a göre ise buradaki hikmet kelimesi, iradeyi faydalı faaliyete sevk eden ve faaliyette olana da düzgün yolu gösteren doğru ilimdir ki bu sayede insan basiret sahibi olur ve hükümleri, meselelerin sınırlarını kavrama imkânına kavuşur.³⁵⁰

Âl-i İmrân Sûresi’nde hikmet kelimesinin geçtiği bir diğer ayet 81. ayettir. Bu ayetteki hikmet kelimesi de kitap kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. Buradaki kitap kelimesi, Allah’ın bildirdiği her türlü vahyi, hikmet kelimesi ise vahiyle bildirilen dini esasları ifade eder.³⁵¹ Aynı surenin 164. ayetinde geçen kitap kelimesi ile şeriatın zahiri verilerine, hikmet kelimesi ile de şeriatın güzelliklerine, ledüniyyâtına yani arka planına, görünmez yüzüne, sırlarına, nedenlerine ve faydalarına işaret edilmektedir.³⁵²

Ahzâb Sûresi 34. ayette geçen hikmet kavramı ise âlimler tarafından genellikle ‘sünnet’ şeklinde yorumlanmaktadır.³⁵³

Hikmet kelimesinin kitap kelimesiyle bir diğer kullanımı Nisâ Sûresi 113. ayettir. Ömer Nasuhi Bilmen’e göre bu ayette geçen ‘kitap’ kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’i, ‘hikmet’ kelimesi ise sünneti, şeriat ilmini, hakka muvafık olan herhangi bir kelamı ifade eder.³⁵⁴ Elmalılı’ya göre ise ‘kitap’, her delilin üstünde bir delil,

³⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, II, 287. Benzer yorum için bkz.; Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, I, 229.

³⁴⁹ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, 369; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, II, 472; Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, III, 438.

³⁵⁰ Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, III, 438.

³⁵¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, I, 369.

³⁵² Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, II, 590; Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, IV, 191.

³⁵³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VI, 2807; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VI, 542; Razi, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XIII, 210.

³⁵⁴ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, 666.

‘hikmet’ ise, ilim ve amelde hak ve doğruya isabet için büyük bir haslet, göz önünde bulunanların arka planını gösteren (ilm-i ledün), zahir ve batında hatadan ve zarardan koruyan ilahi bir rahmet ve gözle görülmüşçesine kesin bir olgu (ayn-i yakîn)’dur.³⁵⁵

Nisâ Sûresi’nde hikmet kelimesinin geçtiği bir diğer ayet 54. ayettir. Bu ayette İbrahim ailesine kitap ve hikmet verildiğinden bahsedilmektedir. Buradaki ‘kitap’ kelimesinden maksat Hz. İbrahim’e indirilmiş olan ilahi kitap, ‘hikmet’ kelimesinden maksat ise Hz. İbrahim’e verilmiş olan peygamberliktir.³⁵⁶

Cum’a Sûresi 2. ayette hikmet kelimesi kitap kelimesi ile kullanılmıştır. Bu ayette geçen kitap ve hikmetin öğretilmesi ‘Kur’ân’ın öğretilmesi ve ondaki ahkâmın faydalarından, esrarından ve ulvî gayelerinden haberdar etmesi’ anlamındadır.³⁵⁷

Son olarak Mâide Sûresi 110. ayete kısaca değinerek hikmet kavramının geçtiği ayetlerle ilgili bahsi sonlandıracağız. Bu ayette geçen hikmet, ‘iradeyi faydalı amel yapmaya sevk eden doğru bilgidir ki, bunun içinde ikna, ibret, basiret ve ahkâmı anlamak da vardır.’³⁵⁸ şeklinde ifade edilir.

Ayetlerde geçen hikmet kelimeleri genellikle peygamberlerle alakalıdır. Mesela Nisâ Sûresi 54. ayet Hz. İbrahim ile ilgili; Âl-i İmrân Sûresi 48. ayet, Mâide Sûresi 110. ayet ve Zuhruf Sûresi 63. ayet Hz. İsa ile bağlantılı; Bakara Sûresi 251. ayet ve Sâd Sûresi 20. ayet Hz. Davut ile ilgilidir. Bakara Sûresi 125. ayet, Âl-i İmrân Sûresi 64. ayet, Nisâ Sûresi 113. ayet ve Cum’a Sûresi 2. ayet gibi bazı ayetler de Hz. Muhammed ile alakalıdır. Buna göre bazı ayetlerde hikmetin peygamberlere verildiği, Bakara Sûresi 269. ayette örneği görüldüğü üzere, hikmetin insanlara verildiği de vakidir.

Buraya kadar hikmet kelimesinin geçtiği ayetlerle ilgili yorumları birkaç müfessirin görüşleri çerçevesinde ele almaya çalıştık. Bu yorumlardan da anlaşıldığı üzere, İslam bilginleri hikmeti tanımlarken mutlaka “amelle birlikte

³⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, III, 190-191.

³⁵⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, II, 609.

³⁵⁷ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, VIII, 3719; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, VIII, 296.

³⁵⁸ Bkz.; Abduh - Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, VII, 369.

bulunan ilim”, yani eyleme dönüşecek bilgi düşüncesinde ısrar etmişlerdir. Bunun gayesi, nazariyatta kalacak yararsız bilgiden kaçınmaktır.

B. Hadîslerde Hikmet Kavramı

Biz bu başlık altında hikmet ile ilgili hadisleri ele almaya çalışacağız. Amacımız, hikmetle ilgili gerek ulema gerek halk arasında yaygın olarak kullanılan hadisleri ele alarak bu hadislerle ilgili yapılan yorumları sunmaktır. Hadislerin sıhhat yönünden incelenmesi tezimizin sınırlarını aşacağından bu hususa değinmeyeceğiz.³⁵⁹ Ancak bazı hadislerle ilgili yer yer açıklama yapılacaktır. Bu cümleden olarak, hikmet kelimesinin kullanılmış olduğu hadisler ve yorumları şu şekildedir:

...Ebû Hureyre'den (r.a) (ö.58/677) rivayet olunduğuna göre Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Hikmet mü'minin yitiğidir. Onu nerede bulursa almaya en çok o hak sahibidir.*”³⁶⁰ Hadis merfû', mevkuf, maktû' ve mürsel olarak nakledilmiştir. Dolayısıyla rivayetlerin sahibine nispeti konusunda tam bir birlik yoktur.³⁶¹

Bu hadis hikmet hadisi olarak isimlendirilir. Hikmet hadisine yaklaşımımızı belirlemesi açısından Mehmet Özşenel'in hikmet hadisini inceledikten sonra yapmış olduğu yorum dikkate şayandır:

Hikmet hadisi çeşitli tariklerden nakledilmekle birlikte umumiyetle zayıf kabul edilmiştir. Bununla beraber hadis, ulema ve halk arasında yaygınlık kazanmış, muhtevası çeşitli yorumlara konu olmuştur. Günümüzde de çeşitli çevrelerce her türlü bilgi ve bilim transferi için delil olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple hadisin zayıf olduğunu unutmadan bu tür değerlendirmeleri ihtiyatla karşılamak yerinde olacaktır.³⁶²

Özşenel'in bu açıklaması yalnızca hikmet hadisi için değil, verecek olduğumuz bütün hadisler için geçerlidir. Burada ele alacağımız hadisler sahih olarak kabul edilmiş hadisler olarak görülmemeli, yalnızca sahih olduğu varsayılp te'vile tabi tutulmuş olduğu bilinmelidir.

³⁵⁹ Verilen hadislerin sıhhat yönünden incelenmesini görmek için bkz.; İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı*, s. 23-61.

³⁶⁰ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, İlim, 19, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *es-Sünen*, Zühd, 15, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

³⁶¹ Özşenel, Mehmet, *Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, DİVAN, 1996/2, s. 203.

³⁶² Özşenel, *Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, s. 206.

Hadisin yorumlanmasında hikmet kavramı daha çok faydalı ilim çerçevesinde değerlendirilmiştir. Faydalı ilimden ne kast edilğine bakacak olursak, faydalı ilmin insanın fitratına uygun olan, onu iyiye, güzele ve hayra yönlendiren şeyleri ihtiva ettiğini söyleyebiliriz.

Hikmetli söz yani içinde faydalı bilgi barındıran her söz, her yazı, her nesne inanan insanın devamlı aradığı, araması gerektiği ve bulunduğunda da hiç vakit kaybetmeden ele geçirerek ondan istifade etmeye çalışacağı bir nimettir.³⁶³

...Ali (r.a)'den (ö. 40/660) yapılan rivayete göre Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “*Ben hikmet eviyim, Ali de kapısıdır.*”³⁶⁴ Bu hadis sıhhat yönünden oldukça tartışmalıdır. *Kütüb-i Tis'a* içerisinde sadece Tirmizî'nin eserine aldığı bu hadisin sıhhati hakkında ilim ehli ihtilaf etmişlerdir.³⁶⁵

Rivayette Hz. Ali'nin hikmet kapısı olduğu ve gerçekleri keşfetmek için ona müracaat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak şu husus da göz ardı edilmemelidir; Hz. Ali'nin hikmet evinin kapısı oluşu onun faziletini artırmakla birlikte, bu durum diğer sahabeyi daha aşağı görme eğilimini doğurmamalıdır. Her sahabenin diğerinde bulunmayan, kendisine özgü meziyetleri vardır. Bu ve buna benzer rivayetleri esas kabul ederek ve diğer rivayetlere bakmadan Hz. Ali'yi sahabenin en üstünü olarak görmek doğru değildir. Nitekim başta dört halife olmak üzere, sahabeden birçoğu için farklı övgü sözleri Hz. Muhammed (s.a.v)'den rivayet edilmiştir. Bir konu ile ilgili bütün rivayetleri değerlendirmeden sadece bir tanesiyle hüküm vermek yanlış olur.

...İmam Malik'e (ö. 179/795) ulaşan rivayete göre Lokman Hakîm oğluna vasiyet edip şöyle demiştir: “*Yavrum! Âlimlerle otur, onların dizlerinin dibinden ayrılma. Şüphesiz Allah yeri, göğün yağmuru ile dirilttiği gibi, kalpleri de hikmetin nuru ile diriltir.*”³⁶⁶

Burada Lokman (a.s) oğluna âlimlerle oturmasını, onların dizlerinin dibinden ayrılmamasını yani ilmin peşinde olmasını tavsiye etmektedir. Lokman

³⁶³ Hatiboğlu, Haydar, *Sünen-i İbn Mâce*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982, X- 444.

³⁶⁴ Tirmizî, *es-Sünen*, Menâkıb, 21.

³⁶⁵ Bkz.; İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı*, s. 25.

³⁶⁶ İmam Malik, *Muvatta*, İlim, 1.

(a.s)'a göre Allah, yağdırdığı yağmurla yeryüzünü nasıl diriltiyorsa, tıpkı onun gibi kalpleri de hikmetle yani faydalı ilimle canlandırır, taze tutar.

...Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) şöyle dedi: “*Ey oğlum! Sana hikmet lazımdır. Çünkü hayrın tamamı hikmettedir. O, küçüğü büyüğe karşı, köleyi hür olana karşı büyültür. Efendinin efendiliğini artırır, fakiri hükümdarların meclislerine oturtur.*”³⁶⁷

Burada da hikmet yine faydalı ilim manasında kullanılmış, hadisin devamında da hikmetin tavsiye edilmesinin gerekçeleri sıralanmıştır.

...Ebû Hureyre'den (r.a) rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Bir ilim meclisine oturup orada hikmetli söz dinledikten sonra, bu meclisten bahsederken işittiği şeylerin sadece kötü kısımlarını anlatan bir kimsenin misali, bir sürü sahibi çobana gelip: ‘Ey çoban! Süründen bana bir koyun kes’ deyince çobandan: ‘Git en iyisinin kulağından tut al!’ iznine rağmen, gidip sürünün köpeğinin kulağından tutan adamın misalidir.*”³⁶⁸

Burada hikmet, iyi ve güzel söz, insana fayda sağlayacak ilim anlamında kullanılmıştır. Hadiste Hz. Peygamber, ilim meclisinde bulunup orada güzel şeyler duymuş olmasına rağmen bunlardan bahsetmeyip, sürekli olumsuzlukları dile getiren bir kimsenin kaybını benzetme yoluyla güzel bir şekilde dile getirmiştir.

...Rivayete göre Selman (ö. 35/655) Ebu'd-Derdâ'ya (ö. 31/651) şöyle bir mektup yazmıştır: “*Şüpheli yok ki ilim, insanların başlarına üşüştükleri su kaynakları gibidir. Onu şu veya bu kimseler alır. Bu suretle Allah onunla birçok kimseyi menfaatlendirir. Söylenmeyen hikmetli söz de içinde ruh olmayan bir ceset gibidir. Ortaya çıkarılmayan bir ilim ise, kendisinden (Allah rızası için) harcama yapılmayan bir hazine gibidir. Âlimin misali de karanlık bir yolda kendisine rastlayanların aydınlandığı ve herkesin de ona hayır duada bulunduğu lamba taşıyan bir adam gibidir.*”³⁶⁹

³⁶⁷ Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Semerkandî, *es-Sünen*, Mukaddime, 34, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

³⁶⁸ İbn Mâce, *es-Sünen*, Zühd, 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 353, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

³⁶⁹ Darimî, *es-Sünen*, Mukaddime, 46.

Bu hadisteki hikmetli söz terkiibinden anlaşılan ilk mana faydalı bilgidir. Kişi faydalı bilgiye kavuşmuşsa, bu nimetten mahrum olan diğer insanların da bundan yararlanabilmesi için uygun şart ve ortamlarda bu bilgiyi nakletmesi gerekir. Âlim bu tür faaliyeti sayesinde hem kendi bilgisini pekiştirecek hem de bilgisinin zekâtını ödemiş olacaktır. Zaten insanlık tarihinde bilim ve teknolojiadaki gelişmeler insanların ferdi olarak sahip oldukları bilgileri diğer insanların da kullanımına sunmalarından meydana gelmiştir. Şayet her fert, her millet sahip olduğu ilmî birikimi kendisine saklayıp, diğer insan ve milletlere aktarmasaydı, insanlığın bugün ulaştığı bilgi seviyesi ortaya çıkmazdı.³⁷⁰

...Sahâbîlik şerefine kavuşan Ebû Hallâd'dan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Siz, kendisine dünyaya rağbet göstermeme ve az konuşma hasleti verilmiş bir adam gördüğünüz zaman ona yaklaşınız/sözlerini dikkatle dinleyiniz. Çünkü o kimse hikmetli söz söyler/kalbine hikmet ilham edilir.”³⁷¹

Bu hadis dinen muteber olan zahitlik, yani dünyadan yüz çevirme meziyetine; lüzumsuz, faydasız konuşmalardan kaçınıp da ancak ihtiyaç halinde konuşma hasletine sahip zatların, sohbetlerinden istifade etmeye teşviktir. Yine bu çerçevede “Şüphesiz ki hikmet, dünyalıkları terk eden sakin kalpte kalır.”³⁷² hadisini de zikretmemiz yerinde olacaktır.

...Tabiûn'un büyüklerinden Ebû Abdîrrahman el-Hubulî (ö. 100/718) şöyle dedi: “Kardeşine hediye edebileceğin hikmetli bir sözden daha üstün hiçbir hediye yoktur.”³⁷³ Bu rivayete göre kişinin dostlarına yapabileceği en güzel ikram hikmetli sözdür. Çünkü yiyecek, giyecek, para vb. diğer nimetler kısmî fayda sağlamakla beraber, hikmetli söz (faydalı bilgi) kadar etkili ve uzun süreli iz bırakamaz. Şayet kişi hikmetli sözü iyi kavrar, hakkıyla amel ederse sahip olmak istediği dünya ve ahirete ait maddi-manevi servetlere ulaşabilir.

Abdullah b. Abbas'dan gelen hikmetle ilgili rivayetler şu şekildedir: “...Abdullah b. Abbas (r.a) (ö. 68/687) : Peygamber (s.a.v) beni bağrına bastı. ‘Ya

³⁷⁰ İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı*, s. 31.

³⁷¹ İbn Mâce, *es-Sünen*, Zühd, 1.

³⁷² Darimî, *es-Sünen*, Mukaddime, 48.

³⁷³ Darimî, *es-Sünen*, Mukaddime, 32.

Allah! Buna hikmeti öğret' diye dua etti."³⁷⁴ demiştir. Bir diğer hadiste İbn Abbas, hikmeti "*Hikmet, nübüvvet dışındaki isabettir.*"³⁷⁵ şeklinde tarif etmektedir.

İbn Abbas, İslam tarihinde siyasi faaliyetlerden çok ilmi ve sağlam şahsiyeti ile tanınır. Asr-ı saadette yaşının küçük olmasından dolayı Rasûlullah'ın ve özellikle teyzesi olan Hz. Meymûne'nin evine rahatça girip çıkar, diğer ashabın bilmediği ve ilk anda öğrenme imkânı bulamadığı şeyleri bu sayede öğrenirdi. Bu yüzden o, hadis, tefsir ve fıkıh ilmine vukufu ile tanınır. Bu ilimlerin yanı sıra Arap Edebiyatı sahasında geniş bir bilgiye sahiptir. Abdullah İbn Mes'ûd onun için: "O, Kur'ân- Kerîm'in tercümanıdır, müfessirlerin sultanıdır." demiştir. İlminin genişliğinden dolayı zamanında o, 'ümmeğin âlimi, ilim deryası' gibi lakaplarla anılır.³⁷⁶ Görülen o ki, Peygamberimizin yapmış olduğu dualar İbn Abbas üzerinde tesir göstermiştir.

...Abbas el-Ammî şöyle dedi: Bana ulaştı ki Davud (a.s) duasında şöyle dermiş: "*Seni tenzih ederim Allah'ım! Rabbim sensin. Arşının üstüne yükseldin ve korkunu göklerde ve yerde olanların üzerine koydun. Bu sebeple mahlûkatından mevki bakımından sana en yakın olan, onların senden en çok korkanıdır. Senden korkmayanın bilgisi ne! Senin emrine itaat etmeyenin hikmeti ne?*"³⁷⁷

Dârimî, eserinde bu hadisi 'İlmin ve Âlimin Üstünlüğü' babında ele almıştır. Buradan hadisteki hikmet kavramının faydalı ilme işaret ettiğini anlamaktayız. Yeri gelmişken âcizane şunu belirtmek isterim ki İslamiyet'te Allah, kendisinden korkulacak, azap yönüyle ön plana çıkan yüce bir varlığı ifade etmez. Bu yüzden Allah korkusu (haşyetullah) derken kastedilen şey 'Allah'ın sevgisini kaybetme korkusu' veya 'yaptıklarımıza karşılık Allah'ın adaleti gereği vereceği hükmün korkusu' olmalıdır. Yani korkunun kaynağı Allah değil, insandır. Bu hadisi de bu çerçevede değerlendirmemiz doğru olacaktır. Binaenaleyh, bir kimsede ilim/hikmet varsa, o kimse Allah'a karşı gerekli saygıyı

³⁷⁴ Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Fedâilu's-Sahâbe, 27, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981; Tirmizî, *es-Sünen*, Menâkıb, 43; İbn Mâce, *es-Sünen*, Mukaddime, 11; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 214, 269. Hadisin farklı versiyonları için bkz.; Buharî, *es-Sahîh*, Fedâilu's-Sahâbe, 27; Buharî, *es-Sahîh*, Vudû, 10; Tirmizî, *es-Sünen*, Menâkıb, 42, 3823-3824.

³⁷⁵ Buharî, *es-Sahîh*, Fedâilu's-Sahâbe, 24.

³⁷⁶ Bkz.; Çetin, Mustafa, "Abdullah İbn Abbas (r.a) ve Tefsîri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 1983, s. 227, 238.

³⁷⁷ Darimî, *es-Sünen*, Mukaddime, 32.

gösterip, yaptıklarından dolayı Allah'ın kendisine gerekli karşılığı vereceğinin bilincinde olacaktır. Bu yüzdendir ki Kur'ân-ı Kerîm'de "...Kulları içinde Allah'a gerçek manada saygı ve bağlılık gösterenler, bütün bu hakikatleri hakkıyla anlayıp kavrayan kimselerdir..."³⁷⁸ buyrulmaktadır.

...Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a) (31/651) rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: "*Ancak iki kişiye gıpta edilir: Allah tarafından kendisine mal verilip de, kendisini o malı hak yolunda harcamaya adayan kimse ile; Allah tarafından kendisine hikmet verilip de onunla hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimse.*"³⁷⁹ Bu hadisimizde geçen hikmet kavramına Kur'ân, faydalı ilim ve adaletli hüküm manaları verilmiştir.³⁸⁰

...Tabiûn'dan Sabit b. Aclan el-Ensârî şöyle dedi: '(Önceleri) denilirdi ki, şüphesiz Allah, yeryüzünün ahalisine gerçekten azap etmek ister de çocuklara hikmetin öğretilişini işitince bu azabı onlardan geri çevirir.' (Dârimî'nin hocası) Mervan b. Muhammed (ö. 210/825) sözüne devamlı dedi ki: "O, hikmetle Kur'ân'ı kastediyor."³⁸¹ Hadiste de açıkça beyan edildiğine göre buradaki hikmetten kastedilen 'Kur'ân' manasıdır. Hadise göre dünyada birçok insan Kur'ân'dan yüz çevirirken, henüz dinen mükellef olmayan çocukların mübarek kitabı öğrendiklerini görünce Allah, bu güzel meşguliyet hatırına azabı hak eden kimselerden azabı kaldırmaktadır.

...Ubeyy b. Ka'b (r.a) (ö. 22/643) Rasûlullah'ın (s.a.v) : "*Şiirden bir kısmı şüphesiz hikmettir.*"³⁸² buyurduğunu haber vermiştir. Burada peygamberimiz şiirlerin öğüt ve ibret içerikli sözler olduğunu vurgulamaktadır. Bilindiği üzere İslam'ın ilk yıllarında Müslümanlar ile Müşrikler arasındaki mücadelede şiirin büyük etkisi olmuştur. Peygamberimiz (s.a.v) İslam'ı tebliğ ederken şiir ve şairi önemsemiştir. Öyle ki şiir, bir kelam-ı kibarda beyan edildiği üzere 'düşmanın

³⁷⁸ Fâtır 35/28.

³⁷⁹ Müslim, İbnu'l-Haccâc Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Salâtu'l-Musâfirîn, 47, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981; Buharî, *es-Sahîh*, İlim, 15, Ahkâm 3, Zekât 5, İtisâm 13, Tevhid 45, Temennî 5; İbn Mâce, *es-Sünen*, Zühd, 23.

³⁸⁰ Geniş bilgi için bkz.; İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı*, s. 48-51.

³⁸¹ Darimî, *es-Sünen*, Fedâilu'l-Kur'ân, 4.

³⁸² Buharî, *es-Sahîh*, Edep, 90; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Edep, 95, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981; Tirmizî, *es-Sünen*, Edep, 69; İbn Mâce, *es-Sünen*, Edep, 41; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 456. Hadisin farklı lafızlarla rivayetlerini görmek için bkz.; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Şiir, 95.

silahıyla silahlanınız' kapsamına giren 'oktan daha tesirli bir silah' sayılmıştır. Bu yüzden peygamberimiz bazı şiirlerin hikmet olduğunu beyan ederek onların tesirine vurgu yapmıştır.

Hikmete işaret eden bu hadisler, Hz. Peygamberin gerek sözü, gerek fiili, gerekse takririnin Kur'ân'ı daha iyi ve kolay anlayabilmeye yönelik olduğunu bizlere göstermektedir. Yine bu rivayetler bize hikmetin insan hayatında her zaman bulunması lazım geldiğini vurgulamaktadır. Rivayetlerde hikmete yüklenen anlamın, İslam'ın mesajını doğru anlayıp doğru anlatabilmeyi özendirildiğini ve meseleleri derinlemesine kavrayabilmenin, hayat gerçekleri doğrultusunda boyutlu düşünebilmenin önemini vurguladığını söyleyebiliriz.

Kur'ân'da hikmet kavramını incelerken bazı ayetlerde geçen hikmet kavramına müfessirlerin 'sünnet' anlamı verdiğini görmüştük. Hadislerden de anlaşıldığı üzere Rasûlullah'ın sünnetine hikmet denmesinin sebebi, onun hikmet sahibi oluşu yani her sözünde ve fiilinde bir incelik ve mananın bulunuşundandır. Şunu da belirtmek gerekir ki hikmeti Kur'ân ve sünnetle sınırlamak Kur'ân'ın beyanına ters düşmektedir. Çünkü ilgili ayette ³⁸³ hikmet nimetinden, peygamberlerden ayrı olarak insanların da nasipleneceği ilan edilmektedir.

³⁸³ Bkz.; Bakara 2/269.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖMER NASUHI BİLMEN'İN BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ'NDEKİ

METODU VE HİKMET-İ TEŞRİ'

I. BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ

Büyük İslam İlmihali hakkında bilgi vermeden önce ilmihallerin tarihçesi hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz. İlmihallerin tarihçesini ele almamızdaki sebep, Ömer Nasuhi Bilmen dönemine kadar ilmihal eserlerinin tarihi seyrinin nasıl olduğunu ortaya koymaktır. İlmihallerin tarihçesi hususu konumuzun aslını teşkil etmediğinden, bu konu ile ilgili literatürden ziyade, kısaca genel bilgi verilmeye çalışılacaktır.

İlmihal, gündelik hayata dair dini bilgiler manzumesi anlamına gelmektedir. Söz konusu kavram “ilim” ve “hal” kelimelerinden oluşmaktadır. İstilahta kişinin kendisine, çevresine ve yaratıcısına karşı nasıl davranacağını belirleyen ve günlük ihtiyaçlarını temin eden asgarî bilgiler toplamını ifade etmektedir.³⁸⁴ Bugün kullandığımız şekliyle ilmihal kelimesi, bir Müslümanın günlük yaşantısında lazım olan, bilmesi gereken temel inanç ilkelerini, namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin hükümlerini ihtiva eden kitaplara verilen isim şeklinde bir hüviyete sahiptir.³⁸⁵

İlmihal geleneğinin tarihî gelişimi incelenirken, bu kavramın kelime olarak kullanılması ile telif türü olarak kullanılması ayrı ayrı ele alınmalıdır. *İlmihal*'in kelime olarak kullanımının IV/X. yüzyıldan itibaren başladığını söylemek mümkündür. İlim öğrenmenin her Müslümana farz olduğunu bildiren hadisteki “ilim” kelimesi “ilm-i hâl” olarak yorumlanmış ve bunun kapsamına iman, namaz, oruç, helal ve haram gibi temel bilgilerin girdiği belirtilmiştir. *İlmihal* adı verilen eserlerin telifine ise muhtemelen IX-X/XV-XVI. yüzyıllarda başlanmıştır. Nitekim Yusuf Ziya Yörükân, “ilmihal” tabirinin eskiden beri var olduğunu, ancak bir bilim dalı olarak yalnız Türkçe yazılan eserlerde son zamanlarda kullanıldığını bildirmektedir.³⁸⁶

İslami ilimlere dair II/VIII. yüzyıldan itibaren kaleme alınan risale şeklindeki muhtasar eserlerin ardından hacimli kitaplar yazılmış, telif hareketi daha sonra uzun şerhler ve haşiyelerle devam etmiştir. Âlimlere hitap eden bu

³⁸⁴ Kelpetin Arpağuş, Hatice, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, s. 26.

³⁸⁵ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 247.

³⁸⁶ Yörükân, Yusuf Ziya, *İslâm İlm-i Hâli*, AÜİFD, sy. 1, Ankara, 1952, s. 5.

kaynaklar dini konuları ayrıntılı biçimde ele aldığı ve eğitim de daha çok hoca merkezli olup sözlü geleneğe dayandığından, halk için temel konularda özlü bilgiler ihtiva eden, dili sade, anlatımı basit, hatta ezberlenmeye müsait eserlere ihtiyaç duyulmuş, bu sebeple Osmanlılar döneminde ilk ilmihaller ortaya çıkmıştır.³⁸⁷

İlmihallerin tarihçesine baktığımızda, ilmihallerin yazımının Tanzimat'tan sonra hız kazanmış olduğunu görürüz. Bunun sebebi, Tanzimat'tan sonra açılan okullarda programlara din dersinin yerleştirilmiş olmasıdır. O dönem mevcut olan kitaplar programlara yerleştirilen din dersinin içeriğini karşılayamamaktaydı. Çünkü mevcut kitaplar hurafe ve hikâyelerle doluydu ve iyi de tasnif edilmemişti. Bu durum dini hayatı olumsuz yönde etkiler endişesi, yeni din (ilmihal) kitaplarının telifini gerekli kılmış ve bu yönde önemli adımlar atılmıştır.³⁸⁸ Tanzimat döneminde yazılan eserlerin talebi karşılamadığı hususu, geçmişi kötü görmek ve dönemin krizini gözler önüne sermek yanında, yaşamdaki algı değişimini de ortaya koymaktadır. Nitekim modern dönemde açıkça tanımı yapılamasa da ilmihaldeki asgari bilginin muhtevasının ve metodunun değiştiği görülmektedir. Artık geçmişte olduğu gibi dini hükümlerin ortaya konulmasında tek bir yol ve çözümden bahsetmek mümkün olmadığından, muhtemel yaklaşımlardan bahsedildikten sonra birinin tercih edildiği veya tercihin okuyucuya bırakıldığı yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. Ancak bugün değişen dünya şartları toplum ve halk algılayışlarındaki farklılıkların devam etmesi daha farklı yaklaşım ve ihtiyaçları gündemde tutmayı sürdürmektedir.³⁸⁹

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde başlayan ilmihal telifi, Tanzimat ve Meşrutiyet'le birlikte yeni bir sürece girmiş; bugünkü anlamıyla ilmihal geleneğinin temelleri atılmıştır. Yeni eğitim kurumlarının açılmasıyla beraber, şifâhî kültürden kitâbî eğitime doğru gidilirken ilmihalde de bir anlamda dönüşüm yaşanmıştır.³⁹⁰

³⁸⁷ Kelpetin, Hatice, "İlmihal", DİA, XXII, 139; Kelpetin, *İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*, s. 28.

³⁸⁸ Kelpetin, "İlmihal", XXII, s. 140.

³⁸⁹ Kelpetin, *İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*, s. 45.

³⁹⁰ Kelpetin, *İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*, s. 25-26.

Cumhuriyet dönemi ile bu dönüşüm artarak devam etmiş, yeni bir telif türü olan ilmihal, bir kültür haline gelmiştir. Genellikle temel kaynaklara dayanan ve öncekilere göre oldukça ileri sayılabilecek seviyede bulunan Cumhuriyet devri ilmihallerinin bir kısmında dua, vaaz ve irşat mahiyetinde bölümler de yer almakla birlikte, büyük çoğunluğu sadece inanç, ibadet, ahlak ve günlük yaşayış bilgilerini ihtiva eder. Bunlardan Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951)'nin *İslam Dini* ile Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali* 1980'li yıllara kadar çok basılıp okunmuş, daha sonra yazılan ilmihallere de örnek teşkil etmiştir.³⁹¹

Sonuç olarak gelenekselleşen ilmihal kültürünün, dini bilgilere ulaşma ve gündelik hayatta karşılaşılan problemlerin çözümünü kolaylaştırma vazifesini üstlenme açısından büyük fonksiyonları olduğu kabul edilmektedir. Bu amacın teminine matuf olan bu gelenek, dini bilgilerin toplum vasatına yayılmasını, çeşitli hayat standartlarına sahip kitlelerin bu bilgilere kolayca ulaşmasını ve yaşantılarını tanzimini sağlamaktadır.³⁹²

Bahsi geçen kültürün içinde yoğrulan Ömer Nasuhi Bilmen, yaşadığı döneme has üslubuyla özgün bir eser ortaya koymuş, günlük hayatta ihtiyaç duyulan dini bilgileri Müslümanların istifadesine sunmuştur. Zaten Ömer Nasuhi Bilmen “Büyük İslam İlmihali”ni ‘*muhtelif mesleklere ayrılmış olan dindaşlarımızın dini ihtiyaçlarını kâfi derecede karşılayabilecek bir ilmihal kitabı yazmak*’³⁹³ gerekçesiyle kaleme aldığını bildirmiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen’e göre Müslüman’ın en önemli vazifelerinden biri, mensubu olduğu İslâm dini hakkında kendisine yetecek derecede bilgi sahibi olmasıdır. Din hususundaki bu bilgiye ise Ömer Nasuhi Bilmen *İlmihal* adını verir.³⁹⁴ O, İslâm dininin ihtiva ettiği hükümleri itikada ait hükümler; ibadetlere, muamelata ait hükümler; helale, harama, mübah ile mekruha ait hükümler; ahlaka ait hükümler olmak üzere dört kısma ayırır. Bu hükümleri ele alan birçok eser yazılmıştır. Bu eserlerin bir kısmı oldukça detaylı iken, diğer bir kısmı da oldukça

³⁹¹ Kelpetin, *İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*, s. 39.

³⁹² Kelpetin, *İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*, s. 43.

³⁹³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul: Kitabevi, 2002, s. 16.

³⁹⁴ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 15.

muhtasardır. Ayrıca İslâm dininin ihtiva ettiği bu dört hükmü bir araya toplayıp anlatan eserler oldukça azdır.

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre bu meseleleri detaylı olarak anlatan eserlerden müstağni olamayız. Ancak bu tür meseleler detaylı olarak anlatıldığında, bazı kimselerin bu meseleleri birbirinden ayırt etmesi zorlaşırken; diğer bazı kimselerin de ne mesleği, ne de vakti bu uzun eserleri okumasına müsaade etmez. Kısa yazılmış olan eserler de gerekli bilgiyi vermez. Bu problemlerin önüne geçmek için Ömer Nasuhi Bilmen bir ilmihal yazmaya karar verir. Bu süreci bizlere şu şekilde anlatmaktadır:

Muhtelif mesleklere ayrılmış olan dindaşlarımızın dini ihtiyaçlarını kâfi derecede karşılayabilecek bir ilmihal kitabı yazılmasına birçok zat tarafından lüzum gösterilmekte ve bu hususta âcizlerine müracaat edilmekte idi. Binaenaleyh, mukaddes dinimizin itikada, nezâfete, ibadete, kerâhiyet ve istihsâna, ahlâka dair başlıca hükümlerine ve bir kısım büyük peygamberlerin mübarek sîretlerine, İslâm dininin tarihçesine ait ve on kitaptan müteşekkil olmak üzere oldukça büyük bir ilmihal kitabı yazmayı bir vazife bildim. Allah Teâlâ Hazretleri'nden yardımlar dileyerek bu vazifeyi ifaya başladım; en muteber, en kıymetli din kitaplarımıza müracaat ettim, ibadetler kısmını daha uzunca yazmaya çalıştım; o kerîm feyyâzın lütuf ve inayetiyle vücuda gelen bu esere 'Büyük İslam İlmihali' adını verdim.³⁹⁵

Yukarıda da bahsedildiği üzere Ömer Nasuhi Bilmen'in bu eseri on kitaptan müteşekkildir; *birinci kitap*, akâide; *ikinci kitap*, taharet ve sulara; *üçüncü kitap*, namaza; *dördüncü kitap*, oruç, yeminler, adak ve kefaretlere; *beşinci kitap*, zekât ve fitır sadakasına; *altıncı kitap*, hacca; *yedinci kitap*, kurbanı, vesair kesilen hayvana ve avlara; *sekizinci kitap*, kerâhiyet ve istihsana, yani helal, haram, mübah ve mekruh olan şeylere; *dokuzuncu kitap*, İslâm ahlâkına; *onuncu kitap*, isimleri Kur'ân'da zikredilen büyük peygamberlerin mübarek sîretlerine ve tarihçelerine dairdir.

Hiç şüphesiz onun söz konusu bu eseri değerli bir eserdir. Değerini ise, o dönem toplumunun ihtiyaçlarına cevap vermesinden almaktadır. Toplum bu eserde kendini, kendi din anlayışını görmüştür. Bu nedenle ilmihale oldukça ilgi göstermişlerdir. Ömer Nasuhi Bilmen, toplumun o günkü ihtiyaçlarını ve hassasiyetlerini iyi bir şekilde gözlemleyerek ve empati kurmak suretiyle ortaya koymuştur. Denilebilir ki Ömer Nasuhi Bilmen'in *İlmihal*'i, Türk toplumunun

³⁹⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 16.

birçok zorlukla karşılaştığı ve kendini yeniden bulmaya çalıştığı bir dönemde zor zamanların dinî kitabı olarak ortaya çıkmış ve Türk halkıyla buluşmuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen, *geçiş dönemi âlimi* olarak halkı anlamaya çalışmıştır. O, hem Osmanlı dönemini yaşamış, hem de Cumhuriyet dönemini idrak etmiştir. Osmanlı'nın zorlu süreçlerini yaşadığı son dönemlerinde doğmuş, küçük yaştan itibaren kendini yetiştirmiş, birikimini ise Cumhuriyet sonrası Türk toplumuna aktarmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'in bu iki dönemi yaşamış olması, Türk toplumunu anlamasında etkili olmuştur. Müslüman halk, O'nun olaylar karşısındaki tutumunu olumlu karşılamış ve eserlerine büyük ilgi göstermiştir.³⁹⁶

Ömer Nasuhi Bilmen'in vefatından sonra Maruf Evren'in *Son Havadis* gazetesinde çıkan "Bilmen" başlıklı yazısındaki şu sözleri Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali* adlı eserinin değerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Maruf Evren yazısına şu sözlerle başlamaktadır: "Hiçbir şey yapmamış olsaydı ve şu fani dünyada geçirdiği 85 yıl içinde sadece ve sadece 'Büyük İslam İlmihali'ni vermekle yetinse idi 'Büyük Âlim' olması için yeterli idi."³⁹⁷

Onun bahse konu olan bu kitabı, önce fasiküller halinde, daha sonra tek cilt olarak birçok defa basılmıştır. Eserin dili ağır olmasına rağmen şimdiye kadar iki buçuk milyondan fazla satan bu eser, Türkiye'de uzun yıllar ihmal edilen halkın dini bilgilerle ilgili ihtiyacının giderilmesinde önemli bir boşluğu doldurmuştur.³⁹⁸

II. ÖMER NASUHI BİLMEN'İN BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ'NDEKİ METODU

Ülkemizde ilmihal türü eser veren âlimler arasında, İstanbul müftülüğü yapmış ve aynı zamanda beşinci Diyanet İşleri Başkanı da olan Ömer Nasuhi Bilmen'in önemli bir yeri vardır. Bilindiği üzere Ömer Nasuhi Bilmen birçok alanda değerli eserler kaleme almıştır. Bu eserler arasında en çok rağbet görenlerden biri de hiç şüphesiz *Büyük İslam İlmihali* adlı eserdir.

³⁹⁶ Okumuş, Ejder, "İlmihal Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi –Ömer Nasuhi Bilmen Örneği–", *Diyanet İlmî Dergi*, c. XXXXII, sy. 4, Ankara, 2006, s. 13.

³⁹⁷ Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı*, s. 173.

³⁹⁸ Vakkasoğlu, *İslam Âlimleri*, s. 98; Yaran, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*", VI, 162-163.

Ömer Nasuhi Bilmen, bu kıymetli eserine önsözle başlamış, bu kısımda kısa bir ilmihal tanımı verdikten sonra ilmihallerin Müslümanlar için önemine değinmiş, daha sonra da *Büyük İslam İlmihali* adlı eserini niçin kaleme aldığını açıklamıştır.

Eserin devamında Ömer Nasuhi Bilmen konuları on kitap halinde sunmuştur. Bu kitaplar sırasıyla şu şekilde adlandırılmıştır:

- Birinci Kitap : Akâide dairdir.
- İkinci Kitap :Tahâretlere, sulara dairdir.
- Üçüncü Kitap :Namazlara dairdir.
- Dördüncü Kitap :Oruçlara, yiyeceklere, adaklara ve kefaretlere dairdir.
- Beşinci Kitap :Zekat, sadaka-i fitra dairdir.
- Altıncı Kitap :Haclara dairdir.
- Yedinci Kitap :Kurbana ve sair kesilen hayvanlara, avlara dairdir.
- Sekizinci Kitap :Kerahiyyet ve istihsana, yani helal, haram, mübah ve mekruh olan şeylere dairdir.
- Dokuzuncu Kitap :İslam ahlakına dairdir.
- Onuncu Kitap :İsimleri Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen büyük peygamberlerin mübarek siretlerine, tarihçelerine dairdir.

Ömer Nasuhi Bilmen, kitap olarak isimlendirdiği her bölümün başında, o bölümde yer alan konu başlıklarını (içindekiler) tek tek sıralamış, bölümü okumaya başlamadan önce, okuyanın kafasında konu ile ilgili bir şablon oluşturmayı yeğlemiştir. Örneğin Ömer Nasuhi Bilmen, dokuzuncu bölüme şöyle bir başlangıç yapmıştır:

Dokuzuncu Kitap : İslam ahlakına dairdir.

- Ahlakın mahiyeti, nev'ileri ve ahlak ilminin kısımları.
- Ahlakın ehemmiyeti ve tehzîbi kâbil olması.
- Vazifelerin mahiyetleri ve nev'ileri: İlahi vazifeler, şahsî vazifeler, ailevi vazifeler, içtimai vazifeler.

- Müslümanlıkta muaşeret adabı.
- Güzel ve çirkin huylar.

Her konuyu bu şekilde başlıklandıran Bilmen, daha sonra vermiş olduğu başlıkların içeriğini ele almaya başlamıştır. Ömer Nasuhi Bilmen, içeriği ele alırken bilinen ilmihal metotlarından farklı olarak maddelendirme yöntemi kullanmıştır. Örneğin, itikat konusunu 76 maddede, taharetler ve sular konusunu 229 maddede, namaz konusunu 629 maddede, oruç konusunu 282 maddede, zekât ve sadaka konusunu 128 maddede, hac ve umre konusunu 121 maddede, kurban konusunu 88 maddede, kerahiyet ve istihsan konusunu 184 maddede, islam ahlakına dair konuyu 97 maddede, siyer-i enbiyayı ise 196 maddede ele almıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'in bu şekilde maddelendirme yöntemini kullanması eseri okuyan kimsede sohbet havası uyandırmakta, ayrıca okunulan şeyin rahat bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. Çünkü Ömer Nasuhi Bilmen, maddelendirmeyi konu bütünlüğünü temel alarak yaptığından, okuyucu konular arası geçişte sıkıntı yaşamamaktadır.

O'nun ilmihalini diğer ilmihallerden ayıran bir diğer özellik eserinin onuncu bölümünü siyer-i enbiyaya ayırmasıdır. Bu konu o güne kadar yazılmış olan 'ilmihal' türü eserlerde ya hiç ele alınmamış ya da kısaca değinilerek geçilmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen'i bilinen ilmihal metodunun dışına çıkmaya iten sebep, insanların dini ihtiyaçlarını kâfi derecede karşılama gayretidir.³⁹⁹ Bu yüzden o dönem insanının dini anlamda bilmesi gerektiğini düşündüğü konuları eserine dâhil etmiştir.

İlmihal kültürü genel olarak Türkler arasında yaygındır. İlk ilmihaller de Osmanlı döneminde yazılmıştır. İlmihallerin yazıldığı dönemde Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi Hanefilik olduğu için, ilmihaller de bu mezhebin görüşleri çerçevesinde kaleme alınmış, diğer mezheplerin görüşlerine ilmihallerde ya hiç yer verilmemiş ya da sınırlı sayıda konu ele alınmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen ise, eserini Hanefi mezhebinin görüşleri çerçevesinde kaleme almasına rağmen yerine göre birçok yerde İmam Şafi'î'nin, İmam Mâlik'in, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine de temas etmiştir. Bunu yaparken her bölümde aynı usulü

³⁹⁹ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 16.

takip etmiş; konu hakkında Hanefî mezhebinin görüşünü verdikten sonra, şayet ihtiyaç duyuyorsa, parantez açarak konu hakkında diğer imamların görüşlerini de zikretmiştir.⁴⁰⁰

Ömer Nasuhi Bilmen, yeri gelmiş Hanefî mezhebi içerisindeki farklı görüşlere yer vermiş, bu görüşler içerisinde uygun olduğunu düşündüğü görüşü açıkça belirtmiştir. Örneğin Bilmen, cumanın edasının şartlarını anlatırken İmam-ı A'zam, İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'un görüşlerini ifade ederek, kendince uygun olan görüşü şu sözlerle dile getirmiştir: İmam Muhammed'e ve İmam A'zam'dan diğer bir rivayete göre Cuma namazı bir belde bulunan müteaddid camilerde kılınabilir. *Esah (en doğru) olan da budur.* Nitekim amel de bu veçhiledir. İmam Ebu Yusuf'tan bir kavle göre bir şehirde ancak iki mevzide Cuma namazı kılınabilir. Diğer bir kavle göre de aralarında bir ırmak bulunmadıkça iki mevzide bile kılınamaz."⁴⁰¹ Burada Ömer Nasuhi Bilmen bir tercihte bulunarak, İmam Muhammed ve İmam A'zam'ın görüşünün daha doğru olduğunu dile getirmiştir.

Eserde dikkat çeken bir diğer mesele konu ağırlığıdır. Büyük İslam İlmihali'nde konular eşit ağırlıkta yer bulmamış, özellikle üçüncü kitapta yer alan namaz konusu, diğer konulara nazaran, oldukça uzun bir şekilde ele alınmıştır. On kitaptan oluşan eserin yalnızca üçüncü kitabından müteşekkil olan namaz bahsi, Büyük İslam İlmihali'nin dörtte birlik kısmını oluşturmaktadır. Bunun sebebiyle ilgili Ömer Nasuhi Bilmen eserinde herhangi bir açıklama yapmamıştır. Fakat bilindiği üzere Ömer Nasuhi Bilmen, eserini toplumun o günkü ihtiyaçlarını ve hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak kaleme almıştır. Namaz konusunun diğer konulara göre gündelik hayatta daha fazla yerinin olması ve halkın bu konudaki bilgi ihtiyacının daha fazla olması, Ömer Nasuhi Bilmen'i bu konuyu uzun uzadıya anlatmaya sevk etmiş olabilir.

Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali* adlı eserinde, ayet ve hadislerdeki usulü ile ilgili şunları söyleyebiliriz: Bilmen, bazen konu ile ilgili yalnızca ayet-i kerimenin Arapça metnini verir, ayetin mealini zikretmez,⁴⁰² bazen

⁴⁰⁰ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 92, 100, 107, 126, 152.

⁴⁰¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 196-197.

⁴⁰² Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 25-30.

de yalnızca ayetin mealini vererek Arapça metnini zikretmez.⁴⁰³ Ömer Nasuhi, yeri gelir ayetin hem Arapça metnini hem de mealini zikrettiği de olur.⁴⁰⁴ Yani, O'nun bu konuda belirli bir metot izlediği söylenemez. Aynı durum hadisler için de söz konusudur.⁴⁰⁵

Büyük İslam İlmihali adlı eserinde Ömer Nasuhi Bilmen tekrarsız 231 hadis zikretmektedir. İlmihalde yer alan hadislerin senedi belirtilmemiş; sadece üç hadisin sahâbî ravisi açıklanmıştır. Bu durum muhtemelen *Büyük İslam İlmihali*'nin fikhî bir eser olmasından ve halkın günlük hayattaki dini ihtiyaçlarına yönelik olarak yazılmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında Ömer Nasuhi Bilmen, eserde yer alan hiçbir hadisin kaynağını belirtmemiştir.⁴⁰⁶

Ömer Nasuhi Bilmen eserinde bir konuyu anlatırken, eğer konu daha önce anlatmış olduğu bir meseleyle irtibatlı olursa, tekrar olmaması adına, konuya ‘...bahsine müracaat’ şeklinde atıfta bulunarak, gereksiz uzatmaların önüne geçmiştir. Mesela, Ömer Nasuhi Bilmen namazlarda rükû bahsini ele alırken “İmama rükûda yetişen kimse iki tekbire muhtaç değildir. ‘Allah u ekber!’ diye namaza başlar ve hemen rükûa gider. Bu bir tekbir ile hem iftitah, hem de rükû tekbirini almış olur. *İmamet bahsine de müracaat.*”⁴⁰⁷ şeklinde eserinin bir diğer konusu olan imamet bahsine atıfta bulunmuştur.⁴⁰⁸

Telifinin üzerinden yarım asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen değerini koruyan Büyük İslam İlmihali, bu değerini yazılmış olduğu dönemdeki toplumun fikri anlamdaki ihtiyaçlarına cevap vermesinden almıştır. Bilmen, geçiş dönemi alimi olduğu için, toplumun problemlerini iyi bir şekilde analiz edebilmiş, eserini bu problemlerin çözümüne uygun bir metotla kaleme almış ve bu sayede toplum tarafından değer görmüştür.

⁴⁰³ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 124.

⁴⁰⁴ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 247.

⁴⁰⁵ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 21, 101, 286, 494, 514, 519, 527.

⁴⁰⁶ Aslan, Mehmet Emin, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahriri ve Değerlendirmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2011, s. 117.

⁴⁰⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 155.

⁴⁰⁸ Diğer örneklerden bazıları için bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 78, 98, 141, 154, 158.

III. BÜYÜK İSLAM İLMİHALİ'NDE HİKMET-İ TEŞRÎ'

Hikmet-i teşrî', şer'î hükümlerin konulmasında gözetilen maksatları ifade eder. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali* adlı eserinde şârî'in gözetmiş olduğu maksatları ifade sadedinde bazı hükümlerin hikmetlerini ele almıştır. O'nun *Büyük İslam İlmihali* adlı eserinde ele almış olduğu 'hikmet-i teşrî' konusunu iyi anlayabilmemiz için, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*'ndaki hikmet-i teşri konusunu da ele almamız gerekir. Çünkü bu iki kıymetli eserin ilk basım tarihleri birbirine yakındır. Ömer Nasuhi Bilmen bu eserleri aynı dönemde telif etmiştir. Bu durum, *Kâmus*'ta yer alan hikmet-i teşrî' konusunun Büyük İslam İlmihali'nde de ele alınmasına sebep olmuştur. Bilmen bu eserlerinde hükümlerin illetlerine ve hikmetlerine mümkün olduğunca işaret etmeye çalışmıştır. Zaten O'nun en özgün yanı, hikmet-i teşrî' konusunu ele almış olmasıdır. Peki, Ömer Nasuhi Bilmen'in gerek Büyük İslam İlmihali adlı eserinde, gerekse *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*'nda neden hikmet-i teşrî' gibi bir konu ele alınmıştır?

Bilindiği üzere ilmihaller, yazıldıkları dönemin din anlayışını yansıtmaları ve dini bilgilerin günlük hayata uygulanmasını temin edip toplumun çeşitli kesimlerine yayılmasını sağlamaları bakımından önem taşır.⁴⁰⁹ Buradan hareketle Ömer Nasuhi Bilmen'in, ilmî gâileler dışında, şartlar gereği, dini hakikatleri savunma gibi bir refleksinin olduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği üzere Cumhuriyet'in kurulmasının ardından İslam Hukuku lağvedilerek, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden tercüme yoluyla yeni bir hukuk sistemi oluşturulmuştur. Yeni hukuk sisteminin ikame edilmesi böyle bir refleksin oluşmasında etkili olmuştur.⁴¹⁰

O dönemlerde İslam hukukunun çağın ihtiyaçlarına cevap vermediği yönünde gazete ve dergilerde propaganda yapılmaktaydı. Bütün bu propagandalar karşısında Ömer Nasuhi Bilmen, İslam hukukuna bağlılığını hiç kaybetmemiş, aleyhte artan yazılar karşısında hikmet-i teşrî'i hukukla ilgili konuların tamamına adeta gergefle işleyerek şu mesajı vermiştir: "Hayır! İslam hukuku, asla cemiyetin

⁴⁰⁹ Kelpetin, "*İlmihal*", XXII, s. 141.

⁴¹⁰ Türcan, Talip, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, 08-09 Kasım 2014.

ihtiyaçlarına cevap veremeyecek kadar eskimiş bir sistem değildir. O, insanlığın fitratıyla birleşen ve hukuk düzeni var oldukça insanlığın taleplerini karşılamaya yetecek, engin hükümleri ihtiva eden bir sistemdir.” ‘Ömer Nasuhi Bilmen, eserlerinde hikmetü’t-teşrî’e ne kadar yer vermiştir?’ sorusunun cevabı da bunu ispatlayacak niteliktedir.⁴¹¹

Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kâmusu* adlı eserinde hikmetü’t-teşrî’ ile ilgili, klasik bir hukuk kitabı sistematığı içerisinde, itikattan başlamak üzere, inançtan mirasa kadar bütün hükümlerin neden meşru kılındıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bunu yaparken, bir yer hariç, asla bir kaynağa referansta bulunmamıştır. Referansta bulunduğu tek kişi ise Molla Fenârî (. 1430) ve onun eseri *fuslu’l-bedyi*’dir. Ömer Nasuhi Bilmen, Molla Fenârî’den elde ettiği bilgileri *Kâmus*’un birinci cildinde kısaca özetlemiş, daha sonraki ciltlerde ise her bir fikhî hükmün hikmet-i teşrî’i üzerinde durmuştur. Bilmen, hikmetü’t-teşrî’i ele alırken daha çok ayet ve hadislerden delil getirme yoluna gitmiş, daha sonra hükmün hikmetini kendi üslubuyla, kendi anlayış ve yorumuyla ifade etmiştir. Ayrıca Ömer Nasuhi Bilmen’in eserlerini, hikmet-i teşrî’ konusunu ele alan diğer eserlerle kıyasladığımızda, Bilmen’in hikmet konusunda daha sistemli olduğunu görürüz. Aslında bu bilgileri her yerde bulmak mümkündür; fakat bu sistematik ve bu zenginlik içerisinde bulmak mümkün değildir. Bu durum yaşadığı dönemle yakından ilgilidir.⁴¹²

Ömer Nasuhi Bilmen, hikmetü’t-teşrî’ konusunda ‘ilim, ilim için değil; ilim, halk içindir.’ düsturunu benimseyerek halktan yana bir tavır sergilemiştir. Bilmen, İbn Arabî’nin *fthtu’l-mekkiyye* adlı eserinde yaptığı gibi izahlarını felsefeye mahkûm etmemiş, onları halkın anlayacağı dilde yazmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen’in dili yeni nesil için eskimiş gibi gözükse de, kendi devri itibarıyla son derece sade ve akıcı bir üslup kullanmıştır. Bu konuda çağdaşı olan İzmirli İsmail Hakkı ile kıyaslandığında da bu fark görülecektir.⁴¹³

⁴¹¹ Kahraman, Abdullah, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Eserlerinde Hikmetü’t-Teşrî’*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, 08-09 Kasım 2014.

⁴¹² Kahraman, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Eserlerinde Hikmetü’t-Teşrî’*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu.

⁴¹³ Kahraman, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Eserlerinde Hikmetü’t-Teşrî’*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu.

Ömer Nasuhi Bilmen'in *İlmihal*'inde ve bir hukuk kitabı olan *Kâmus*'unda hikmet-i teşrî' konusunu bu denli işleminin bir diğer sebebi, bahsedilen hükümleri mükellefe benimsetmeyi ve sevdirmeyi, bu hükümlerin doğru olduğu konusunda mükellefi ikna etmeyi hedeflemesidir. Çünkü hikmet denince orada benimsetme, sevdirmeye ve ikna etmeye her zaman vardır. Zira biz, fıkıh ve fıkıh usulü karşılaştırmasından biliyoruz ki, hükümlerin illetlerini araştırmak daha çok anlamaya; hikmetlerini araştırmak ise genelde uygulamaya yöneliktir. Bunun için hikmet daha çok ibadetlerle özdeşleştirilmiştir. Fakat Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eseri ile bu durumu hukukun bütün alanlarına en başarılı bir şekilde taşımıştır.⁴¹⁴

Bilmen'in, devrin hakiki telakkileri olan manevi zararların tazmini, insan hakları, kadın hakları, hayvan hakları, çevreyi koruma ve kamu menfaati gibi taleplere cevap vermeyi de amaç edindiği gözden kaçmamaktadır. Yani Ömer Nasuhi Bilmen, İslam'ın her türlü hukukî ve toplumsal ihtiyaca cevap verebileceğini ifade etmek istemiştir. Mesela İslam'ın boşanma hakkını erkeğe verdiğini kabul etmekle birlikte, kadının tamamen pasif konumda olmadığını, nikâh esnasında kocasından talak hakkı talep edebileceğini, bunu da akde bir şart olarak koyabileceğini ifade etmiştir.⁴¹⁵

Bu sunumlarıyla Ömer Nasuhi Bilmen, İslam hukukunun gayeci karakterini ortaya koymakla birlikte, hükümlerin kazâ ve diyânî tarzındaki klasik ayırımına da en güzel şekilde işaret etmiş ve bunun örneklerini vermiştir.

Şu hususu da arz etmeden geçmek Bilmen'i yanlış anlamamıza sebep olabilir. Ömer Nasuhi Bilmen, ansiklopedik bir hukuk kitabı olan *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu* ve *Büyük İslam İlmihali* adlı eserlerinde hikmet-i teşrî'e bu kadar yer verirken, dini hükümlerin özel ve genel anlamda taabbudî olduğunun da altını çizmiştir. Yani, biz her ne kadar hükümlerin hikmetlerini ifade edip onları aklın idrakine sunmaya çalışsak da, her şeyden önce Allah böyle emrettiği için bu hükümleri böyle kabul etmek durumundayız.

⁴¹⁴ Kahraman, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Eserlerinde Hikmetü't-Teşrî'*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu.

⁴¹⁵ Türcan, Talip, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayımlanmamış Bildiri, 08-09 Kasım 2014; Kahraman, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Eserlerinde Hikmetü't-Teşrî'*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu.

Bilmen, böyle diyerek hükümlerin illetlere, sebeplere ve maslahata bağlanmasının onlar için izah sebebi olduğunu; teşrî' sebebi olmadığını ortaya koymuştur.⁴¹⁶

Bilindiği üzere örf ve maslahat İslam hukukunda önemli bir yere sahiptir. Ömer Nasuhi Bilmen'e göre örf ve maslahat her ne kadar önemli olsa da esas olan nass'dır. Hiçbir zaman örf ve maslahat nass'ın önüne geçemez. Görüldüğü gibi Bilmen'e göre hikmet-i teşrî' olmadan hukuk olmaz; fakat hikmet-i teşrî' her şey değildir, asıl olan nass'dır.

Netice olarak görülmektedir ki Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserinde hikmet-i teşrî' konusunu gayet sistemli bir şekilde ele almıştır. Bilmen, hukuk alanına ait bütün hükümleri *Kâmus*'un birinci cildinde belirtmiş; genel olarak bu hükümlerin hikmetlerinden bahsetmiştir. Daha sonra her bir bölümde bu hikmetleri izah etme çabası içerisine girmiştir. Fakat aynı şeyi *Büyük İslam İlmihali* için söylemek doğru olmaz. Çünkü Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*'nde hikmet-i teşrî' konusunu belirli bir metot dâhilinde ele almamıştır. Yeri geldikçe ihtiyaç duyduğu konunun hikmetini okuyucuya sunmuştur. Bunda ilmihalin halk için, kısa ve özlü bir şekilde yazılma gayreti etkili olmuştur. Çünkü Ömer Nasuhi Bilmen, *İlmihal*'ine yazmış olduğu önsözde, var olan ilmihal kitaplarının hacimli olduklarından yakınmış; herkesin rahatlıkla okuyabileceği bir ilmihal yazmayı hedeflediğini belirtmiştir.⁴¹⁷

Bütün bu hususlar bizlere açıkça göstermektedir ki, Ömer Nasuhi Bilmen'in hikmet-i teşrî' gibi bir konuyu ele almasında dönemin şartları oldukça etkilidir. Cumhuriyet dönemi insanı, gerek propagandaların ve gerekse dönemin akılcı bakış açısı kazandırmasının etkisiyle bilgiyi kabul etmede iknaya muhtaçtır. Bunda Tanzimat sonrası rasyonalizmin de etkisi vardır. Cumhuriyet dönemi yazar ve şairlerine baktığımızda, onların ele aldıkları konuları insan aklına arz etme gayreti içinde olduklarını görürüz. Mehmet Akif “*doğrudan doğruya Kur'ân'dan alıp ilhâmı, asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm'ı*” dizeleriyle arz etmeyi yeğlemişken, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmet Seyyid ve Ömer Nasuhi Bilmen gibi

⁴¹⁶ Kahraman, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Eserlerinde Hikmetü't-Teşrî'*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu.

⁴¹⁷ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 16.

âlimler ise bunu, hikmet-i teşrî' gibi bir konuya eserlerinde yer vererek sağlamaya çalışmışlardır.

Ömer Nasuhi Bilmen, hikmetü't-teşrî' konusunu asıl olarak *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserinde ele almıştır. Fakat bu eserin telifi ile *Büyük İslam İlmihali* adlı eserin telifi art arda gelince, Ömer Nasuhi Bilmen, zihninde henüz taze olan hikmetü't-teşrî' konusunu *Büyük İslam İlmihali*'ne de işlemiştir. *Kâmus*'ta hikmet konusunun daha sistemli oluşu bu durumun göstergesidir. İlmihal'de ise hikmet konusu başlık olarak '.....'ın hikmet-i teşrîyyesi' kalıbıyla yedi yerde geçmektedir. Bazen de Ömer Nasuhi Bilmen hikmet konusunu başlık halinde vermeyip, konuyu anlatırken konunun arasında bahsi geçen mevzu ile ilgili hikmeti zikretmiştir.⁴¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen'in hikmet-i teşrî' konusunu *Büyük İslam İlmihali* adlı eserinde nasıl işlediğini görebilmemiz adına, her bir bölümde konuyu nasıl ele aldığına göz atmamız gerekir.

Vahiy kurumunun tarih boyu ihya etmeye çalıştığı değişmez, ilahi din olan İslâm; iman, ibadet ve ahlaktan oluşan değerler sistemidir. Bu gerçekten hareketle ilmihal eserleri de bu değerleri muhtevi bir şekilde ele alınmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali* adlı eserinin birinci kitabını iman konularına, ikinci kitaptan yedinci kitaba kadar olan bölümünü ibadet konularına, dokuzuncu kitabını ise ahlak konularına ayırmıştır. Bunun haricinde sekizinci kitabını kerahiyet ve istihsan konusuna, onuncu kitabı ise siyer-i enbiyaya ayırmıştır. Sekizinci kitap olan kerahiyet ve istihsan konusunda, hikmetlerle ilgili yalnızca faizin yasak oluşundaki hikmet ele alınmış, onuncu kitap olan siyer-i enbiyada ise hikmetlerle ilgili herhangi bir konuya temas edilmemiştir. Aynı şekilde ahlak konularıyla ilgili de hikmet ele alınmamıştır. Çünkü ahlakın kendisi dini hükümlerde bir amaçtır, hikmettir. Yani ahlaklı olmak bir sonuçtur. Bu yüzden bu konuda hikmet aramak doğru bir yaklaşım olmaz. Bu cümleden olarak, bundan sonraki bölümde Bilmen'in birinci kitapta ele aldığı iman konularıyla ilgili hikmetleri bir başlık altında, ikinci kitaptan yedinci kitaba kadar olan ibadet konularıyla ilgili hikmetleri ise diğer bir başlıkta ele alarak sunmaya çalışacağız.

⁴¹⁸ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 270, 307, 407, 511.

Ahlak konusunda ise, ‘Ahlak ve Hikmet’ adıyla bir başlık açarak ahlak ve hikmet arasındaki ilişkiye kısaca değineceğiz.

A. İman Konularıyla İlgili Hikmet-i Teşrî’

Bilmen itikat bölümünde Allah’a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe ve kaza ve kadere iman konularını işlemiş, bunlardan meleklerle ve ahirete iman konularıyla ilgili özel bir başlık altında hikmetlerini ele almış, kaza ve kadere iman konusu ile ilgili hikmetleri ise özel bir başlıkta değil de, kaza ve kader konusunun bir maddesinde zikretmiştir. Peygamberlere iman konusunda ‘Peygamberlere Olan İhtiyaç’ başlığı altında peygamberlerin gönderilişindeki hikmetleri; kitaplara iman konusunda ise ‘Semavi Kitaplara Olan İhtiyaç’ başlığı altında insanlara kitap gönderilmesindeki hikmetleri ele almıştır.

İtikat hakkındaki birinci bölümde hikmet-i teşrî’ ile ilgili Ömer Nasuhi Bilmen ‘Meleklerin Varlığındaki Hikmet’ başlığı altında şunları zikremiştir:

Meleklerin varlığındaki hikmeti ancak Allah Teâlâ tamamen bilir. Biz şu kadar biliriz ki; Hak Teâlâ, kudretine, hikmetine nihayet olmayan bir haliktir, nice bin âlem yaratmıştır, kendi varlığını bilip kendisine ibadet ve itaatte bulunmak için cinleri, insanları yarattığı gibi melekleri de yaratmıştır. Ta ki bu âlem, güzel bir nizam üzere devam etsin, her zerrede Hâlik Teâlâ’nın büyüklüğü göze çarpsın, her hadise o büyük yaratıcının varlığına, hikmetine şahit bulunsun ve insan kendisinin daima ulvî, hafî kuvvetler tarafından gözaltında bulunduğunu düşünerek uyanık bir halde yaşasın.

Daha sonra Bilmen, Cebrail, Azrail, Mikail, İsrail adlı meleklerin ve Hafaza ve Kirâmen Katibin’in görevlerini saydıktan sonra ilgili bölümü şu şekilde tamamlamaktadır:

İşte, her şeyi muhakkak bir hikmete mebni yaratmış olan Allah Teâlâ Hazretleri, melekleri de bu gibi vazifeleri görmek ve kendisinin adaletini ve kâinattaki hâkimiyet ve mabudiyetini tecelli ettirmek gibi birçok hikmetlerden dolayı yaratmıştır.⁴¹⁹

Görüldüğü gibi Ömer Nasuhi Bilmen ‘Meleklerin varlığındaki hikmeti ancak Allah Teâlâ tamamen bilir.’ cümlesiyle söze başlamış; bununla meleklerin varlığındaki hikmetin sadece sayacağı şeylerden ibaret olmadığını vurgulamış, bunlara ek olacak unsurların da bulunabileceğini belirtmek istemiştir. Daha sonra Bilmen, meleklerin var oluşunun insanlara ne gibi faydalar sağlayacağını sıralamıştır. Genel anlamda bu faydalar, her şeyin kayıt altına alınarak hesabın

⁴¹⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 41-42.

adaletli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak ve evrendeki nizamdan hareketle kâinatın hâkiminin bulunduğunu insanların zihinlerinde canlı tutmaktır. Hükümlerin hikmetlerinin içerisinde dünyaya yönelik de ahirete yönelik de birtakım hikmetler mevcuttur. Bilmen, burada daha çok ahirete yönelik hikmetleri ele almıştır. Kısaca yukarıdaki ifadelerinde Bilmen şu hususlara işaret etmiş olmaktadır:

1. Allah Teâla kudret sahibidir, O'nun herşeye gücü yeter.
2. Evrenin mükemmelliği yücü bir yaratıcının var olduğunun göstergesidir.
3. İnsanın daima gözetim altında olduğunu bilmesi, davranışlarında temkinli hareket etmesini sağlar.
4. Allah'ın koymuş olduğu hükümler, O'nun adaletinin birer tecellisi durumundadırlar.

Ömer Nasuhi Bilmen, birinci bölümün devamında ahirete ait meselelerden bahsederken 'Ahiretin Varlığındaki ve Ebediyetindeki Hikmet' diye özel bir başlık atmış ve konu ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir:

Malumdur ki, Allah Teâlâ hazretleri ezelîdir, ebedîdir, kudreti de nihayetsizdir ve her fiilinde bir nice hikmetler vardır, O'nun yaratıcılık sıfatı her zaman tecelli edecektir; O'nun yarattığı ve yaratacağı varlıkların bir kısmı devam edecektir, kim bilir bu içinde bulunduğunuz âlemi ne kadar asırlardan önce yaratmıştır, sonra da bu âlemde birtakım ibadetler ile, vazifeler ile mükellef olmak üzere insanları mümtaz bir sınıf olarak vücuda getirmiştir.

Bütün bu insanlar ve sair bir nice yaratılmış şeyler, boş yere mi yaratılmıştır? Muvakkat bir zaman için yaşayıp da sonra büsbütün mahvolsunlar diye mi bu kadar mükemmel surette vücuda getirilmişlerdir? Hayır, hayır. Böyle bir iddiaya insanın vicdanı isyan eder, buna her zerrede görülen hikmet eseri muarız bulunur.

Şüphe yok ki, insanlar bu dünyaya bir imtihan için getirilmiştir, bu âlemdeki güzel veya çirkin amellerin neticelerine başka bir âlemde ebedi surette kavuşmak için yaratılmıştır. Bu dünyada herkes, yaptığı işlerin mükâfatını yeter derecede görmemektedir. Nice salih, muhterem insanlar mağdur bir halde yaşarlar. Nice sapık, azgın kimseler de refah içinde yaşayarak kötü yürüyüşlerinin cezasını görmezler.

Binaenaleyh, adalet-i ilahiyenin kemaliyle tecelli edeceği bir âlem lazımdır ki, herkes orada amellerinin tam karşılığına kavuşsun ve Allah Teâlâ'nın yaratıcılık sıfatı kendisini daima göstere.

Şunu da düşünmelidir ki, bu dünyada insanlar ve sair mükellef mahlûklar iki kısma ayrılmıştır: Bir kısmı uhdesine düşen vazifeleri ifa etmekte, Hakk'ın varlığına zeval bulmaz bir kanaatle sarılmış bulunmaktadır. Binaenaleyh bunların mükâfatları da ahiret hayatında ebedi olacaktır.

Diğer bir kısmı ise, vazifelerini suistimal etmiş, Hâlik'ını unutmuş, kendi hevesine tapınmakta bulunmuş, gittiği delâlet yolunun doğruluğuna lâ-yezâl bir kanaatle

gönül bağlamış, milyarlarca sene yaşayacak olsa, kendi inancını, kendi inkârını terk etmemek azminde bulunmuştur. Binâenaleyh bunların cezaları da kendi kanaatleri gibi daimi olacak, bunlar ahirette ebedî bir azaba tutulacaklardır.

Şunu da ilave edelim ki, Allah Teâlâ'nın indinde güzel iman, o kadar büyük, makbul bir şeydir ki, onun mukâbili, bir lutf-i ilâhî olarak ebedî bir mükâfattır. Hakkı inkâr, batıla tapınmak da o kadar büyük bir cinayettir ki, bunu mukabili de daima bir azaptan başka değildir.⁴²⁰

Bilmen, insanların boş yere yaratılmadığını, sadece yaşamak için dünyaya gelmiş olmayı hiçbir vicdanın kabul edemeyeceğini zikrettikten sonra, ahiretin varlığındaki hikmetlerin en mühimi olarak, ahiretin ilahi adaletin tecellisine vesile olmasını saymaktadır. Çünkü dünya hayatında insanlar yaptıklarının karşılığını tam olarak alamamaktadır. Ahiret, kişilere adaletin teslim edilmesinde en büyük vesiledir. Dikkat edilirse Bilmen, burada da ahirete yönelik olan hikmetlerden bahsetmiştir. Bilmen'in burada değindiği hususları maddeler halinde kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. İnsanlar ve evren boş yere yaratılmamıştır. Yaratılıştan itibaren birtakım hikmetler mevcuttur. Bunun aksini hiçbir vicdan kabul etmez.
2. Gerek İslamiyet'te gerekse diğer dinlerde 'adalet' arzu edilmesi kaçınılmaz bir ilkedir. Her insan dünya hayatında farklı imkânlarla sahip olmaktadır. Herkesin imkânları ölçüsünde değerlendirilmesi adaletle en uygun olanıdır. Bütün insanların amellerinin tam karşılığını bulacağı, ilahi adaletin tecellisi olan başka bir âlemin bulunması dünya hayatını da anlamlı kılmaktadır.

İslam'da iman esaslarından bir diğeri kaza ve kadere imandır. Ömer Nasuhi Bilmen'e göre kaza ve kadere iman kişiye şu hasletleri kazandırır:

Şüphe yok ki, insan bu iman sayesinde Allah'ın hâlikîyetini, hâkimîyetini tanımış olur, bu sayede ruhu kuvvet bulur, seciyesi yükselir, hayata büyük bir metanetle atılır, muvaffakiyetten muvaffakiyete erer; çünkü Allah Teâlâ'nın kaza ve kaderine razı olan bir insan hiçbir şeyden yılmaz, sebeplere sarılmayı da kaza ve kader muktezası olarak bilir, bir işte bir muvaffakiyetsizliğe uğrayacak olsa 'Bunda da kim bilir, Hakk'ın ne gibi gizli hikmetleri vardır.' diye düşünür. Allah'ın kazasına razı olur, ye'se düşmez, rızasına fütür getirmez, heyecana kapılmaz, sükunetle, müteselli bir kalp ile hayat sahasındaki çalışmasına devam eder durur.⁴²¹

⁴²⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 47-48.

⁴²¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 48-49.

Bilmen'e göre insan kaza ve kadere iman sayesinde, Allah'ın dünyaya hâkim olduğunu bilir. Bu yüzden ruhu kuvvet bulur, hiçbir şeyden yılmaz, bütün işlerinde başarıya ulaşır. Başına şer gibi görünen bir şey gelse buna rağmen gönlü rahat olur. Çünkü bu olumsuzlukta Allah'ın kendisi için faydalı bir şey murat etmiş olabileceğini düşünür.

Bilmen burada dünyaya yönelik hikmetler üzerinde durmuştur; kaza ve kadere iman etmenin bireye ne gibi dünyevi faydalarının olabileceğinden bahsetmiştir. İmanla ilgili meseleler birey ile Allah arasında olmasından dolayı, hikmetler genelde toplumsal değil, bireysel faydaları haizdir. Birey düzelince toplum da düzelmiş olur. Bu yüzden Bilmen, iman ile ilgili hikmetlere toplum açısından değil, birey açısından yaklaşmaktadır. Bilmen burada özetle şu hususlara vurgu yapmıştır:

1. Kaza ve kadere iman kişiye, kötü durumlar karşısında sabretmeyi öğretir.
2. Kaza ve kadere iman eden kimse, çalışmadan nimetlendirilmeyeceğini bildiği için, işine ve hayatına sınıksız sarılır.
3. Kaza ve kadere iman etmemek kişiye yılgınlık ve bıkkınlık getirir. Kişi olaylar karşısında çabuk pes eder. Bu yüzden işlerinde muvaffakiyetsizlik hâkim olur.

İslam'da iman konularından bir diğeri peygamberlere imandır. Peygamberlere iman etmiş olmanın insana ne gibi kazanımlar sağlayacağı hususunu Ömer Nasuhi Bilmen 'Peygamberlere Olan İhtiyaç' başlığı altında şu sözleriyle dile getirmiştir:

Malumdur ki, Allah Teala, kendisinin mukaddes varlığını, birliğini bilmeleri için ve kendisine ibadet ve taatta bulunmaları için insanları yaratmış, onları sâir birçok yaratılmışlar arasında akıl ile, fikir ile mümtaz kılmıştır. Binaenaleyh bir insan, kendi aklını, fikrini güzel kullandığı taktirde, kendisini yaratan, kendisine düşünme kabiliyetini veren bir halikın varlığını sezer, kendisinin ve kendi çevresini kaplamış olan varlıkların öyle gelişigüzel kendiliklerinden var olmamış olduğunu anlar, bu cihetle kendisinde bir uluhiyet düşüncesi uyanır, bu muazzam yaratıcının eseri olduğuna hükmedebilir.

Fakat o büyük haliki şanına layık bir veçhile bilemez, O'nun rızasına uygun olan ibadetlerin nelerden ibaret olacağını kestiremez, kendi yaratılışındaki hikmetin neden ibaret bulunduğunu anlayamaz. İnsanların birbirine karşı olan haklarını, vazifelerini layığı ile tayin edemez; nihayet, yaratılışına aykırı yürür de haberi olmaz, vahşette, cehalette kalır da farkına varamaz, ebedî saadetten mahrum olur da bunu evvelce anlayıp yüreği sızlamaz.

Nitekim peygamberlerin vücutlarından haberi olmayan veya peygamberlerin bildirdikleri hakikatleri bozup değiştiren bir nice milletler sapıtılmış, insanlığa yakışmayacak bir duruma gelmiş, aralarında her türlü vahşicesine haller türemiş, insanlara, ağaçlara, taşlara tapınıp durmakta bulunmuşlardır.

İşte insanları bu gibi çirkin, korkunç hallerden kurtarmak, insanlara dini ve dünyevi vazifelerini öğretmek, kendilerine uyanları dünyada da, ahirette de selamete, saadete erdirmek için, birer ilahi rehber olan peygamberlere ihtiyaç vardır.

Binaenaleyh, Allah Teâlâ kendi fazl u keremiyle insanlara peygamberler göndermiş ve bu veçhile insanlar hakkında *hüccet-i ilahiyesi* tamam olmuş, artık kimsenin “Ne yapayım, Allah’ı bilemedim. Allah’a dair bilgi edinemedim.” demeye mecali kalmamıştır.

...Velhâsıl; beşeriyet, öteden beri peygamberlere muhtaç bulunmuştur. Peygamberlere uymaksızın Hakk’ı bilip Hakk’a ereceğini iddia eden bir gafile soralım ki: Eğer peygamberlerin vücutlarından habersiz bulunan bir muhitte yetişmemiş olsa idi, kendisinde ulûhiyet fikri bi-hakkın parlayabilecek mi idi? Dini ve dünyevi vazifelerini takdir ve tayin edebilecek mi idi? Kendi vicdanında yüksek hakikatlara karşı bir incizap bulunabilecek mi idi?

Zavallı adam! Kendi ruhunda sönük sönük parıldamaya başlayan bazı ulvî fikirlerin kendisine nereden geldiğini hiç düşünmemektedir. En basit fenlerde, en kolay işlerde bile üstada, rehber muhtaç olan biçare insanlar, nasıl olur da ilahi bir ilimde, en mühim bir mevzuda, gayb ilmine ait hakikatlerde bir rehber ihtiyacı kendilerini müstağni görebilir?

Doğrusu budur ki, peygamberlere olan lüzumu, ihtiyacı hiçbir hakiki mütefekkir inkâr edemez.⁴²²

Bilmen’e göre insan varlık âlemindeki ayetlerden hareketle bir yaratıcının var olduğu sonucuna ulaşabilir. Fakat peygamber olmadan bu ayetleri anlamlandırıp yaratıcının yüceliğini kavrayamaz. Ayrıca insanoğlu peygambersiz ibadetlerini hakkıyla yerine getiremez. Peygamberin gönderilmiş olması, kıyamet günü insanların Allah’ı tanıyamadıkları yönündeki mazeretlerinin önünü kapamış olmaktadır. Bilmen’e göre en basit dünyevî işlerde bile rehber ihtiyacı duyan insanoğlu, nasıl olur da ahiret yolculuğunda rehbersiz bırakılabilir. Vicdan sahibi hiçbir kimse peygambere olan ihtiyacı inkâr edemez. Kısaca yukarıdaki ifadelerinde Bilmen şu hususlara işaret etmiş olmaktadır:

1. Allah Teâlâ insanları kendisine ibadet etmeleri ve taatte bulunmaları için yaratmıştır. Fakat insan bu ibadet ve taati nasıl yerine getireceğini bilemez. Bu yüzden Allah Teâlâ peygamberler göndermiştir.
2. Her insan hata yapar. Fakat önemli olan insanın hatasını farkedip bu hatasını devam ettirmemesidir. Bu anlamda peygamberler güzel bir örnek oluşturmaktadırlar.

⁴²² Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 33-35.

3. Peygamberlerin gönderilmiş olması, kıyamet günü insanların Allah'ı tanıyamamaları yönündeki mazeretlerine engel teşkil etmektedir.

İslam'da iman esasların biri de kitaplara imadır. Bilmen, kitaplara iman etmenin insana neler kazandıracacağı hususunu 'Semavî Kitaplara Olan İhtiyaç' başlığı altında şu şekilde aktarmaktadır:

Varlıklarıyla beşeriyet âlemine şeref vermiş olan peygamberler(in), pek mühim olan nübüvvet ve risalet vazifesini yerine getirebilmek için kendilerine Hak Teâlâ tarafından talimat verilmiş olması lazımdır. İşte bu ilahî talimat, peygamberlere semavi kitaplar vasıtası ile verilmiştir.

Semavi kitaplar Hak Teâlâ'nın insanlar hakkında birer kutsî kanunudur. Allah Teâlâ, insanlara haklarını, vazifelerini bu kanunlar vasıtasıyla bildirmiştir. Peygamberlerin dünyadaki hayatları muvakkattir, onların ümmetlerine bildirdikleri ilahi hükümlerin devamı ancak bu kitaplar sayesinde kabil olabilmıştır. Eğer bu kitaplar olmasaydı insanlar kendi yaratılışlarındaki hikmetten, kendilerinin uhdelere düşen vazifelerden, kendileri için hazırlanmış olan ahiret nimetlerinden habersiz kalırlardı. Kendi hayatlarını tanzim edecek ilahi düsturlardan mahrum bulunurlardı. Bahusus kutsi ayetleri okumak, onlar ile ibadet etmek, onlardan öğüt almak, onlar ile hakikati anlayıp birtakım vâhî nazariyelerden kurtulmak şerefinden, bahtiyarlığından uzak kalmış olurlardı.

İşte semavi kitaplara bu gibi yüksek gayelerden, hikmetlerden dolayı insanlık âleminin pek ziyade ihtiyacı bulunmuş ve bu ihtiyacı karşılamak için bu mübarek kitaplar insanlara ihsan buyurulmuştur.⁴²³

Bilmen'e göre peygamberlerin insanlara yol gösterebilmeleri için ilahi vahye ihtiyaçları vardır. Ayrıca peygamberler de insan olduklarından dolayı ölümlüdürler. Oysaki ilahi emirlerin insanlara tesir edebilmesi için ölümsüzleşmesi gerekir. Bu da ancak ilahi emirlerin kitap haline getirilip, peygamberlerin vefatından sonraki nesillere aktarılabilmesi ile mümkündür. Bu gibi gaye ve hikmetlerden dolayı Allah insanlara kitap göndermiştir. Bilmen'in yukarıdaki ifadelerinden kısaca şu hususlara temas ettiğini söyleyebiliriz:

1. Nasıl ki insanların doğru yola erişebilmesi için bir peygambere ihtiyacı varsa, peygamberlerin de insanları doğru yola eriştirebilmeleri için vahye (kitaba) ihtiyaçları vardır.
2. Kitaplar, ilahi hükümlerin ebediyete kadar insanlara ulaştırılmasında önemli bir vesiledirler.

Bilmen'in birinci kitapta itikat hakkında bizlere sunduğu hikmetler bunlardan ibarettir. Bütün bu örneklerden de anlaşılacaktır ki, hükümlerin hem dünyaya yönelik hem de ahirete yönelik birtakım hikmetleri vardır. Elbette bütün

⁴²³ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 37.

hikmetlerdeki asıl amaç ahirete yöneliktir. Çünkü Allah Teâla, insanları kendisine kulluk etmeleri için yarattığını, bunun sonucunda da ahirette hesaba çekileceklerini bildirmektedir. Her ne kadar hikmetler ahirete yönelik olsa da, insanlar fitratları gereği yapmış oldukları şeylerin karşılığını çabucak isterler. Dini hükümlere de bu gözle bakarlar. Bu yüzden Ömer Nasuhi Bilmen, hikmet konusunu eserinde bu şekilde işleyerek, şâri'in koymuş olduğu hükümlerde yalnızca uhrevî birtakım faydaların olmadığını; bütün bu hükümlerin birçok dünyevi faydayı da barındırdığını ifade etmiştir. Böylece hükümleri körü körüne iman edilmesi gereken unsurlar olmaktan çıkarmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'in inanç konularıyla ilgili vermiş olduğu hikmetlerden genel olarak şu ilkeleri çıkarabiliriz:

1. Bilmen'in neredeyse bütün hükümlerde ele almış olduğu husus 'adalet' ilkesidir. Zaten gerek İslam hukuku gerekse diğer hukuk sistemleri olsun, hüküm koyarken bu ilkeyi temel almaktadırlar. Allah Teâlâ da hüküm koyarken ilk olarak adaleti tesis etmek istemiştir.
2. Evrende bir düzenin oluşu ve yaratılmış olan her şey Allah'ın kudretinin birer göstergesi konumundadır.
3. Allah'ın itikat ile ilgili hükümlerinde murad ettiği şeyler, netice olarak insanın ruhunun ferah bulmasını sağlar. Böylece dünya hayatı çekilmez bir hayat olmaktan çıkar, kişi yaptığı her şeyden lezzet alır. Böylece kişi, ibadet ve taatini de huşu içerisinde gerçekleştirmiş olur.
4. Bütün bu hikmetler insanların ve evrenin amaçsız olarak yaratılmadığının birer göstergesidirler.

Şimdi ibadetlerle ilgili bölümlerde Ömer Nasuhi Bilmen'in bizlere sunduğu hikmetleri ele almak istiyoruz.

B. İbadet Konularıyla İlgili Hikmet-i Teşrî'

Daha önce Ömer Nasuhi Bilmen'in hikmetleri verirken bazen özel bir başlık açmadığını, yeri geldiğinde bir konuyu anlatırken onunla ilgili hikmetleri sıraladığını zikretmiştik. Bu cümleden olarak, taharetler ve sular bölümü olan ikinci bölümde Ömer Nasuhi Bilmen 'Hayız ve Nifas Hallerine Dair Bazı Hükümler' başlığı altında hikmet ile ilgili şunları zikretmektedir:

Adet ve nifas halleri kadınlar için bazı hususlarda bir mazeret teşkil etmektedir. Bu cihetle, kendilerine namazın farziyeti teveccüh etmiyor, oruçları da sonraya kalıyor.

Bununla beraber, bu halde bulunan bir kadın, ifrâz ettiği mâyiden dolayı tam bir taharet halinde bulunamaz. Hak Teâlâ'nın manevi huzuruna kabul edilebilmek ve mukaddes mabudumuzun mübarek ayetlerini okuyup elde tutabilmek için tam bir taharet ve nezafet halinde bulunmak lazımdır. Binaenaleyh, bu haldeki bir kadın için namaz kılmak, Kur'ân-ı Kerîm okumak, elde tutmak caiz olamaz.

Diğer bir bakımdan da böyle bir kadın, bir nev'i hastadır, istirahatete muhtaçtır, ifrâz ettiği madde de müteaffindir, bundan selim bir tabiat müteezzî olur. Bînâberîn, bu halde mukarenetin cevazı hikmete uygun bulunamaz.

Bir de bu muvakkat memnuiyet sayesinde insan nefesine hâkim kesilir, nefsinde bir itidal yüz gösterir, bedenî kuvvet ibzalinden kurtulur, sıhhatin, kuvvetin devamına hizmet etmiş olur.

Velhâsıl; şer'i şerîfin tayin ettiği hükümlerde kim bilir daha nice hikmetler, maslahatlar vardır. Bizim vazifemiz ise bu hükümlere riayetden başka değildir.⁴²⁴

Ömer Nasuhi Bilmen burada hayız ve nifas halinde bulunan kadınlara bazı ibadetlerin yasak oluşunun onlara ne gibi fayda sağladığını zikrettikten sonra, faydaların yalnızca saydığı şeylerden ibaret olmadığını vurgulamıştır. 'Bizim vazifemiz ise bu hükümlere riayetden başka değildir.' sözüyle 'Bu faydalar olmasa bile veya biz insan olarak bu faydaları göremesek bile, Allah Teâlâ bunları emrettiği için hükümleri emredildiği şekliyle uygulamak zorundayız.' vurgusunu yapmayı da ihmal etmemiştir. Ömer Nasuhi Bilmen hikmet konusunu ele alarak her ne kadar akla vurgu yapıyorsa da, iman boyutunu hiçbir zaman bir kenara bırakmamıştır.

Bilmen aynı yaklaşımı üçüncü bölüm olan namaz bölümünde de sergilemiştir. Bilmen, 'Namazın Ehemmiyeti ve Fazileti' başlığı altında namazın insana kazandırdıkları ile ilgili şu hususlara temas etmiştir:

İnsan bir kerre düşünmeli, her an Allah Teâlâ'nın binlerce nimetlerine, inayetlerine nail olmaktadır, öyle kerîm, rahîm olan mabudumuzun nihayetsiz atıfletlerine karşı teşekkürde bulunmak icap etmez mi? İşte insan, namaz yoluyla bu şükran borcunu ödemeye, mabudunun lütuflarını, nimetlerini nezih bir lisan ile yâd ederek kulluk vazifesini yerine getirmeye çalışmış olur. Nitekim "Namaz, şükürün bütün aksamını camidir." denilmiştir.

Bununla beraber namaz, ruhu temizleyen, kalbi aydınlatan, insanı yüksek duygulardan haberdar eden, insanı kötülüklerden alıkoyan, insanı hayra, tefekküre, tevazuya, intizama sevkeyleyen en güzel bir ibadettir.

İnsan namaz vesilesiyle nice günahlardan kurtulacak, Hakk Teâlâ'nın nice binlerce ihsanlarına, keremlerine kavuşacaktır.

Namaz, manevi hayattan başka maddi hayata da güşâyış/ferahlık verir. İnsan nezafetine, sıhhatine, muntazam hareketine sebep olur.

⁴²⁴ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 98.

Velhasıl; namazın meşruiyetindeki hikmetler, faideler her türlü düşüncelerin üstündedir; fakat bir Müslüman namazını yalnız Allah Teâlâ'nın rızası için kılar, yalnız mabuduna şükr için, tazim için kılar; bilfarz namazın hiçbir faidesi tasavvur olunmasa bile yine bunu taabbudi bir emir bilerek mahza hâlikının emrine itaat için kılmaya çalışır. Bu kutsi vazifenin yerine hiçbir şeyin kaim olamayacağını kâfi surette bilir, namaza sarfedilecek dakikaları hayatının en neşveli, en saadetli zamanı olmak üzere kabul eder.

Filhakika, fani hayatın zeval bulmayacak birçok semereleri ancak namaz sayesinde elde edilir ve namaza tahsis edilen vakitler, ebediyet âleminin nihayetsiz olan saadet günlerini hazırlamış olur.⁴²⁵

Bilmen'e göre Allah Teâlâ bizlere sonsuz nimetler bahşetmektedir. Namaz bütün bu nimetlere şükrün en güzel ifadesidir. Namaz kılan insanın ruhu temizlenir. Namaz insanın günahlardan sıyrılmasına vesile olarak insanı hayra sevk eder, tevazu sahibi kılar. Bunların namazın ma'nevi hayatımıza kazandırdıklarıdır. Maddi olarak ise, günde beş vakit namaz kıldığı için insan sürekli hareket halinde bulunur. Bu da insanı sıhhatli kılar.

Bilmen'e göre biz her ne kadar hükümlerin hikmetlerini bu şekilde maddi ve ma'nevi olarak sıralıyor olsak da, hükümlerin taabbudi bir emir olduğunu aklımızdan çıkarmamamız gerekir. Yani bu hikmetler olmasa dahi, biz bu hükümlere sırf Allah Teâlâ emrettiğinden sıkı sıkıya sarılmamızdır. Bu hikmetler, hükmün konulmasının sebebi değil, hükümlerin insanlara izah edilmesine vesile olarak görülmelidir. Kısaca yukarıdaki ifadelerinde Bilmen şu hususlara işaret etmiş olmaktadır:

1. İnsan her an Allah'ın binlerce nimeti ile karşılaşmaktadır. Namaz, karşılaşılan bu nimetlere şükretmenin vesilelerinden bir tanesidir.
2. Namaz, insana yaratıcı karşısında eğilmeyi öğretir. Bu sayede insan dünya nimetlerinin vermiş olduğu gururdan sıyrılarak tevazu ve alçakgönüllülük hasletlerini kazanmış olur. Ayrıca insan yaratıcının yüklemiş olduğu görevi yerine getirmiş olmanın verdiği huzurla manevi olarak kendini olgun hisseder.
3. Namaz manevi kazanımların beraberinde maddi birtakım kazanımlar da sağlamaktadır. Namaz, insanın birtakım hareketleri günde en az beş kere zorunlu olarak yapmasını sağladığından, kişiyi sıhhat yönünden

⁴²⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 133-134.

olumlu anlamda etkiler. Fakat şunu da vurgulamak gerekir ki, hiçbir Müslüman namazı bu durumu amaç edinerek eda etmez.

Bilmen, namaz bölümünün devamında namazın farzlarını anlatırken ‘Kibleye İstikbal’ başlığı altında kabeye yönelmenin hikmetleriyle ilgili şunları zikretmektedir:

Müslümanların namaz kılarken yeryüzündeki mabetlerin en kadimi ve en mukaddesi olan Kâbe-i Muazzama’ya teveccüh eylemeleri; aralarındaki birliği canlandırmak, intizamı korumak, gönüllerini müşterek bir ibadetin ilahi neşveleriyle, nurlarıyla aydınlatmak gibi hikmetlere dayanmaktadır.⁴²⁶

Yine namaz bölümünde ‘Mekruh Vakitler’ başlığı altında Bilmen, kerahet vakitlerini madde madde ele aldıktan sonra bazı hususlara değinerek, kerahet vakitlerinin belirlenmesindeki hikmet olarak ‘Bu vakitlerin ateşe tapanların ibadet zamanı olduğu ve bizim de onlara benzemekten kaçınmamız gerektiği’ hususunu zikretmektedir.⁴²⁷ Bilmen benzer bir hususu ‘Namazların Mekruhları’ başlığı altında vurgulamaktadır. Nitekim üzerinde resim bulunan elbiselerle ibadet etme hususunda ‘Vakıa hiçbir Müslümanın bu gibi tasvirlerle, heykellere tapınmak hatırından geçmez; fakat şu putperest milletlere karşı bir muhalefet eseri göstermek ve zihni az çok meşgul edecek şeylerden namazgâhımızı beri bulundurmak dinimizin yüksek hikmetleri muktezasıdır.’⁴²⁸ şeklinde bir izahta bulunarak, farklı dinlere mensup bulunanlara benzememe ilkesinin İslam’da benimsenen bir ilke olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.

Namaz bölümünün bir başka hususu olan ‘Kabir ve Makbereler’ başlığı altında Ömer Nasuhi Bilmen, İslam’ın gözettiği maksatlardan birinin de israfın önüne geçme hususu olduğunu şu hükümle izah etmektedir:

...Kezalik; cemaatten birinin bir metaı kabre düşmüş olsa ölüye dokunmaksızın kabrin toprakları açılarak o meta çıkarılabilir. Bunda bir beis yoktur; çünkü o malın bir hürmeti, değeri vardır. Resul-i Ekrem –sallallahu aleyhi vesellem- Efendimiz malları zayi etmekten men buyurmuştur. Bir metanın boş yere kabirde kalması ise muhterem bir malı zayi etmekten başka değildir.

İşte bu hikmete mübtenidir ki kabirlerin tezyin edilmesi, kabirlerde mum, kandil yakılması da muvafık görülmeyip israf sayılmaktadır; meğerki civarındaki yolu tenvir maksadına müstenit olsun.

⁴²⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 141.

⁴²⁷ Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 250-251.

⁴²⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 270.

İşte İslam dininin mala verdiği kıymet, işte her hareketin bir şuuru, bir faideye mukarin olmasını isteyen bu ilahi dindeki büyük hikmet!⁴²⁹

Görüldüğü gibi Bilmen, taharetler ve sular kitabında hikmet ile ilgili özel bir başlık atmamış; sadece ‘hayız ve nifas hallerine dair bazı hükümler’ başlığı altında, hayız ve nifas halinde bulunan kadınlara bazı ibadetlerinin yasak edilmesinin onlara ne gibi faydalar sağladığını zikretmekle yetinmiştir. Üçüncü bölüm olan namaz kitabında ise ele alınan hikmetler bir nebze daha hacimlidir. Bunda namaz kitabının uzunluğu etkili olmuştur.

Oruç, keffaret, yemin, nezir ve itikâf hakkında olan dördüncü kitabın ilk kısımlarında Bilmen ‘Orucun Meşruiyetindeki Hikmet’ diye özel bir başlık atmış ve burada şu hususları ele almıştır:

Orucun meşruiyetindeki hikmet pek aşikârdır. Bir kere şüphe yok ki Allah Teâlâ Hazretleri bir hâkim-i mutlaktır, elbette onun kullarına emrettiği, tecviz buyurduğu şeylerde birçok maslahatlar, faideler vardır, velev ki biz bunları hakkıyla tayin ve takdir edemeyelim.

Maahaza orucun dinî, uhrevî faidelerinden başka sıhî, ictimâî, ahlaki bir nice faidelerini bizler de pek iyi takdir edebilmekteyiz. Bu hususta yazılmış bir hayli makaleler, risaleler vardır.

Bir hadis-i şerifte “Her şey için bir zekât vardır, cesedin zekâtı da oruçtur, oruç sabrın yarısıdır.” diye buyurulmuştur.

İnsan oruç sayesinde behîmî duygularını azaltır, ruhunu tasfiye eder; melekîyet sıfatıyla ittisâfa başlamış olur.

Oruç sayesinde cemiyetin içtimai, ahlaki hayatından başka bir inkişaf, başka bir fazilet tecelli eder.

Oruç tutan kimse, nefsinin bir kısım şiddetli arzuların savletine karşı mukavemete alıştırmış, mezahime karşı idmanlı bulunmuş olur.

Oruç tutan zat, bir müddet mahrumiyete katlanır, bu mahrumiyet yiyecek, içecek bulamayan herhangi bir zi-hayatın zelilane bir halde olan mahrumiyeti kabilinden değildir. Belki bu, bi’l-ihhtiyar iltizam edilmiş, yüksek bir gayeye müteveccih bulunmuş bir mahrumiyettir, bir mücahededir. İnsan bu mahrumiyet sayesinde, yoksulların, mahrumların hallerine tecrübeli bir vukuf sahibi olur. Kendisinde merhamet, şefkat, teavün duyguları artar, insaniyet için pek faydeli bir hale gelir, kendisinin duyacağı manevî neşveler ise her türlü tasavvurların fevkindedir.

Mabudunun mukaddes emrine imtisal ederek kendisinin meşru nimetlerinden bir müddet mahrumiyete katlanan bir insan, artık başkalarının nimetlerine göz diker mi? Başkalarının zararlarına çalışır mı?

Velhasıl, böyle ammenin salahına hizmet eden kutsî bir ibadetin hikmet-i teşriyyesi bedihidir. Bunu takdir edememek için insanın düşünce hassasından büsbütün mahrum olması lazım gelir.⁴³⁰

⁴²⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 307.

⁴³⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 318.

Ömer Nasuhi Bilmen, bir hükmün hikmetini sunarken, burada olduğu gibi, hükümlerin hikmetlerini tamamıyla tayin edemeyeceğimizi sık sık vurgulamış, her defasında bu durumu hatırlatma gereği duymuştur. Zaten Bilmen'e göre bir hükmün hiçbir hikmetini tayin edemesek dahi, hüküm sırf Allah tarafından konulmuş diye, bu hükümde bir maslahatın olduğunu kabul ederek onu yerine getirmek durumundayız.

Ayrıca Bilmen, namaz ibadetinde olduğu gibi oruç ibadetinde de yalnızca ahirete yönelik faydaların değil; dünyaya yönelik de faydaların bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca orucun insanın sıhhatine yönelik de pek çok faydaları vardır.

İnsan dünya hayatının meşgalesi içerisinde sahip olduğu nimetlerin farkında olamayabiliyor; ya da sahip olduğu nimetlerin kıymetini bilemeyebiliyor. Oruç ibadeti insana sahip olduğu nimetlerin kıymetini öğreterek, insanda yardımlaşma duygusunun gelişmesine katkıda bulunur. Böyle bir insan başkalarının malına da göz dikmez. Bilmen'in yukarıdaki açıklamalarından hareketle, oruç ibadetinin insana kazandırdıkları hakkında şunları söyleyebiliriz:

1. Oruç sayesinde Allah'ın bize verdiği nimetlerden biri olan bedenimizin zekâtını vermiş oluruz.
2. Oruç insana sabretme duygusu kazandırır. Kişi birtakım nefsi arzularından kendini uzak tutarak dünyevileşmenin önüne geçmiş olur.
3. Oruç sayesinde insanların kalbi yumuşar. Bu sayede fertler birbirine karşı daha anlayışlı davranarak kardeşlik duygusunun kazanılmasını vesile olurlar.
4. Oruç vesilesiyle bir müddet yemekten içmekten uzak kalan kimse, açlığın ne demek olduğunu farkında olarak, sürekli bu duygularla yaşayan insanların durumlarını idrak etmiş olur. Bu sayede paylaşma ve yardımlaşma duygusu kazanır.

Oruç bölümünde hikmet-i teşrîyyesi ele alınan konulardan bir diğeri itikâftır. Bu bölümde 'İtikâfın Mahiyeti, Nev'ileri, Hikmet-i Teşrîyyesi' başlığı altında Bilmen, itikâfın tanımını ve çeşitlerini zikrettikten sonra, hikmeti ile ilgili şu cümleleri sarf etmiştir:

İtikâfın meşruiyetindeki hikmet ve faideye gelince, bu pek mühimdir. Rasûl-i Ekrem -sallallahu aleyhi vesellem- Efendimiz Medîne-i Münevvere'ye hicretinden sonra ahirete irtihallerine kadar her Ramazan-ı Şerîf'in son on gününü itikâf ile geçirirlerdi.

İhlas ile olan bir itikâf amellerin pek şerefli sayılmaktadır. Bu sayede kalpler bir müddet olsun dünya işlerinden fâriğ, Hakk'a müteveccih olur, birer beytullah olan mescitlerden birine bu suretle mülazemet eden bir mü'min pek kuvvetli bir kaleye sığınmış, kerîm olan mabudunun feyiz ve inayeti kapısına iltica etmiş olur.

İslam büyüklerinden meşhur Atâ demiştir ki: "Mu'tekid, ihtiyacından dolayı büyük bir zatın kapısında oturup 'Hacetimi kaza etmedikçe buradan ayrılıp gitmem!' diye yalvaran bir kimseye benzer ki, Allah Teâlâ'nın bir mabedine sokulmuş 'Beni yargılamadıkça buradan ayrılıp gitmem!' demektedir."

Bir mü'minin her gün azalmakta olan hayat günlerinden istifade ederek böyle kutsi bir mahalde bir müddet hâlik-ı kadimine olanca varlığıyla yönelip saf bir kalp ile, nezih bir lisanla ibadet ve taatta bulunması, manevi bir zevke dalması ne müstesna bir ganimettir.

Mu'tekif, bütün vakitlerini namaza tahsis etmiş demektir; çünkü bilfiil namaz kılmadığı vakitlerde de mescit içinde namaza muntazır bir haldedir. Bu intizar ise namaz hükmündedir.

Velhasıl, itikâf sayesinde insanın maneviyatı yükselir, kalbi nurlanır, simasında kulluk nişaneleri parlar. İlahi feyizlere mazhar olur. Ne mübarek, ne güzel bir hayat anı!⁴³¹

İtikâf ibadeti hususunda daha çok manevi hikmetlerden bahseden Bilmen'e göre, itikâfta bulunan kimse bütün zamanını namaz kılarak geçiriyor demektir. Bu da insanın maneviyatını yükseltir. Ayrıca itikâf kişiyi dünyevi işlerden uzak tutarak, kişinin dünya nimetlerini elde etme konusundaki hırsının önüne geçmiş olur.

Dördüncü kitap olan oruçla ilgili bölümdeki hikmetler de bunlardan ibarettir.

Beşinci kitap olan zekât ve sadaka-i fitr hakkındaki bölümün ilk kısmında ise 'Zekâtın Hikmet-i Teşriyyesi' başlığı altında şu hususlar dile getirilmiştir:

Zekâtın meşruiyetindeki hikmet pek mühimdir ve herkesçe adeta bedihidir. Bir hadis-i şerifte 'Mallarınızı zekat ile koruyunuz, hastalıklarınızı sadaka ile deva ediniz, bela dalgalarını dua ile, niyaz ile karşılayınız!' buyrulmuştur. Demek ki zekât sayesinde servet korunmuş olur. Sadakalar maddi ve manevi hastalıklara birer ilaç mahiyetinde bulunur.

Filhakika, zekât ve sadaka verenlerin mallarında, canlarında bir feyiz ve bereket, bir sıhhat ve afiyet yüz gösterir. Bunun çok fevkinde olarak da kendileri Hak Teala'nın rızasını kazanıp, yüce manevi mükafatlara nail olurlar, nice manevi mehlekelerden kurtulurlar.

Zekâtın her bakımdan birçok faideleri vardır. Bir kere malumdur ki, kalplerde pek ziyade yer tutan bir mal ve servet muhabbeti, insanı meâlîden mahrum eder. İnsanı bazen fena hareketlere sürükler. Zekât sayesinde ise kalbin bu zararlı duygusuna,

⁴³¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 372.

meyelânına mukâvemet edilmiş, nefis cimrilikten temizlenmiş, mal başkasının hakkından tasfiye edilmiş, insanda şefkat, hayırhahlık, diğergâmlık gibi yüksek duygular vücuda gelmiş olur.

Sonra zekât, ictimai hey'etin huzuruna, refahiyetine, tesanüdüne sebeptir. Yoksulları, acizleri kendi servetinden müstefit eden bir zengin cemiyetin en sevimli ve değerli uzvu sayılır, fakirlerin, muhtaçların elemelerini azalttığı cihetle onların senalarına, muhabbetlerine, dualarına nail olur, serveti de hain ve muhteris gözlerin dikilmesinden emin bulunur. Artık böyle birbiri hakkında hayır düşünen, âtîfetli olan, duacı bulunan bir cemiyet arasında güzel bir ahenk vücuda gelmiş olmaz mı?

Bir de zekât vermek, güzel bir akidenin/inancın eseridir. Böyle bir akideye sahip olan kimse, mensup olduğu cemiyet için zarardan berî, bilakis pek faydeli bir insan demektir; çünkü kendi malından bir kısmını mücerret Allah Tealâ'nın rızası için ayırıp fakir olan dindaşlarına veren ve mukabilinde onlardan hiçbir şey gözetmeyen böyle bir insan, artık muhitine faydeli olmaz mı? Artık kendisine ait olmayan şeylere göz dikip başkalarının zararlarına hareket eder mi? Başkalarının ellerindeki mallara tecavüzde bulunur mu?

Maahaza, zekât bir şükran vazifesidir. Zekât veren bir Müslüman düşünür ki, 'elde ettiğim bu servet, bana Hak Tealâ'nın bir ihsanıdır. Bir nice insanlar daha güçlü, kuvvetli, daha malumatlı oldukları halde bu servetten mahrum bulunuyorlar. Binaenaleyh, bana Feyyâz-ı Kerîm'in bir lütuf ve ihsanı olan bu servetin şükrunü ifa etmek lazım gelir, işte bu şükür vazifesi, bu zekât farizasıyla yerine getirilmiş olur.

Şu da düşünülmelidir ki, bir zatın elde ettiği servette onun mensup olduğu muhitin birçok tesiri vardır. Eğer o böyle bir muhitte yaşamamış olsa idi bu servete nail olabilecek mi idi? İşte bu da bir nimettir. Bu nimetin şükranesi de o muhitteki yoksul, perişan insanlara yardım etmekle tecelli eder. Zekât ve sadaka verilmesi ise böyle bir yardımdan ibarettir.

Velhasıl, bugün zekât Müslümanlığa has, fevkalade insanı bir vazifedir. Zekât verenler Allah Tealâ'nın sevgili, hayırlı kulları sayılmaya layıktır. Ne mutlu bu güzel farizayı ifâ edenlere...!⁴³²

Bilmen, zekâtın dünyevi hikmetleri konusunda zekât verenin servetinin korunacağını, yani kişinin malının bereketleneceğini ifade etmiştir. Zekât vermek insanı mal tutkunluğundan ve cimrilikten uzaklaştırır. Manevi olarak insanın şefkat duygularını geliştirir. Zekât veren kişinin başkasının malında gözü olmaz. Böyle bir kimse muhtaçların dualarına nail olur.

Ömer Nasuhi Bilmen'in 'bir zatın elde ettiği servette onun mensup olduğu muhitin birçok tesiri vardır.' tespiti oldukça güzel ve isabetli bir tespittir. Bu tespit aynı zamanda zekâtın neden ilk olarak yakınlarla/akrabaya verilmesi gerektiğinin ⁴³³ de hikmetlerinden olabilir. Ayrıca hükümleri bu şekilde gerekçeleriyle birlikte insanlara sunmak, insanların hükümlere önyargı ile yaklaşmasına engel olacak; hükümlerin uygulanmasında insanlara samimiyet

⁴³² Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 380-381.

⁴³³ Bkz.; Bakara 2/177.

kazandıracaktır. Kısaca yukarıdaki ifadelerinde Bilmen şu hususlara işaret etmiş olmaktadır:

1. Zekât kişinin mallarını korur, kişinin mallarına feyiz ve bereket kazandırır.
2. Zekât ibadeti insanların içlerindeki mal ve servet tutkusunu asgari seviyeye taşıyarak nefsi cimrilikten temizlemiş olur.
3. Zekât veren kişi cemiyette bir saygınlığa erişir. Böyle bir kişinin malında kimsenin gözü olmaz. Zekât veren kişiye karşı kimse içinde kötü bir niyet beslemez. Böyle bir kimse muhtaçların dualarına ve muhabbetlerine nail olur.
4. İçinde zekât vermek gibi güzel bir hasleti barındıran bir kişinin her türlü niyeti kötülükten beri bulunur. İçinde insanlara karşı kötülük barındırmayan bir kimsenin başkasının malında da gözü olmaz.
5. Ayrıca zekât ibadeti insanlar arasındaki maddi uçurumun önüne geçerek samimiyet duygusunu artırır ve insanlarda haset duygusunun oluşmasına engel olur.

Yine zekât konusunun devamında Bilmen, ‘Zekâtı Ödeme Yolları’ başlığı altında zekâtın nasıl ödenebileceği hususuna şöyle bir izah getirmiştir:

Zekâta tabi altın, gümüş, hububat ve ehli hayvanat ile ticaret mallarının zekâtları için ayınlarını vermek caiz olduğu gibi kıymetlerini vermek de caizdir. Bu hususta sahipleri muhayyerdir. Nitekim keffaretlerde, nezirlerde, fitrelerde de hüküm böyledir; çünkü şeriat-ı İslâmiyet’te mal sahiplerine kolaylık gösterilmesi nazar-ı itibara alınmıştır. Maamâfih, bunların vücubundaki hikmet fakirleri iğnâdır. Bu hikmet ise bunların kıymetlerini vermekle de tahakkuk eder.⁴³⁴

Burada Ömer Nasuhi Bilmen ‘zekâta tabi malların zekâtları için bizzat kendilerini vermek caiz olduğu gibi kıymetlerini vermek de caizdir’ şeklinde hükmü belirtip geçebilirdi. Nitekim ilmihal eserlerinin büyük çoğunluğunda sistem bu şekilde işlemektedir. Fakat Bilmen, sadece hükmü vermekle yetinmemiş, hükmün neden o şekilde vaz’ edildiğinin gerekçelerini de zikretmiştir; birinci nedeni mal sahiplerine kolaylık göstermektir; ikincisi ise fakirlerin ihtiyacını gidermektir. Malların kıymetlerini vermekle de bu hikmetler yerine getirilmiş olur. Hükmün devamında Ömer Nasuhi Bilmen ‘şu kadar var ki bu hususta fakirler için daha faydalı, lüzumlu olan ciheti ihtiyar etmek evladır.’

⁴³⁴ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 407.

şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Bilmen'in bu açıklamasından da anlıyoruz ki, İslamiyet'te önemli olan verilen hükmün maslahatı gerçekleştiriyor olmasıdır. Verilen örnek üzerinden gidecek olursak, önemli olan zekâtı verecek olan kişiden malın bir şekilde çıkmış olması değil; zekâtı alacak olan kişinin de ihtiyacının göz önünde bulundurulmasıdır. Şayet zekâtı alacak olan kişi için malın kendisi daha faydalı ise malın kendisini vermek tercih edilmeli; malın bedeli daha faydalı ve lüzumlu ise malın bedeli ödenmelidir. Mesela bir yerde çobanlık yapıyorsunuz. Koyunlarınızın zekâtını vermek istediniz. Bulduğunuz yerde de koyunlar hakkında malumatı olmayan fakat ihtiyaç sahibi birisi ile karşılaştınız. Bu durumda şayet o kimseye malın kendini verecek olsanız mal zayi olabilir. Çünkü kişinin koyunlar hakkında malumatı yoktur. Verdiğiniz koyunu ne yapacağını bilmeden ziyan edebilir. Fakat bu malın bedelini para olarak ihtiyaç sahibine ulaştırmak onun açısından daha faydalı olacaktır. Vermiş olduğunuz bedeli ihtiyaç sahibi gerekli ihtiyacı için kullanabilir. Fakat bazen faydalı olan malın kendisini vermek de olabilir. Şayet malın bedelini verdiğinizde ihtiyaç sahibinin bunu kötü amaçlar için kullanabileceğinden endişe ediyorsanız o zaman malın kendisini vermek daha efdal olacaktır.

Hükümlerin bu şekilde hikmetleriyle beraber anlatılması, insanların ibadetlerini daha bilinçli yapmasına vesile olacaktır. Aksi takdirde insanlar yaptıkları ibadetin faydalı olup olmadığına değil; sadece yapılıp yapılmadığına dikkat ederler. Bu yüzden Ömer Nasuhi Bilmen mümkün oldukça hükümlerin hikmetlerini açıklamaya çalışarak, insanları bilinçlendirmeyi yeğlemiştir.

Bilmen altıncı kitap olan hac ve umre hakkındaki bölümde 'Haccın Farzietindeki Hikmet-i Teşri'' diye bir başlık atmış, burada şu malumatı bizlere sunmuştur:

Malumdur ki hac İslamiyet'in beş mühim esasından birini teşkil etmektedir. "Buniyel'l-İslâmu alâ-hamsin/İslam dini beş esas üzerine kurulmuştur." hadis-i şerifi bunu bildirmektedir.

Hac, şartlarını haiz olan her Müslüman için pek mukaddes bir farizadır. Namaz, oruç birer bedenî ibadettir. Zekât da mali bir ibadettir. Hac ise hem bedenî, hem de mali bir ibadettir. Bu fariza, hem bedence olan sıhhat ve selametin, hem de mali varlığın bir şükran vazifesi demektir.

Haccın yapılmasındaki muhtelif usul ve adap, insanın kadim ve kerim olan mabuduna yapacağı tazimatın, göstereceği kulluk vaziyetinin, arz edeceği ihtiyaç ve iftikar tarzının en mükemmel şeklini ihtiva etmektedir.

Alîm ve hakîm olan halikımızın kutsî bir mabedini, mükerrerrem bir beytini ziyaret ederek zat-ı ulûhiyetine olanca safvetiyle, olanca samimi duygularıyla tazimatta, tazarruatta bulunan bir kulun bu dini vazifesi, temiz ruhlara büyük inşirahlar verecek ulvî bir mahiyeti haizdir.

Bundan başka umum Müslümanların kibleğahı olan ve İbrahim –aleyhisselam- gibi büyük bir peygamberin makamını ihtiva eden muazzam bir mabedde yapılacak ibadet ve taatin ulviyetine, vesile olacağı ecir ve mesûbata nihayet yoktur.

Resul-i Efham Efendimiz'in içinde doğup büyüdüğü, İslam güneşinin ilk doğmaya başladığı ve İslamiyet'in binlerce kutsi hatıraları(nın) sinesinde saklanmış bulunduğu mübarek bir beldeyi ziyaretteki feyiz ve bereket de her türlü tasavvurların fevkindedir.

İslam âleminin şark ve garbindan nezih bir heyecan ile akıl edip gelen binlerce dindaşın böyle muhterem bir mekânda toplanmaları, aralarındaki din birliğini, din kardeşliğini, din sevgisini canlandırmaları ve birbirinin halinden haberdar olarak fikir teatisinde bulunmaları ne kadar takdirlere şayan bir harekettir.

Seyahatin sıhhî, fikrî, ictimâî faydalarını taktir eden yabancı milletler, dinen mecbur olmadıkları halde birçok sıkıntılara katlanarak cihanın en ücra taraflarını gezip duruyorlar. İslamiyet ise en faideli bir seyahate bir kutsiyet, bir mecburiyet vermiş, Müslümanları böyle bir seyahatin nihayetsiz feyizlerinden müstefit etmek istemiştir.

Hac farızasını şuurlu bir halde ifa edecek Müslümanların bundan ne kadar istifade edecekleri pek aşikârdır. Bahusus bu farızayı yerine getirmek bahtiyarlığına nail olan uyanık bir Müslümanın bu sayede bir hayli bilgiler elde ederek tenevvür edeceği ve sonra dönüp kendi muhitini birçok İslam şununundan haberdar ederek tenvire muvaffak olacağı da şüphesizdir.

Velhasıl haccın farziyetindeki hikmet ve maslahat pek büyüktür. Müslümanlığın intişarına, i'tilasına müteveccihdir. Zaten dini İslam'ın emir ve tavsiye ettiği hangi bir ibadet ve taat vardır ki Müslümanların maddi ve manevi sahalardaki terakkisini, tefeyyüzünü temin etmesin. Elverir ki Müslümanlar, kendi mukaddes dinlerinin bu emirlerini, tavsiyelerini bi-hakkın takdir ederek yerine getirmeye çalışsınlar.⁴³⁵

Bilmen'e göre hac ibadeti insanın ruhuna genişlik verir. Onca insanın bir arada toplanmaları aralarında kardeşlik duygusunun oluşmasını sağlar. Ayrıca hac ibadeti Allah'a karşı olan kulluk borcumuzu ifade etmenin en güzel şekillerinden biridir. Bunlar hac ibadetinin manevi kazanımlarıyla ilgili meselelerdir.

Dünyanın dört bir yanında insanlar dini bir zorunluluk olmamasına rağmen birçok sıkıntıya katlanarak gezip duruyorlar. İslamiyet'te ise bu kutsal mekân ziyaret edilerek hem ibadet edilmiş oluyor, hem de Müslümanlar böyle bir seyahatin feyzinden yararlanmış oluyorlar. Bu durum da hac ibadetinin dünyevî bir kazanımı olmuş oluyor.

Bilmen, yukarıdaki ifadeleriyle haccın farz oluşundaki hikmetler konusunda kısaca şu hususları dile getirmek istemiştir:

⁴³⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 431-432.

1. Hem bedenî hem mâlî bir ibadet olması münasebetiyle, hac farızası bedenen sıhhatimizin ve malen varlığımızın bir şükran ifadesidir.
2. Dil, ırk ve mezhep farkı olmaksızın, İslam dünyasının her bölgesinden insanları bir araya toplayıp onlar arasında kardeşliği tesis etmesi açısından hac ibadeti büyük bir önemi haizdir. Onca Müslümanın tek yürek halinde Allah'a yönelmeleri, Müslümanların kuvvetini ve uhuvvetini artırmaktadır.
3. Yabancı milletler seyahat etmek için yüklü miktarda para harcayarak neticede hiçbir kazanım elde edemiyorlar. Fakat Müslümanlar, hac farızasını yerine getirmekle hem seyahat etmiş, hem de Allah'ın rızası gibi büyük bir kazanımı elde etmiş oluyorlar.
4. Hac ibadeti kişiyi bilinçli bir Müslüman kılar. Bu sayede kişi İslamı bulunmuş olduğu muhitte anlatma sorumluluğu hisseder.

Ömer Nasuhi Bilmen, haccın insana kazandırdıkları konusunda bu hususlara temas etmiştir. Haccın vaciplerini anlatırken de şeytan taşlamanın hikmeti konusunda şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

Bu taşların atılmasındaki hikmet, Allah Teâla'nın ilmine muhavveldir. Bu bizce bir emr-i taabbudîdir. Biz bunu yapmakla Hak Teâlâ'nın emirlerine alelittak olan itaat ve imtisalimizi göstermiş oluruz. Bizce bu habîs ruhlara, şeytani vesveselere karşı olan nefretimizin bir remzi, bir tezahürü demektir. Hz. İbrahim – aleyhisselam-'ın sünnetine imtisal nüktesini de hâizdir.

Şeytan taşlamanın hikmeti konusunu Ömer Nasuhi Bilmen her ne kadar Allah'ın ilmine havale etmiş olsa da, küçük bir açıklama yapma gereği duymuş; şeytan taşlamanın şeytana karşı olan düşmanlığımızın bir göstergesi olduğunu zikretmiştir. Bilmen'in hac ve umre kitabında vermiş olduğu hikmetler de bunlardan ibarettir.

Yedinci kitap olan kurbanlara, zebihalara ve avlara ait bölümün hemen başında Ömer Nasuhi Bilmen 'Kurban'ın Mahiyeti, Vücubu, Hikmet-i Teşri'yesi' diye bir başlık atarak kurbanın hikmetiyle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Kurban vecibesi, Hak yolunda fedakârlığın bir nişanesi, Allah Teâlâ'nın verdiği nimetlerin bir şükranesidir. Bunun neticesi de sevaba nailiyet ve birtakım belalardan masuniyettir.

Maahâza, insanların ihtiyaçları için her gün yeryüzünde yüzbinlerce hayvan kesiliyor; fakat bunlardan yalnız halleri, vakitleri yerinde olanlar müstefit oluyor. Kurban bayramında ise Hak rızası için bir kısım hayvanat kesiliyor, bunların etlerinden, derilerinden birçok muhtaçlar da istifade ediyor, iktisadi bir mes'ele,

dini ve ahlâki bir mahiyet alıyor, şahsî menfaat yerine amme menfaati kaim oluyor. Binaenaleyh, kurban kesilmesi Müslümanlığa has pek insânî, ictimai bir fedakârlık demektir.

Kurban kesilmekle, kesilen hayvanların miktarı pek artmış olmaz. Belki, kurban kesildiği günlerde kasaplar için kesilecek hayvanların sayısı azalır, o günlerde yine mutat veçhile kesilmiş olur.

Kendi zevkleri uğrunda her gün binlerce hayvanat kesilmesini çok görmeyenlerin, senede bir defa Allah rızası için bir kısım hayvanların fukara menfaatine olarak kurban namıyla kesilmesini çok görmeleri doğrusu büyük bir düşüncesizliktir.

Velhasıl; kurbanın meşrûiyeti dini, ahlaki, ictimai birtakım hikmetlere, maslahatlara müstenittir. Bunu takdir etmeyecek bir akıl sahibi tasavvur olunamaz.⁴³⁶

Burada Bilmen'in 'kendi zevkleri uğrunda her gün binlerce hayvanat kesilmesini çok görmeyenlerin, senede bir defa Allah rızası için bir kısım hayvanların fukara menfaatine olarak kurban namıyla kesilmesini çok görmeleri doğrusu büyük bir düşüncesizliktir.' şeklinde bir serzenişte bulunması dikkat çekicidir. Bu serzeniş İslam dinine karşı art niyetli yaklaşımların, günümüzde olduğu gibi, o dönemlerde de aynı argümanlar kullanılarak dillendirildiğinin bir göstergesidir. Aslında Bilmen, hükümlerin hikmet-i teşrî'ini ele alarak, bu tür art niyetli yaklaşımlara da bir cevap vermiştir. Bu tür bir yaklaşım, olaya sadece maddi perspektiften bakan bir yaklaşımdır. Oysaki Ömer Nasuhi Bilmen açıklamalarıyla kurbanın sadece maddi boyutunun değil; ma'nevî (dinî), ahlâkî ve sosyal boyutlarının da olduğunu ortaya koymuş oluyor. Ömer Nasuhi Bilmen, yukarıdaki ifadeleriyle kısaca şu hususlara temas etmiştir:

1. Normal zamanda kesilen hayvanların etlerinden yalnızca kesen kimseler yararlanırken, kurban bayramında birçok muhtaç kimse kesilen kurbanın etinden faydalanmış oluyor. Böylece kamu menfaati korunmuş oluyor.
2. Kurban, Allah yolundaki fedakârlığımızın bir göstergesidir. Neticede kişi bu ibadetiyle sevap kazanır ve yine bu ibadet sayesinde birtakım belaları defetmiş olur.

Ömer Nasuhi Bilmen'in hikmet-i teşrî' konusundaki bir diğer açıklaması sekizinci kitap olan kerahiyet ve istihsan hakkındaki bölümdedir. Burada Bilmen 'İstikraz Meseleleri' başlığının son bölümünde faizin haram olmasındaki hikmeti konu edinmiştir. Şöyle ki:

⁴³⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 470.

Faizin dinen memnuiyetinde birçok hikmetler vardır. Bir kerre muhtaç bir kimseye verilen bir paradan bilahare fazla bir şey alınması içtimai yardım vazifesine muhaliftir. Sonra bir paranın bu veçhile tenmiye edilmesi çok kere şahsın iktisadi faaliyetini azaltır, kendisini ataletle sevk edebilir. Bununla beraber borç alınan paradan, borç alanın bir kazanç elde edip etmeyeceği muhakkak değildir, belki melhûz veya mevhumdur; çok kere alınan borç paralar lüzumsuz yere sarf edilerek mukabilinde birçok zararlara katlanmak lazım gelir. Rehin verilen nice kıymetli malların bu yüzden hiç bahasına elden çıktığı daima görülür. Hâlbuki verilecek fazla miktar muhakkak muayyen bir maldır; binaenaleyh, melhuz, mevhum bir kazanç muhakkak bir mala tekabül edemez.

Esasen kat'î bir lüzum görülmedikçe borç almamalıdır. Borç huzuru, rahatı, hürriyeti ihlal eder. Borç verecek bir halde bulunanlar da ellerinden gelen yardımı muhtaçlardan esirgememelidirler, mahzâ Hak rızası için karz-ı hasen suretiyle borç verip mükâfatını Allah Teâlâ'dan beklemelidir. Yerine masruf olan bir borç para sadakadan efdaldır. Maamâfih, borç alacaklar da emin, sözünde durur, ilk fırsatta borçlarını vermeye azimkâr bulunmalıdırlar. Bu gibi vasıflardan mahrumiyet yardım vazifesini ihlal etmektedir.⁴³⁷

Ömer Nasuhi Bilmen, faizin haram olmasındaki hikmeti, faizin borcu verene veya borçluya ne gibi zararları olacağını bu şekilde açıklamıştır. Fakat yalnızca faizin zararlarını zikretmekle yetinmemiş, borç alacak veya borç verecek duruma düşen bir insanın nasıl hareket etmesi gerektiği hususunda da birtakım tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelere uyulmaması durumunda, insanların birbirlerine güvenmekten ve birbirlerine karşı yardımda bulunmaktan kaçındığını ima etmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, yalnızca faiz haramdır diyerek konuyu geçiştirmemiştir. Zaten toplumda faizin haram olduğu hakkında bilgisi olmayan insan sayısı fazla değildir. Ancak âlimlerin gayreti bilinenlerin uygulanmasını sağlayabilmektir. Bilmen, bunu sağlayabilme adına hem faizin zarar oluşundaki hikmetleri anlatmış, hem de çözüm önerisi sunarak İslam'da karz-ı hasen diye bir kurumun olduğunu hatırlatarak, insanların birbirine borç verip yardımlaşmasını sağlamaya çalışmıştır.

Faizin dinen yasak olmasındaki hikmetler konusunda Ömer Nasuhi Bilmen'in yukarıdaki ifadelerinden şu hususları çıkarabiliriz:

1. Muhtaç olan bir kimseye yardım etmek İslam dininin esaslarındandır. Zaten muhtaç olan birine faizli para vermek, o kimseye yardımdan ziyade yük getirmektedir.

⁴³⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 511.

2. Ayrıca faizli para yiyen kimse rahata alıştığından dolayı herhangi bir iktisadi faaliyete girişmeyecektir. Böylece hem kendine hem de topluma zarar verecektir.

İbadet konularıyla ilgili hikmet-i teşrî' de bunlardan ibarettir. Daha önce de söylediğimiz gibi, Bilmen eserinde İslam ahlakına dair bir bölüm açmış fakat burada hikmetle ilgili herhangi bir husustan bahsetmemiştir. Çünkü ahlakın kendisi hikmettir. Dinin bütün hükümlerinde amaç, insanı güzel ahlak sahibi kılmaktır. Dolayısıyla ahlakın kendisinde hikmet aramak doğru bir yaklaşım olmaz.

Ömer Nasuhi Bilmen, ibadetlerle ilgili hikmetleri verirken, hemen hemen her yerde ibadetlerin Allah'ın verdiği nimetlere birer şükran ifadesi olduğu hususuna temas etmiştir. İbadetlerin uhrevî hikmetleri bağlamında Bilmen'in ilk olarak zikrettiği husus budur. Diğer dikkat çekici nokta ise, Bilmen hükümlerin taabbudiliği meselesine her fırsatta dikkat çekmiştir. Bu durum, hükümlerin sayılan hikmetlerden dolayı yerine getirildiği algısının önüne geçmek için olabilir. Çünkü sürekli olarak hikmetlerden bahsetmek, bazı insanların hükümlere maddi perspektiften bakmasına sebep olabilir. Bundan dolayı Bilmen, hükümlerin taabbudiliği meselesine her fırsatta dikkat çekmiştir.

Bilmen'in ele almış olduğu ibadetlerle ilgili hikmetlerden çıkaracağımız genel sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. İnsan her an Allah'ın binlerce nimeti ile karşılaşmaktadır. İbadetlerin tümü, karşılaşılan bu nimetlere şükretmenin birer vesilesidirler.
2. İsrafın önüne geçmek İslamî hükümlerin temel prensiplerinden birisidir.
3. Sabır, ibadetlerin insana kazandırmış olduğu önemli hasletlerden birisidir.
4. İbadetler insanın kalbini yumuşatır, kişiye paylaşma ve yardımlaşma duygusu kazandırır.
5. İnsanoğlu dünya hayatı boyunca sürekli kazanmaya odaklandığından, kazanma hırsı bir müddet sonra insanı esareti altına almaktadır.

İbadetler, kişiyi dünyevileşmeden uzaklaştırarak, hırslarının esiri olmaktan muhafaza eder.

6. İbadetler kişiyi bilinçli bir Müslüman haline getirir. İbadetlerini yerine getiren bilinçli bir Müslüman, İslamiyeti bulunduğu muhittte insanlara aktarma sorumluluğu hisseder. Aksi takdirde kişi kuru bir Müslümanlıktan öteye geçemez.
7. İbadetlerde şahsi menfaatlerden daha çok kamu menfaati gözetilmektedir.

C. Ahlak ve Hikmet

İslam dini insanların muaşeretine, yani birbirleriyle görüşüp konuşmalarına, medenîce toplu bir halde yaşamalarına büyük bir ehemmiyet vermiştir. Bunu sağlamak için İslam dininde çeşitli ahlak kuralları belirlenmiştir. Bu kurallara ayak uydurabilen toplumlarda dünya hayatı mutlu ve huzurlu bir şekilde idame ettirilir. Çünkü ahlaki kurallar, insanların basit arzularının yerine, daha üstün ve genel arzuları yerleştirmeyi hedefler. Böylece insan doğasının ihtiyaçlarından biri olan mutlu olma isteği yerini bulmuş olur.

Ömer Nasuhi Bilmen, bahsi geçen ahlak kurallarından doksan altı tanesini *Büyük İslam İlmihali*'nin İslam ahlakına dair olan dokuzuncu bölümünde ele almıştır. Fakat bu bölümde Bilmen, hikmet-i teşrî' konusunu ele almamıştır. Çünkü ahlakî ilkelerin herbiri hikmetin birer neticesidirler. Yani insanın ahlakî kişiliğinin gelişip şahsiyetinin oluşması, bunun sonucunda da insanlarla sağlıklı ilişkilerde bulunabilmesi hikmetin gereği ve doğal sonucudur. Bu cümleden olarak, ahlakî ilkelerde hikmet aramak doğru bir yaklaşım olmaz.

Bununla birlikte şu hususu da vurgulamak gerekir ki, ahlakî ilkelerin değeri bireyin hoşnutluğuna göre belirlenemez. İnsan tabiatının hoşlandığı her şey sonucu itibarıyla her zaman iyi olmayabilir. Dolayısıyla bir şeyi sevmek tek başına onun iyi olduğunu iddia etmek için yeterli olmaz. Zaman zaman Allah, insan tabiatının nefret ettiği ve onlara zor gelen fakat iyi sonuçlar verecek bazı davranışları akıllara güzel, insan tabiatının meylettığı bazı davranışları da kötü sonuçları nedeniyle çirkin göstermiştir. Yani insanın arzusu ile ahlaki değerler arasında çelişki olabilir. İnsan tarafından yapılmak istenen her şey gerçekte her

zaman yapılması gereken şeyin ta kendisi olamamaktadır. Bize haz verdiği için beğendiğimiz ve hoşumuza giden, elem verdiği için de hoşumuza gitmeyen şeylerin başkaları için de aynı manalar taşıdığını söylemenin imkânı yoktur. Bu sebeple tamamıyla haz, elem ve duygu unsuru üzerine ahlak inşâ etmek isabetli görülmediği gibi hiçbir arzu, haz ve duyguya dayanmayan mücerret bir mantıkî tutarlılık ve evrensellik fikri de ahlaklılık için yeterli kabul edilmez.⁴³⁸

Görüldüğü gibi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*'nde hikmet-i teşrî'i ele alırken, hükümlerin dünyaya yönelik hikmetlerini (maddî) ve ahirete yönelik hikmetlerini (manevî) zikretmiştir. Bunu belirli bir sistem dâhilinde ele almamış, bazı hükümlerin yalnızca dünyevî hikmetlerini ele alırken, bazılarının ise uhrevî hikmetlerinden bahsetmiştir. Yeri gelmiş bir hükümle ilgili hem dünyevî hem uhrevî hikmetlerden bahsettiği de olmuştur. Fakat ne olursa olsun, ilk yapılması gereken şeyin Allah'ın emirlerine itaat olduğunu her daim hatırda tutmuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen, hükümlerin hikmet-i teşrî'ini bu metotla sunarak, hükümlerin bu şekilde vaz' edilmesiyle Şâri'in maksadının neler olabileceğini açıklamaya çalışmış; böylece hükümleri aklın idrakine sunmuştur. Zira *Büyük İslam İlmihali*'nde "Müslümanlıkta aklın, düşüncenin büyük mevkii vardır; İslam dini tamamen akla, hikmete muvafiktir, hiçbir muhakemeden, tenkitten pervası yoktur, İslamiyet mütefekkir insanların dinidir."⁴³⁹ şeklinde sarf etmiş olduğu sözler bu gayretinin bir göstergesidir.

⁴³⁸ Ülken, Hilmi Ziya, *Ahlak*, İstanbul, ys., 1946, s. 183.

⁴³⁹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, s. 23.

SONUÇ

Batı'da Rönesans ve Reformasyon'la beraber rasyonalizm, sekülerizm ve pozitivizm gibi fikir akımları doğmuş, bunlar vahye dayalı dünya görüşünü kabul etmeyip akli vahiyden bağımsız görerek bir ideolojiye dönüşmüşlerdir. Bu süreçte Batı, İslam dünyasında nüfuzunu artırmaya başlayınca, İslam ülkeleri modernleşmenin icaplarına göre kendilerine çeki düzen vermeleri gerektiği fikrine kapıldılar. Bu aşamada iki türlü çözüm akla gelmektedir. Birincisi, Batı'yı olduğu gibi taklit edip oradan gelen her şeyi sorgulamadan kabullenmek; ikincisi, Batı'dan gelen kavramları karşılayacak ve o günkü toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek kavramları, İslam geleneğinden bulup gün yüzüne çıkarmaktır. Birincisi batılılaşmadır ki Batı gibi olmak anlamına geldiğinden İslam'ın tasvip etmediği bir şeydir. İkincisi ise çağdaşlaşmadır. Çağdaşlaşma, İslam'ın sınırları içerisinde, kaynakları zamanın şartlarına uygun olarak yorumlamayı gerektirdiğinden İslam nazarında meşrudur. Tezimize konu teşkil eden İslam âlimlerinin, modernleşmeyi çağdaşlaşmak olarak algıladıklarını söyleyebiliriz.

Aydınlanma sonrası modernizmin etkisiyle her alanda fevkalade bir değişim ve islah çalışmaları olmuş, Batı bilim metodolojisi İslami ilimlere uygulanmıştır. Böylece bütün İslam ülkelerinde modernist bir din anlayışı şekillenmeye başlamıştır. Bu anlayış değişikliği özellikle Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde de kendini göstermiştir. Batı'nın etkisiyle İslam dünyasında hakim olan modernizm, beraberinde akli ön plana çıkaran rasyonalist bir bakış açısını getirmiş, bu durum İslam alimlerinin ele almış oldukları konular üzerinde ve bu konuları sunuş yöntemlerinde etkili olmuştur.

İslam dünyasında fikri anlamda değişim rüzgârları esince, dönemin problemlerine çözüm üretme konusunda İslam'ın yetersiz kaldığı fikri bazı kesimlerce savunulmaya başlanmıştır. Fikri değişimin yoğun olduğu bu gibi dönemlerde yaşayan bazı âlimler, İslam'ın yetersiz olmadığını, hükümleriyle her döneme ayak uydurabileceğini, eserlerinde hikmet ve maslahat konusunu işleyerek ispat etmeye çalışmışlardır. Bazen de bu durum tam tersi şekilde uygulanmış; İslam âlimleri, yeri gelmiş bu konuları donuklaşmış İslam

geleneğinden sıyrılmaya ve dini hükümleri canlı tutma adına ele almışlardır. Mesela Şah Veliyyullah Dihlevî gibi yenilikçi düşüncelere sahip bir âlim, içinden çıktığı Hindistan'ı donuklaşmış İslam geleneğinden kurtarma gayreti içinde olmuş, bunu da makâsîd ve hikmet-i teşrî' konularını ele alıp, dini hükümleri çağın gereklerine cevap verilmeye çalışarak suretiyle gerçekleştirmiştir.

Mısır'da Tahtâvî, bunun örneğini teşkil etmiştir. O, modernizm sonucu ortaya çıkan rasyonalizmin etkisi ile şer'î hükümleri ve dini hususları çağın ihtiyaçlarına göre düzenlemek gerektiğinden bahsetmiştir. Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ise Ömer Nasuhi Bilmen, İzmirli İsmail Hakkı, Seyyid Bey gibi âlimler, makâsîd ve hikmet-i teşrî' konularını gündemde tutmaya çalışarak Kur'an'ı, bilimsel teorilerin etkisindeki çağdaş denemelerin insanları anlayacağı biçimde yorumlamayı hedeflemişlerdir. Böylece iddia edildiği gibi 'İslam'ın, cemiyetin ihtiyaçlarına cevap veremeyecek kadar eskimiş bir sistem' olmadığı; onun, insanlığın fitratıyla birleşen ve hukuk düzeni var oldukça insanlığın taleplerini karşılamaya yetecek, engin hükümleri ihtiva eden bir sistem olduğu vurgusu yapılmaya çalışılmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen bu vurguyu hikmet-i teşrî' konusuyla daha çok *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*'nda yapmıştır. Hikmet konusu *Kâmus*'ta neredeyse her konuda sistemli bir şekilde işlenmiştir. *Büyük İslam İlmihali*'nde ise, hikmet-i teşrî' konusuna ara ara yer verilmiş, bu konuda *Kâmus*'taki gibi belirli bir sistem takip edilmemiştir. Fakat bizim için önemli olan husus, Ömer Nasuhi Bilmen'in böyle bir dönemde hikmet-i teşrî' gibi bir konuyu neden gündemde tutma gayretinde olduğudur. Bunun gerekçeleri tezimizin gerekli bölümünde uzun uzadıya ele alınmıştır. Fakat şunu kısaca belirtmek gerekir ki, *Büyük İslam İlmihali*'nin kaleme alındığı dönemde insanların dini hükümlere akılcı yaklaşımları, Ömer Nasuhi Bilmen'i ve dönemin diğer âlimlerini böyle bir konuyu gündemde tutmaya sevk etmiştir.

İlmihaller, yazıldıkları dönemin din anlayışını bizlere sunması ve dini bilgilerin gündelik hayata taşınarak, uygulama yoluyla, toplumun değişik kesimlerine ulaşılmasını sağlaması bakımından önemlidir. Ömer Nasuhi Bilmen'in ilmihalini kaleme aldığı yıllarda, İslam hukukunun çağın sorunlarına

cevap vermediği yönünde gazete ve dergilerde çıkan yazılar, Bilmen'e dini hakikatleri savunma sorumluluğunu yüklemiştir. Gazete ve dergilerde yapılan bütün propagandalar karşısında Ömer Nasuhi Bilmen, İslam hukukuna bağlılığını hiç kaybetmemiş, aleyhte artan yazılar karşısında hikmet-i teşrî' bahsini hukukla ilgili konuların tamamına işleyerek, İslam hukukunun eskimiş bir sistem olmadığını, hukuk sistemi var oldukça insanlığın taleplerini karşılamaya yeteceğini vurgulamıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserinde hikmetü't-teşrî' ile ilgili bütün hükümlerin neden meşru kılındıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bilmen, hikmetü't-teşrî'i ele alırken daha çok ayet ve hadislerden delil getirme yoluna gitmiş, daha sonra hükmün hikmetini kendi üslubuyla, kendi anlayış ve yorumuyla ifade etmiştir. Ayrıca Ömer Nasuhi Bilmen'in eserlerini, hikmet-i teşrî' konusunu ele alan diğer eserlerle kıyasladığımızda, Bilmen'in hikmet konusunda daha sistemli olduğunu görürüz. Aslında bu bilgileri her yerde bulmak mümkündür; fakat bu sistematik ve bu zenginlik içerisinde bulmak mümkün değildir. Bu durum yaşadığı dönemle yakından ilgilidir. Bilmen, hikmetle ilgili izahlarını felsefeye mahkûm etmemiş, onları halkın anlayacağı dilde yazmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'in dili yeni nesil için eskimiş gibi gözükse de o, kendi devri itibarıyla son derece sade ve akıcı bir üslup kullanmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in *İlmihal*'inde ve bir hukuk kitabı olan *Kâmus*'unda hikmet-i teşrî' konusunu bu denli işleminin sebebi, bahsedilen hükümleri mükellefe benimsetmeyi ve sevdirmeyi, bu hükümlerin doğru olduğu konusunda mükellefi ikna etmeyi hedeflemesidir. Çünkü hikmet denince orada benimsetme, sevdirme ve ikna etme her zaman vardır. Zira biz, fıkıh ve fıkıh usulü karşılaştırmasından biliyoruz ki, hükümlerin illetlerini araştırmak daha çok anlamaya; hikmetlerini araştırmak ise genelde uygulamaya yöneliktir. Bunun için hikmet daha çok ibadetlerle özdeşleştirilmiştir. Fakat Ömer Nasuhi Bilmen, eserleri ile bu durumu hukukun bütün alanlarına en başarılı bir şekilde taşımıştır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Şeyh Muhammed - Reşîd Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l-Menâr*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Abdulkaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-IV.
- Akgül, Mehmet, *Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma (Bir Arka Plan Çözümlemesi)*, Makâlât, 1999/1, ss. 59-69.
- Akgün, Mehmet, *1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar*, AÜİFD, XXXX, sy. 1, 1999, ss. 475-497.
- Akman, Zekeriye, *Dâru'l Hikmeti'l İslâmiye Kurumu (1918-1922)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- Albayrak, Sadık, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul: Araştırma Yayınları, 1989.
- *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricâlinin Teracim-i Ahvâli)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, I-V.
- Arbaç, Cemal, *Ömer Nasuhi Bilmen Tefsiri'nde Yahudi ve Hristiyanlara Bakış* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2008.
- Arslan, Şükrü, *Bilmen Tefsiri'nin Tefsir Literatüründeki Yeri*, AÜİFD, Erzurum, 2002, sy. XVIII, ss. 1-11.
- Aslan, Mehmet Emin, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahrici ve Değerlendirmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2011.
- Atalar, Mehmet Kürşad, *Düşüncede Devrim*, Ankara: Anlam Yayınları, 1996.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İFAV, İstanbul, 2008.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerîm Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts. I-III.

- Aydın, M. Akif, “Batıllaşma”, DİA, V, ss. 162-167.
- Aydüz, Davut, Ömer Nasuhi Bilmen’in “Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri” Adlı Eserinde Ahkâm Ayetlerini Tefsir Edişi, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIX, sy. 2, 2003, s. 101-110.
- Bakkal, Ali, *İslam Hukukunda Hikmet, İlet ve İçtimai Vakıa Münasebetlerinin Hukukî Neticeleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1986.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı – Eserleri – Anılar*, İstanbul: Bilmen Basımevi, 1975.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts., I-VIII.
- *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul: Kitabevi, 2002.
 - *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, Kahraman Yayıncılık, ts., ys., I-X.
 - *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtu’l-Mufessirîn*, İstanbul: Bilmen Basımevi, 1973, I-II.
 - *Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları*, İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1948.
 - *Dînî Bilgiler*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Boynukalın, Ertuğrul, “Makasidu’ş-Şerî’a”, DİA, XXVII, ss. 423-427.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-VIII.
- Can, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş’ârilik ve Maturidiyye’ye Göre Allah’ın Fiillerinde Hikmet* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Canatan, Kadir, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Candan, Canan, *Ömer Nasuhi Bilmen’in İlmî Kişiliği ve Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserinin Hukukî Tahlili* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2001.
- Cassâs, Ubû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi’l-Usûl*, Kuveyt, 1994, I-IV.

- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l İlmiyye, 1999.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, Beyrût: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1997, I-II.
- Çetin, Mustafa, Abdullah İbn Abbas (r.a) ve Tefsîri, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 1983.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Semerkandî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-II.
- Debûsî, Ebû Zeyd, *Takvîmu'l Edille fî Usûli'l-Fıkh*, nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys, Beyrût, 2001.
- Demirci, İslam, *Heyet-i Telifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.
- Develioğlu, Abdullah, *Büyük İnsanlar (Üç Bin Türk ve İslâm Müellifi)*, İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1973.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2008.
- Dihlevî, Şâh Veliyyullah, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan, Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, İstanbul, 2003.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü (1924/1989)*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1989.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2008.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Maslahat”, *DİA*, XXVIII, ss. 79-94.
- “İllet”, *DİA*, XXII, ss. 117-120.
 - “Sebep” *DİA*, XXXVI, ss. 244-248.
- Duman, Ali, *İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkh*, *Bilimname XIV*, 2008/1.
- Durak, Nejdî, *Türk-İslam Felsefesinin IX. ve XIX. Yüzyıllarında Epistemolojik Paradigması*, *SDÜİFD*, Yıl: 1997, sy. 4, ss. 209-242.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-V.
- Elmalı, Hüseyin, “Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen”, *Diyanet İlmi Dergi*, c. XXXIV, sy. 2, 1998, ss. 73-98.

- Erdem, Hüsamettin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebetleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İFAV, İstanbul, 2007.
- Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, ys., ts.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Eskicioğlu, Osman, Türkiye'nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslam (Sempozyum: 3-4 Mayıs 1997, İzmir) *Batılılaşma Anlamında Çağdaşlaşmanın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, sy. 227, Ankara, 2000.
- Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- *İslâmi Yenilenme: Makaleler IV*, çev. Adil Çiftçi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Fîruzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut, 1412/1991, I-IV.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Şifâu'l-Ğalîl*, Beyrut, 1999.
- Gedikli, Fethi, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmus'unun İstanbul Hukuk Fakültesince Yayınlanmasının Değerlendirilmesi*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.
- Gencer, Bedri, *İslam'da Modernleşme*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2008.
- Giddens, Anthony, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. R. Esengün, İ. Öğretir, Erzurum: İhtar Yayınları, 1993.
- Güllüce, Veysel, "Kur'an'da Hikmet Kavramı Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi*, I, sy. 2 (Mayıs 1998), ss.
- Günay, Bektaş, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsîri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2001.
- Güngör, Erol, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1990.
- *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.

- Gürler, Kadir, *Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din*, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref, “Büyük Kaybımız”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. X, sy. 112-113, Ankara, 1971, s. 374.
- Haçkalı, Abdurrahman, *Şâtıbî’de Makâsıd ve Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- *İlgili Literatür Çerçevesinde Makâsıd İctihadının Tarihi Seyri*, haz. Ahmet Yaman, Makâsıd ve İctihad, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, ss. 259-303.
- Hallâf, Abdulvahhab, *İlm u Usûli’l-Fıkıh*, İstanbul: Eda Neşriyat, 1991.
- Hanioglu, M. Şükrü, “Batılulaşma”, *DİA*, V, ss. 148-152.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtihi’l-Ulûm*, Mısır, ts.
- Hasanova, Samire, *Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları (Basılmamış Doktora Tezi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Hatiboğlu, Haydar, *Sünen-i İbn Mâce*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982, I-X.
- Hatiboğlu, İbrahim, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Işık, Ayhan, *Ehl-i Hâlden İlmihal’e Bir Ömür; Ömer Nasuhi Bilmen, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu*, Yayımlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.
- İbn Abdisselâm, İzzeddin, *Kavâidu’l-Ahkâm fî Mesâlihi’l-Enâm*, Beyrût, 1980, I-II.
- *el-Fevâid fî İhtisâri’l-Makâsıd: el-Kavâidu’s-Suğrâ*, nşr. İyâz Hâlid et-Tabbâ’, Dımaşk, 1996.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Makâsıdu’s-Şerî’ati’l-İslâmiyye (İslam Hukuk Felsefesi)*, çev. Mehmet Erdoğan-Vecdi Akyüz, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-II.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu’l Arab*, Beyrût, 1993, I-X.

- İnak, Halil İbrahim, *Hadislerde Hikmet Kavramı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- İpşirli, Mehmet, *Medresetü'l-Kudât*, DİA, XXVIII, Ankara, 2003.
- İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'ân* (Gerekçeli Meal-Tefsir), İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2008.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, ed. Sabri Hizmetli, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- 'el-Cevâbu's-Sedîd fî Beyâni Dîni'd-Tevhîd', sad. Fahri Unan, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 182, 1995.
- Kahraman, Abdullah, "Dârülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşrî' ve Bir Metin", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.; 15, 2010, ss. 345-370.
- Ömer Nasuhi Bilmen'in Eserlerinde Hikmetü't-Teşrî', Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayımlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.
 - Mansûrîzâde Said'in Klasik Fıkıhçılara Yöneltiği Bazı Eleştiriler, CÜİFD, V/I, Sivas, 2001.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, I-II.
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Karakoç, Sezai, *Mehmet Akif*, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1968.
- Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri (Felsefeye Giriş)*, İstanbul: Doğu Yayınevi, 1982.
- Kelpetin, Hatice, "İlmihal", DİA, XXII, ss. 139-141.
- "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, ss. 25-56.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Kıyıcı, Selahattin, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, 2000, ss. 1-12.
- Koca, Ferhat, "Hikmet", DİA, XXII, s. 514-518.

- “İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmettin et-Tûfi’nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, c. I, sy. 1, 1996, ss. 1-33.
 - “Tûfi”, *DİA*, XXXXI, ss. 327-330.
 - “*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*”, *DİA*, XVIII, ss. 319-320.
- Köksal, A. Cüneyd, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Kuran, Ercüment, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Kurtdaş, M. Çağlar, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Modernleşme Sürecine Kısa Bir Bakış”, *Hikmet Yurdu*, Ocak-Haziran 2012, Yıl: 5, c. V, sy. 9, s. 101-114.
- Kutluer, İlhan, “*Gaiyyet*”, *DİA*, XIII, ss. 292-295.
- “Teleolojinin Dört Terimi: Gaye, Nizam, İnâyet, Hikmet”, *Bilgi ve Hikmet*, Güz/1994, sy.; 8, ss. 40-51.
- Lapidus, İra M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası (Batı’nın Gölgesinde İslam Ülkelerinin Değişim Tecrübesi)*, çev. İ. Sefa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Nu. 117, 1996.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- *Türkiye’de Toplumsal Siyaset (Makaleler 1)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
 - *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Meriç, Cemil, “*Batılılaşma*”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi I*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, çev. Sezai Önel, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Müslim, İbnu’l-Haccâc Ebu’l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-III.
- Nakavî, Muhammed, *Batılılaşma Sosyolojisi*, çev. Abdullah Özgür, İstanbul: Kevser Yayınları, 1992.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-VIII.

- Okumuş, Ejder, “İlmihal Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi – Ömer Nasuhi Bilmen Örneği-“, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXII, sy. 4, Ankara, 2006, ss. 7-26.
- Okur, Kâşif Hamdi, “İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-i İslâm ve Usûl-i İctihad”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.; 3, 2004, ss. 35-54.
- Özervarlı, M. Sait, “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerâfeddin’in ‘İçtimâî İlm-i Kelâm’ı”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, 1999, ss. 157-170.
- Özşenel, Mehmet, *Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, DİVAN, 1996/2, ss. 201-206.
- Öztürk, Mustafa, “Son Dönem Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Kur’ân ve Tefsir Çalışmaları”, KTÜİFD, c.I, sy. 1, Bahar/2014, ss. 7-63.
- *Kur’ân-ı Kerîm Meali* (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri), İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur’ân’ın Temel Kavramları*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1997.
- Pekcan, Ali, *İslam Hukukunda Gâye Problemi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- “Makâsıd Literatürüne Dair”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, 2008, ss. 417-438.
- Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980.
- Râgıb el-İsfahani, *Müfredât Elfâzi’l-Kur’ân*, çev. Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Razi, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan ibn Ali, *Mefâtihu’l-Ğayb (Tefsîru’l-Kebîr)*, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrût, 1411/1990, I-XXXII.
- Sarıkaya, Yaşar, “II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi”, *Dîvân Dergisi*, c. XXIII, sy. 25, 2008/2.
- Seyyid, Mehmed, *Usûl-i Fıkıh (Medhal)*, haz. Selçuk Camcı, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Şa’bân, Zekiyyuddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l Fıkıh)*, trc.; İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

- Şâfî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, çev.; Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî, *el-Muvâfakât fî Usûli 'ş-Şerî'a*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2004, I-IV.
- Şener, Abdulkadir, *Kıyas İstihsan Istislah*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1971.
- Şener, Mehmet, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum" Sempozyumu, ss. 33-51.
- Taberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân*, Beyrut, 1400/1980, I-XXX.
- Taftazânî, *Şerhu'l Akâid*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.
- Tan, Bilal, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- Taş, Kemaleddin, *Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım*, FÜİFD, sy. 7, 2002, ss. 87-94.
- Telkenaroğlu, Merter Rahmi, "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) "Reform'a Karşı Tecdit" ya da "Başkalaşmadan Yenileşme" Tasavvuru", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.; 3, 2013, ss. 139-164.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-V.
- Topal, Şevket, "Ziya Gökalp'in İçtimâî Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.; 2, 2012, ss. 7-25.
- Tûfî, Ebu'r-Rebî Necmeddîn Süleymân b. Abdulkâdir, *Şerh-u Muhtasari'r-Ravda*, thk.; Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1990, I-III.
- Türcan, Talip, "Bir Fıkıh Âlimi olarak Ömer Nasuhi Bilmen", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, 2005, ss. 427-438.
- *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

- *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu, Yayınlanmamış Bildiri, Üsküdar Bağlarbaşı Kültür Merkezi, İstanbul, Türkiye, 08-09 Kasım 2014.
- Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: Ark Yayınevi, 1994.
- *Türk Modernleşmesi*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2006.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Uyanık, Mevlüt, *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiyenin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri*, ANÜİFD, sy.; 11, Ankara, 1963, ss. 27-30.
- *Ahlak*, İstanbul, ys., 1946.
- Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2002.
- Yaran, Rahmi, "Ömer Nasuhi Bilmen", DİA, VI, İstanbul, 1992.
- Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, ss. 207-218.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Sebep-İllet-Hikmet Açısından Kur'ân Hükümlerine Bir Bakış*, Kur'ân'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri), ed. Abdülhamit Birişik, Bursa, 1996.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Huzur Yayınevi, sad. Sıtkı Gülle, 2008, I-X.
- *Alfâbetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmusu*, haz.; Sıtkı Gülle, İstanbul: Eser Neşriyat, 1997, I-V.
- Yıldırım, Suat, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi Hakkında Bir Değerlendirme", *Yeni Ümit*, sy. 50, Ekim, Kasım, Aralık, 2000.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *İslâm İlm-i Hâli*, AÜİFD, sy. 1, Ankara, 1952, ss. 5-21.
- Yüksel, Emrullah, "İlahi Fiillerde Hikmet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.; 8, Erzurum, 1988, ss. 43-76.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed, *İslam Hukuk Ekolleri ve Maslahat Prensibi*, haz. Ali Pekcan, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.

ÖZET

Ülkemizde ilmihal, İslami bilginin kalbi sayılmaktadır. Her Müslümanın dini hayatını tanzim ederken lazım olanı bilmesi bir borçtur. Bu bağlamda ilmihal kapsamına giren bilgiler, dinin mükellef saydığı herkesin öğrenmesi gereken bilgiler olarak görülmektedir. Dolayısıyla ülkemizde ilmihal denince, bir kitap türünden ziyade, İslam'ın bir Müslümanın hayatına tatbiki anlaşılır. Bu mantık üzerinden ilm-i hâl denen bilgiler öğrenilir.

Gelenekselleşen ilmihal kültürünün, dini bilgilere ulaşma ve gündelik hayatta karşılaşılan problemlerin çözümünü kolaylaştırma vazifesini üstlenme açısından büyük fonksiyonları olduğu kabul edilmektedir. Bu amacın teminine matuf olan bu gelenek, dini bilgilerin toplum vasatına yayılmasını, çeşitli hayat standartlarına sahip kitlelerin bu bilgilere kolayca ulaşmasını ve yaşantılarını tanzimini sağlamaktadır.

Bu gerçekten hareketle, bu çalışma İslam coğrafyasının yetiştirmiş olduğu değerli şahsiyetlerden birisi olan Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatını ve onun eseri Büyük İslam İlmihali'nde hikmet-i teşrî'i konu edinmektedir.

Hükümlerin nihai amacı, insanın fitrî yapısını koruyarak fert ve toplum olarak onu mutlu kılmak ve her türden ihtiyaçlarını meşruiyet çerçevesi içerisinde karşılamaya çalışmaktır. Bu itibarla cüz'î hükümlerin bu bütünlük içerisinde, asıl maksadı gerçekleştirici mahiyette değerlendirilmesi gereği vardır. İşte bu ve benzeri konuları ele alan ilme *hikmet-i teşrî'* denmektedir.

İslami ilimler içerisinde hikmet-i teşrî' ilmi, dinin ve din kurallarının felsefesini yapan, neden ve niçin sorularına cevap arayan bir daldır. Hükümlerin ne için vaz edildiğini akılla kavramak için bir nevi sorgulama içermesi dolayısıyla bu ilme "hükümlerin felsefesi" de denilebilir. Fıkıh usulü ilminin en önemli konularından sayılan hikmetü't-teşrî'in özünü "Allah hüküm koyarken bir maslahat, bir gaye ve bir fayda gözetmiş midir?" sorusuna verilen cevap teşkil etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok ayetinde evrende bir nizamın bulunduğu, hiçbir şeyin boşuna yaratılmayıp bir amaca dayandığı, kâinattaki varlık ve oluşların insanın hizmetine verildiği belirtilmektedir. Kâinatta mevcut olan sonsuz ve

sayısız hikmetlerin benzeri dinin emir, yasak ve tavsiyelerinde de bulunmaktadır. *Hikmet-i teşri'* bir çeşit din felsefesi olduğundan bu ilmin gayesi, her çeşit dini hükümleri araştırmak, bunların vaz ve teşri' edilmelerinin maksat ve faydalarını keşfetmek, aralarındaki münasebet ve irtibatı incelemektir.

ABSTRACT

Catechism is regarded as the essence of Islamic instruction in our country. Each muslim has to learn and know the necessary instruction while regulating his or her religious life. In this sense, any instruction within the concept of catechism is regarded as a must for everyone who is obliged to practise his or her religion. Therefore, when we talk about catechism in our country, it is understood as the practice of Islam in a muslim's life rather than a kind of book. Catechic instructions are learned within this goal.

Traditional catechic culture is accepted to be very functional in accessing religious knowledge and undertaking the duty of resolving the problems in Daily life. This tradition, which is attributed to realize this aim, makes it possible to transmit the religious knowledge to common people, easy Access of the knowledge for those who have various standards of life and also it helps them regulate their lives.

Knowing this reality, the main subject of this study is the life of Ömer Nasuhi Bilmen, one of the important personalities who has grown up in Islamic World and Hikmatu't-Tasrî' in his work 'Büyük İslam İlmihali'.

The main goal of the decretals is to make people happy both individually and socially by protecting his natural structure and meeting his any need within the limits of legitimacy. By this way, the slight decretals should be evaluated within this concept in order to realize the main goal. The science that deals with this and similar themes is called Hikmatu't-Tasrî'.

Among the Islamic sciences, Hikmatu't-Tasrî' the one which makes philosophy of religion and its rules and that searches for an answer to the 'why' questions. This science can be called as 'philosophy of decretals' as it contains a kind of investigation which targets wise comprehension of the decretals inserted. The answer to the questions 'does God pursue any affair, aim or benefit while inserting a decretal?' establishes the core of Hikmatu't-Tasrî', regarded as one of the most important themes of Islamic Jurisprudence.

In several verses of Quran, it is stated that there is a system in the universe and nothing is created in vain; and any creature and existence is charged with the

service to humankind. The similar ones of the infinite and numerous hidden causes that exist in the universe also appear in the orders, prohibitions and advice of the religion. Since Hikmatu't-Tasrî' is a kind of philosophy of religion, it intends to investigate religious decretals of any kind, to discover the goals and benefits of inserting and legislation of these decretals and also to examine the relationship and contacts among them.

ÖZ GEÇMİŞ

Muharrem Sıddık Günaydın; 1990 yılında Rize’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra, 2003 yılında Trabzon Anadolu İmam-Hatip Lisesi’nde başlayan lise öğrenimi 2007 yılında son buldu. Aynı yıl Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni kazanarak 2011 yılında buradan mezun oldu. Aynı yıl yüksek lisans eğitimine başladı. O sırada bir müddet Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yaptı. Halen Ortahisar Anadolu İmam-Hatip Lisesi’nde Meslek Dersleri öğretmenliği görevini yürüten Muharrem Sıddık Günaydın, evli ve bir çocuk babasıdır.